▲ Członkowie i członkinie Towarzystwa „Strzelec" na ćwiczeniach, 1914 r.

ZAPAMIĘTAJ

- W latach poprzedzających wybuch I wojny światowej polscy politycy podzielili się na dwa obozy reprezentujące dwie orientacje: proaustriacką i prorosyjską.
- Obóz narodowy, któremu przewodził Dmowski, popierał Rosję, gdyż liczył na jej słabość i korzyści, jakie w tej sytuacji będą mogli czerpać Polacy.
- Obóz niepodległościowy, z Piłsudskim na czele, stanął na stanowisku popierania Austro-Węgier, ponieważ państwo to w ramach autonomii galicyjskiej zapewniało Polakom najwięcej wolności.
- Oba obozy polityczne rozpoczęły tworzenie organizacji paramilitarnych mających stanowić zaczątek przyszłej polskiej armii.

PYTANIA I POLECENIA

1. Dlaczego Roman Dmowski uważał, że w nadchodzącej wojnie Polacy powinni poprzeć Rosję? Odpowiedź uzasadnij.
2. Jakie były poglądy Józefa Piłsudskiego dotyczące odzyskania niepodległości przez Polskę?
3. Wyjaśnij terminy: orientacja proaustriacka, orientacja prorosyjska, organizacje strzeleckie.

27 Wielka wojna

■ Wymień nazwy państw, które zawarły trójprzymierze i trójporozumienie.

Wybuch wojny

Dnia 28 czerwca 1914 r. w Sarajewie – stolicy Bośni i Hercegowiny, należącej do Austrii – został zastrzelony arcyksiążę Franciszek Ferdynand, austriacki następca tronu. Wydarzenie to stało się bezpośrednią przyczyną wybuchu wojny. Zabójstwa dokonali bowiem serbscy nacjonaliści. Austro-Węgry oskarżyły Serbię o współudział w zamachu i wystosowały **ultimatum** do rządu serbskiego. Serbię poparła Rosja, a następnie dołączyły do niej Francja i Wielka Brytania oraz mniejsze państwa sprzymierzone z ententą. Po stronie Austro-Węgier stanęły z kolei Niemcy. Serbia odrzuciła austriackie żądania.

Wrogie bloki mocarstw **wypowiedziały sobie wojnę i w sierpniu przystąpiły do działań zbrojnych**. Pod koniec tego miesiąca pod broń powołano 17 mln żołnierzy z ośmiu krajów i ich kolonii. Niemcy, Austro-Węgry oraz ich sojuszników (Bułgaria i Turcja) zaczęto nazywać blokiem **państw centralnych**. Nie przystąpiły do niego Włochy (wchodzące wcześniej w skład trójprzymierza), co więcej – w 1915 r. opowiedziały się one po stronie ententy.

Wielka wojna

Działania zbrojne toczyły się przede wszystkim w Europie, jednak swoim zasięgiem objęły także kolonie oraz niektóre państwa pozaeuropejskie. Dlatego konflikt ten został określony mianem **wojny światowej** lub **wielkiej wojny**.

Mocarstwa europejskie od wielu lat przygotowywały się do wojny. Ich wojskowe sztaby generalne zakładały, że przyszła wojna będzie podobna do tych z XIX w., czyli ofensywne lub obronne działania wielkich armii będą miały **charakter manewrowy.** Doprowadzą do kilku zwycięskich bitew i zakończą się po kilku miesiącach. Niemieccy sztabowcy chcieli uniknąć długotrwałej wojny na dwóch frontach. Planowali najpierw przeprowadzenie szybkiego ataku na Francję (powtórka z kampanii 1870 r. w wojnie francusko-pruskiej), a po zwycięstwie chcieli szybko przetransportować koleją wojska na wschód i pokonać armię rosyjską. Ofensywa miała nastąpić przez neutralną Belgię i Luksemburg, następnie wojska niemieckie miały okrążyć Paryż. Francuscy sztabowcy z kolei planowali najpierw decydujące uderzenie na Alzację i Lotaryngię, a następnie pokonanie armii niemieckiej we współdziałaniu z armią rosyjską, która miała rozwinąć ofensywę na wschodzie.

Niemcy zatrzymani nad Marną

Początkowo wojna miała charakter manewrowy. W pierwszych tygodniach wojska niemieckie z powodzeniem realizowały swój strategiczny plan: pokonały wojska belgijskie oraz oddziały brytyjskie wysłane im na pomoc i przebiły się przez Belgię. Następnie rozwinęły natarcie w północnej Francji. Na początku września dotarły do rzeki Marny w pobliżu Paryża. Wówczas jednak wojska francuskie w morderczej kilkudniowej **bitwie nad Marną** (wrzesień 1914 r.) zatrzymały niemiecką ofensywę na Paryż (tę bitwę Francuzi nazwali cudem nad Marną). Wojska niemieckie zostały zmuszone do odwrotu. W październiku 1914 r. podjęły one jeszcze jedną próbę odzyskania inicjatywy. Rozwinęły ofensywę na północy, aby oskrzydlić wojska

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwszą z bitew (pod Tannenbergiem) okrzyknięto w Niemczech odwetem za Grunwald i nadano temu zwycięstwu wydźwięk propagandowy. Tannenberg to niemiecka nazwa wsi Stębark, która znajduje się niedaleko wsi Grunwald. Niemcy średniowieczną bitwę pod Grunwaldem nazywają bitwą pod Tannenbergiem. Stąd to propagandowe nawiązanie do dawnej klęski wojsk krzyżackich.

przeciwnika oraz zdobyć Dunkierkę i inne porty nad Morzem Północnym. W ten sposób chciały utrudnić komunikację Francji z Wielką Brytanią (tzw. wyścig do morza). I tym razem niemiecki atak został zatrzymany. Wówczas na froncie zachodnim rozpoczęła się **wojna pozycyjna**.

Już w pierwszych tygodniach zginęły po obu stronach setki tysięcy żołnierzy. Dowódcy niemieccy i alianccy uznali, że nie będą kontynuować walk w otwartym polu. Rozkazali budowę okopów i schronów. Przez cztery lata wojny na Zachodzie linia frontu nie przesunęła się więcej niż o kilkanaście kilometrów. Dlatego tę wojnę określa się jako pozycyjną.

Wojna manewrowa na Wschodzie w 1914 r.

W sierpniu 1914 r. zaczęły się działania zbrojne na froncie wschodnim. Szybka mobilizacja wojsk rosyjskich i ich ofensywa zaskoczyły dowództwo niemieckie. Jedno zgrupowanie wojsk rosyjskich wkroczyło do Galicji i odniosło kilka zwycięstw nad wojskami austro-węgierskimi. Drugie wdarło się do Prus Wschodnich. Tam jednak wojska rosyjskie zostały rozbite w dwóch wielkich bitwach na przełomie sierpnia i września 1914 r.

Ofensywy na froncie zachodnim i wschodnim w 1915 r.

W 1915 r. państwa centralne utrzymały przewagę strategiczną. **Na froncie zachodnim** trwały walki pozycyjne. Pod okupacją niemiecką znajdowały się Belgia, Luksemburg i około 10% terytorium Francji (w tym aż 80% francuskich zasobów węgla i prawie całość zasobów rudy żelaza). Sprzymierzeni usiłowali odzyskać utracone ziemie i wiosną 1915 r. rozpoczęli morderczą i bezskuteczną ofensywę. W kolejnych natarciach żołnierze wyskakiwali z okopów i ginęli tysiącami pod gradem kul. Francuzi i Brytyjczycy nie mieli sposobów, by przełamać impas na froncie, którego linia w żadnym miejscu nie przesunęła się więcej niż o półtora kilometra. Ponieśli niemal dwukrotnie większe straty: 1,6 mln żołnierzy wobec 0,85 mln żołnierzy niemieckich.

Niemcy uzyskały też przewagę **na froncie wschodnim**. W maju 1915 r. wraz z Austro-Węgrami powstrzymały kolejną ofensywę rosyjską i rozpoczęły zwycięską kontrofensywę: wyparły Rosjan ze Wschodniej Galicji i z Królestwa Polskiego (w sierpniu 1915 r. zajęły Warszawę). Pokonane wojska rosyjskie musiały się wycofać na głębokość kilkuset kilometrów. Pod koniec 1915 r. front zatrzymał się na linii ciągnącej się od Rygi na północy do Tarnopola na południu. Armia rosyjska poniosła ogromne straty, które od początku wojny wyniosły 3 mln żołnierzy, jednak nie została rozbita i wciąż stawiała opór.

Piekło Verdun na Zachodzie

W **1916 r.** dowództwo niemieckie przyjęło założenie „wykrwawienia” armii francuskiej i skoncentrowało ofensywę na zdobyciu twierdzy **Verdun** [czyt. werdę]. Bronione przez Francuzów forty w Verdun były połączone z zapleczem tylko jedną wąskotorową linią kolejową i jedną drogą, przez które pod obstrzałem niemieckiej artylerii docierały posiłki – żołnierze, sprzęt i amunicja. Szturmy niemieckie zaczęły się w lutym i trwały do czerwca 1916 r. (tzw. piekło Verdun). Później ataki niemieckie straciły impet i Francuzi odzyskali utracone pozycje. Bitwa zakończyła się niemal takimi samymi stratami po obu stronach (zginęło w niej 360 tys. żołnierzy francuskich i 340 tys. żołnierzy niemieckich).

Jedną z przyczyn słabnięcia niemieckich ataków pod Verdun była konieczność przerzucenia części wojsk na front wschodni. W czerwcu 1916 r. armia rosyjska przeprowadziła swoją ostatnią wielką ofensywę, tym razem w kierunku Galicji i Bukowiny. Rozbiła armię austro-węgierską i znacznie wyparła ją na zachód. Dopiero

▲ Żołnierze walczących stron – francuski (po lewej) i niemiecki – w mundurach z 1918 r.

Wojna w okopach

Na pierwszej linii żołnierze spędzali zazwyczaj od 10 do 14 dni, po czym ich zmieniano. Życie w okopach było prawdziwym koszmarem. Wśród wody, błota, szczurów i zwłok poległych kolegów, pod niemal ciągłym ostrzałem artyleryjskim, żołnierze próbowali przetrwać do następnego dnia. Często nie było możliwości transportu świeżej wody i jedzenia na linię frontu, a ranni musieli długo oczekiwać na pomoc.

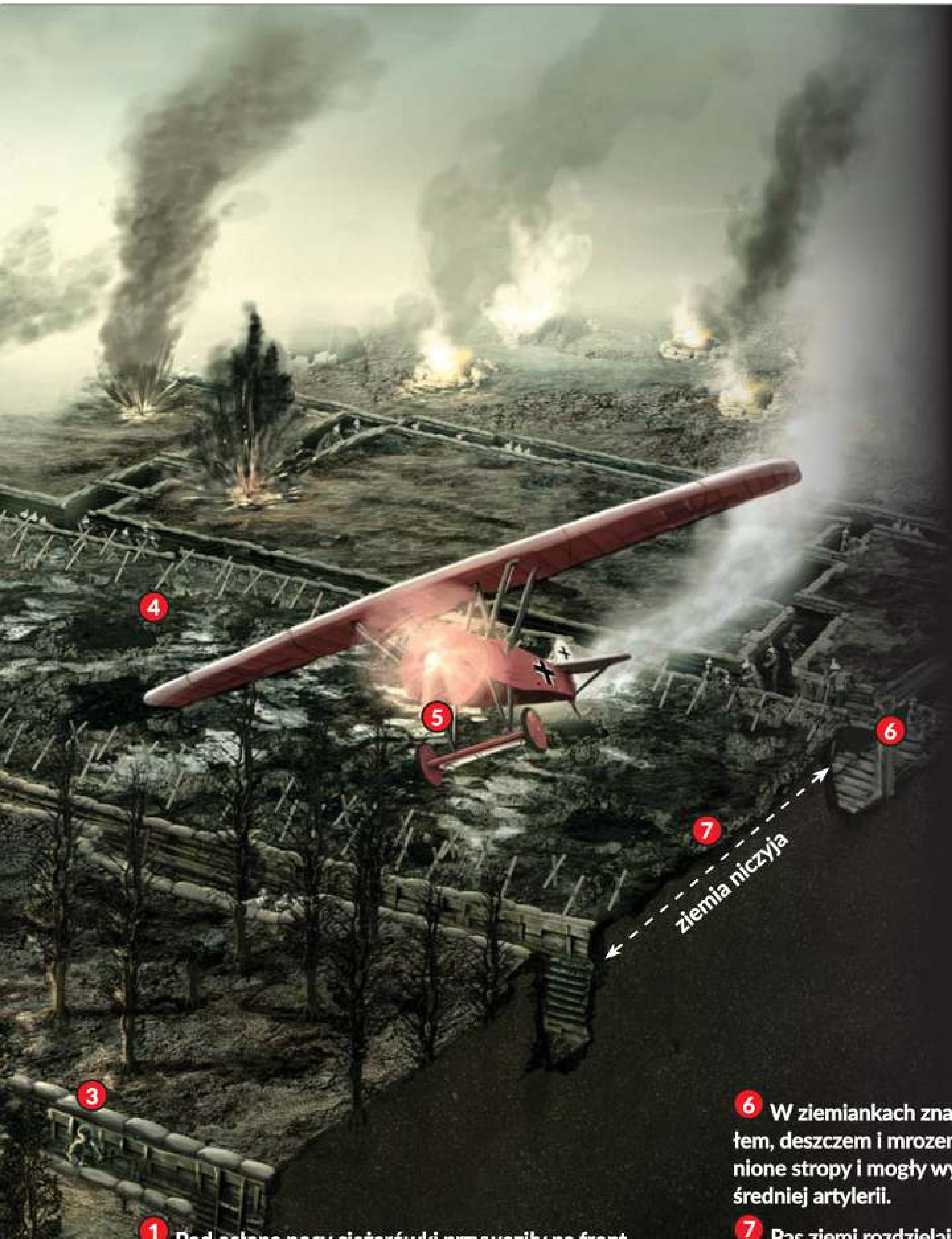

1 Pod osłoną nocy ciężarówki przywoziły na front zaopatrzenie i nowe oddziały.

2 Bezpośrednio za linią frontu znajdowały się zamaskowane pozycje średnich dział. Ciężka artyleria miała swoje stanowiska nawet 10 km dalej.

3 Głębokość okopów pozwalała żołnierzom na przyjęcie postawy wyprostowanej.

4 Zwoje drutu kolczastego (zasieki) wzdłuż okopów powstrzymywały atak piechoty przeciwnika i trzymały ją w bezpiecznej odległości.

5 Ważnym zadaniem samolotów była obserwacja pozycji nieprzyjaciela, zwłaszcza stanowisk artylerii i ciężkich karabinów maszynowych.

Nowe rodzaje broni zastosowane podczas I wojny światowej.

Gazy bojowe.

Samoloty.

Karabiny maszynowe.

Czołgi.

6 W ziemiankach znajdowano schronienie przed ostrzałem, deszczem i mrozem. Niektóre schrony miały wzmocnione stropy i mogły wytrzymać nawet trafienie pociskiem średniej artylerii.

7 Pas ziemi rozdzielający obie armie nazywano ziemią niczyją. Pokryty był lejami po eksplozjach, zniszczonym sprzętem i rozkładającymi się zwłokami poległych żołnierzy.

Praca z infografiką

1. Wyjaśnij pojęcie wojny pozycyjnej i omów jej cechy charakterystyczne.
2. Wymień nowe rodzaje broni wykorzystane podczas I wojny światowej. Określ, które – twoim zdaniem – stanowiły największe zagrożenie dla żołnierzy w okopach. Uzasadnij odpowiedź.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment sprawozdania nadzwyczajnej komisji śledczej o użyciu przez wojska niemieckie gazów trujących na froncie wschodnim, nad brzegami Bzury i Rawki, z 31 V 1915 r.

O czwartej nad ranem, kiedy większość żołnierzy spała w swoich okopach, posterunki ochronne zwróciły uwagę na szereg wybuchów, jakie dały się słyszeć od strony pozycji niemieckich. [...] Nasi żołnierze zobaczyli, że Niemcy coś zapalają przed swymi okopami. Zaraz po wybuchu dał się słyszeć syk i nad okopami nieprzyjacielskimi zaczęły się ukazywać kłęby jasnego dymu. [...] dmący w naszą stronę niezbyt silny, ale stały wiatr, poniósł obłok wypuszczonego gazu na nasze pozycje. [...] skoro tylko gaz dotarł do okopów i ludzie wciągnęli go kilka razy do płuc, natychmiast ujawniło się jego niszczące działanie.

Mdły, słodko-cierpki gaz tamował oddech w gardle, wywołując u ludzi duszenie się. W ustach zjawiał się cierpki metalowy smak, błony śluzowe dróg oddechowych uległy zapaleniu, wszystkie wewnętrzne organy [...] męcząco paliły. Ci żołnierze, którzy więcej od innych wciągnęli do płuc śmiercionośnego gazu [...] wkrótce tracili przytomność i umierali. U innych z gardła, nosa, uszu trysnęła krew, z ust sączyła się krwawa piana. Równocześnie ciekły łzy od gazu, bolały oczy. [...] Ziemia pokryła się czerwono-burą powłoką, żyto zwiędło i wydawało się jak spalone. Liście na drzewach [...] uschły. Ptaki siedzące na drzewach padały martwe.

1. Kto i dlaczego użył gazów bojowych?
2. Z czyjej perspektywy napisana jest ta relacja?
3. Opisz wpływ gazu bojowego na ludzi i przyrodę.

▲ Brytyjscy żołnierze w maskach przeciwgazowych obsługujący karabin maszynowy, 1916 r.

niemieckie posiłki powstrzymały rosyjski pochód i uchroniły Austro-Węgry przed kapitulacją. Druzgocąca klęska przyspieszyła jednak rozkład tego państwa.

W 1916 r. nie nastąpił przełom w działaniach na frontach I wojny światowej. Do końca tego roku zginęło 9 mln żołnierzy, a 19 mln zostało rannych lub wziętych do niewoli.

Nowy charakter wojny

Zastosowanie nowoczesnej broni, przede wszystkim **karabinów maszynowych** oraz dalekosiężnej i szybkostrzelnej artylerii, spowodowało przerażające straty. Do końca 1914 r. każda z walczących stron straciła około 1,5 mln żołnierzy (zabitych, rannych lub wziętych do niewoli). Dlatego dowódcy zrezygnowali z walk w otwartym polu i rozkazali budowę linii umocnień. Na przełomie 1914 i 1915 r. powstały nieprzerwane zygzaki okopów i schronów, które ciągnęły się od Morza Północnego do granic Szwajcarii. Były chronione zasiekami z drutów kolczastych, gniazdami karabinów maszynowych oraz polami minowymi. Rozbudowane umocnienia dawały znaczną przewagę broniącym się wojskom. Na froncie zachodnim zapanowała równowaga, do wiosny 1918 r. linia frontu nie przesunęła się więcej niż o kilkanaście kilometrów, miejscami o kilkadziesiąt. W okresie I wojny światowej po raz pierwszy na dużą skalę użyto nowych rodzajów broni: **gazów bojowych** oraz **czołgów**, **samolotów bojowych** i **okrętów podwodnych**.

WARTO WIEDZIEĆ

Latem 1916 r. nad rzeką Sommą rozpoczęła się najkrwawsza bitwa I wojny światowej. Po wielodniowym ostrzale artyleryjskim (wystrzelono 1,5 mln pocisków) ruszyła do ataku brytyjska i francuska piechota. Celem tej ofensywy było przełamanie linii niemieckich okopów na odcinku 40 km. Przez kilka miesięcy sprzymierzeni ponawiali natarcia, ponieważ liczyli na wyczerpanie rezerw przeciwnika. Walki ustały dopiero w listopadzie 1916 r., kiedy jesienne deszcze zamieniły pole bitwy w błotne grzęzawisko. Wojska brytyjskie przesunęły front o 10 km. Zabrakło 5 km do osiągnięcia wyznaczonego celu. Walki nad Sommą kosztowały życie ponad miliona żołnierzy. W tej bitwie Brytyjczycy po raz pierwszy użyli czołgów. W natarciu 15 września 1916 r. uczestniczyło 49 maszyn – 10 unieszkodliwiła niemiecka artyleria, 9 uległo awariom, 5 utknęło na nierównościach terenu. Pozostałe jednak przyczyniły się do cofnięcia linii wroga o 2 km.

▲ Działania wojenne podczas I wojny światowej.

■ Wskaż główne fronty I wojny światowej.

ZAPAMIĘTAJ

- W 1914 r. rozpoczęła się I wojna światowa, zwana również wielką wojną. Zaangażowana w nią była większość państw Europy.
- Pozycyjny charakter działań wojennych sprawił, że na polach walki zginęły miliony żołnierzy.
- Wykorzystano nowe rodzaje broni, z których najbardziej śmiercionośny był karabin maszynowy. Po raz pierwszy na dużą skalę użyto też gazów bojowych, czołgów, samolotów i łodzi podwodnych.
- Niemcom nie udało się zwyciężyć na froncie zachodnim w błyskawicznej kampanii, państwa centralne musiały więc walczyć na dwóch frontach: zachodnim i wschodnim.

PYTANIA I POLECENIA

1. Podaj bezpośrednie przyczyny wybuchu I wojny światowej.
2. Wymień nowe sposoby prowadzenia działań wojennych zastosowane podczas I wojny światowej.
3. Dlaczego tę wojnę nazywamy konfliktem o charakterze światowym?

28 Rewolucja lutowa i przewrót bolszewicki w Rosji

■ Przypomnij, z kim Rosja była w sojuszu w czasie I wojny światowej.

Sytuacja w Rosji przed rewolucją

Wojna doprowadziła do ruiny gospodarkę Rosji, co wywołało niezadowolenie społeczeństwa mającego dosyć rządów coraz bardziej niepopularnego Mikołaja II. Do końca 1916 r. straty armii rosyjskiej sięgały 3,6 mln zabitych i rannych oraz 2,1 mln wziętych do niewoli. W Rosji pogłębił się kryzys gospodarczy, zaczynało brakować żywności. Na ulice wyszli demonstranci. Ludzie domagali się demokratyzacji życia politycznego, reform i zakończenia wojny.

▲ **Władimir Sierow, *Lenin ogłasza władzę radziecką*, obraz z 1962 r. Lenin był wodzem bolszewików i przywódcą rewolucji październikowej. Długie lata spędził na emigracji. W 1917 r. wywiad niemiecki, który dążył do pogłębienia chaosu w Rosji, zorganizował powrót Lenina ze Szwajcarii do Piotrogrodu (w pociągu, w specjalnie zaplombowanym wagonie, Leninowi towarzyszyli jego najbliżsi współpracownicy).**

Rewolucja lutowa

W ostatnich dniach **lutego 1917 r.** w stolicy Rosji, Piotrogrodzie (taką nazwę wówczas nosił Petersburg), wybuchła rewolucja, która przeszła do historii jako **rewolucja lutowa**. Trwała kilka dni i zdumiewająco łatwo doprowadziła do obalenia caratu. Rozpoczęła się od **gwałtownych demonstracji rozgoryczonej ludności**, która domagała się poprawy warunków bytowych i zakończenia wojny. Po paru dniach do protestujących przyłączyli się zbuntowani żołnierze. Miasto zostało opanowane przez zrewoltowane tłumy. Duma Państwowa wymówiła posłuszeństwo władcy i powołała **Rząd Tymczasowy, w którego skład weszły liberalna burżuazja i ziemiaństwo.** Tego samego dnia, 15 marca 1917 r., abdykował car Mikołaj II (po trzech wiekach panowania dynastii Romanowów). Rosja stała się republiką.

Równocześnie w Piotrogrodzie, a następnie w innych miastach, samorzutnie powstawały **Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich**. Uznały się one za organy władzy rewolucyjnej. Tworzyli je głównie działacze partii lewicowych. Największe znaczenie miała rada istniejąca w Piotrogrodzie. Mimo że rady nie zostały wyłonione w powszechnych wyborach, to Rząd Tymczasowy uważał je za autentyczną reprezentację narodu rosyjskiego i zabiegał o ich poparcie. Ostatecznie jednak rząd nie zdobył w społeczeństwie wystarcza-

SŁOWNICZEK

bolszewicy (ros. *bolszynstwo* – większość) – zwolennicy rewolucyjnego nurtu w rosyjskiej partii socjaldemokratycznej; frakcji bolszewików utworzonej w 1903 r. przewodził Włodzimierz Lenin.

komunizm (łac. *communis* – wspólny) – ideologia, która na przełomie XIX i XX w. wyodrębniła się z nurtu socjalistycznego; głosiła konieczność rewolucyjnego obalenia kapitalizmu i stworzenia społeczeństwa opartego na wspólnej własności środków produkcji.

jącego poparcia, mimo że wprowadził swobody demokratyczne (wolność zgromadzeń i prasy) i zapowiedział wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego. Nie zapanował jednak nad nasilającym się chaosem w państwie i pogarszającą się sytuacją gospodarczą. Przyczyniła się do tego przede wszystkim decyzja o kontynuowaniu wojny z państwami centralnymi (zgodnie ze zobowiązaniami sojuszniczymi). Okres ten nazywany jest okresem dwuwładzy, ponieważ rady były ośrodkami władzy niezależnymi od rządu.

Rewolucja październikowa

Utrzymujący się w Rosji kryzys i rosnące rozczarowanie Rządem Tymczasowym wykorzystali **bolszewicy**. **Włodzimierz Lenin**, ich przywódca i jeden z twórców idei **komunizmu**, domagał się natychmiastowego zakończenia wojny i przekazania władzy państwowej Radom Delegatów, zgodnie z hasłem: „Cała władza w ręce Rad!". Lenin zakładał, że bolszewikom uda się przejąć pełną kontrolę nad Radami Delegatów. Rada piotrogrodzka, opanowana przez bolszewików, przygotowała zamach stanu i go koordynowała. Wydarzenia te bolszewicy nazwali **rewolucją październikową**. W dniach **24–26 października 1917 r.** przejęli kontrolę nad Piotrogrodem. Równocześnie zwołany przez nich II Zjazd Rad (dzięki manipulacjom zapewnili sobie w nim większość delegatów) powołał nowy rząd – **Radę Komisarzy Ludowych**. Składała się ona z bolszewików, a jej przewodniczącym został Lenin.

Rządy bolszewików

Bolszewicy utrzymali władzę w stolicy. Zakazali działalności partiom politycznym (poza własną partią bolszewików), wprowadzili cenzurę, sądy doraźne (trybunały rewolucyjne) i aparat terroru. Ważnym narzędziem tego tzw. czerwonego terroru była **Ogólnorosyjska Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem** (w skrócie **Czeka**). Z rąk jej funkcjonariuszy zginęło wskutek egzekucji kilkaset tysięcy ludzi. Rozpoczęto też organizowanie pierwszych **łagrów** (ros. *łagier* – obóz) – obozów przymusowej pracy, w których w nieludzkich warunkach przetrzymywano osoby podejrzane o wrogi stosunek do bolszewików.

Bolszewicy zlikwidowali wielką własność ziemską. W ręce komitetów rolnych oddali majątki ziemskie, cerkiewne i klasztorne, które następnie zostały znacjonalizowane (przeszły na własność państwa). W Rosji wprowadzono obowiązek pracy, a dla pracujących – kartki żywnościowe. Było to zgodne z hasłem bolszewików „kto nie pracuje, ten nie je".

W 1918 r. bolszewicy uchwalili pierwszą konstytucję nowego państwa, którego oficjalna nazwa brzmiała Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Sowiecka. Partia bolszewicka od marca 1918 r. nazywała się Rosyjska Komunistyczna Partia (bolszewików), w skrócie RKP(b). Na jej czele stał Lenin.

◀ **Więzienie na Łubiance w Moskwie.** W tym budynku Czeka urządziła okryte ponurą sławą więzienie. Przetrzymywano i torturowano w nim wiele pokoleń więźniów (w tym Polaków), których podejrzewano o wrogość wobec bolszewików.

◀ Przybycie delegacji bolszewików (na ich czele stał Trocki) na rozmowy pokojowe w Brześciu.

■ Po czym można poznać żołnierzy niemieckich?

Pokój z Niemcami

W 1918 r. bolszewicy dążyli do przejęcia kontroli nad całą Rosją. Mobilizowali siły do krwawej wojny domowej, dlatego poczynili ustępstwa wobec państw centralnych. W **marcu 1918 r. w Brześciu Litewskim** podpisali w imieniu Rosji **traktat pokojowy z Niemcami, Austro-Węgrami, Bułgarią i Turcją**. Na mocy traktatu brzeskiego zerwali sojusz z ententą i odstąpili od działań wojennych. Zrzekli się terytorium Estonii, Litwy, Łotwy i Białorusi, wycofali się też z Finlandii i Ukrainy.

▼ Wojna w Rosji, jak każda wojna domowa, niosła ze sobą wyjątkowe okrucieństwo obu walczących stron. Na zdjęciu po lewej widać trupy bolszewików i zgromadzonych wokół nich „białych" żołnierzy, po prawej – mord „białych" żołnierzy dokonany przez bolszewików w Estonii w marcu 1919 r.

Wojna domowa w Rosji

Rosja była krajem zrujnowanym gospodarczo, a także ogarniętym wojną domową. W styczniu 1918 r. bolszewicy utworzyli Czerwoną Armię. Miała być ona wykorzystana w wojnie domowej do walki z wiernymi carowi armiami „białych" generałów. Przeciwko bolszewikom wystąpiły oddziały kontrrewolucyjne, które otrzymywały materialne wsparcie ze strony ententy. Jej państwa wysłały do Rosji nawet swoje korpusy interwencyjne. Dopiero podpisanie zawieszenia broni na froncie zachodnim w listopadzie 1918 r. doprowadziło do powolnego wycofywania się państw ententy z interwencji w Rosji. W 1919 r. **Armia Czerwona** przeszła do kontrataku. Do 1922 r. udało jej się rozstrzygnąć wojnę domową na swoją korzyść i opanować większość obszarów dawnej Rosji.

▲ **Borys Kustodiew**, ***Bolszewik***, propagandowy obraz z 1920 r. Na obrazie gigantyczny bolszewik powiewa czerwonym robotniczym sztandarem i prowadzi za sobą tłumy, szczelnie wypełniające ulice.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Charakterystyka przywódców przewrotu bolszewickiego przedstawiona przez polskiego pisarza Jana Parandowskiego, przebywającego w 1917 r. w Rosji.

[...] nie ma nic niebezpieczniejszego ponad to, gdy pewna idea ogólna i szeroka wciśnie się do mózgu małego i ciasnego. Rozsadza go, zapełnia sobą zupełnie, nie tamowana ani wyrobionymi pojęciami, ani wiedzą, ani rozumem. [...] Powstaje nowy typ człowieka – bolszewik – który życie ludzkie mało waży, albowiem widzi przed sobą tylko spełniający się raj ziemski. [...] Dobro ludzkie i mienie nie istnieją dla niego, albowiem uważa je za wspólne, a więc własne. Władzę ludu uważa za swoją władzę, za władzę swej partii. [...] Jeśli sprzeciwicie się jego woli, jesteście prostymi zbrodniarzami, których stawia się pod murem i rozstrzeliwuje. [...] Bolszewik nie może uwierzyć, aby proletariat, lud cały pracujący innego był zdania niż on.

1. Na podstawie tekstu wymień cechy bolszewika, zarysowane przez autora.

WARTO WIEDZIEĆ

W Rosji do 1918 r. liczono lata według **kalendarza juliańskiego**, ustanowionego w 45 r. p.n.e. przez Juliusza Cezara (stąd nazwa). Na początku XX w. większość krajów na świecie posługiwała się jednak **kalendarzem gregoriańskim**, nazwanym tak od imienia papieża Grzegorza XII, który wprowadził go pod koniec XVI w. Różnica między kalendarzami wynosiła kilka dni i wynikała z uwzględnienia lat przestępnych przez kalendarz gregoriański. Dlatego rewolucja lutowa, która według Rosjan wybuchła 18 lutego, według kalendarza gregoriańskiego (obowiązującego w innych państwach europejskich) rozpoczęła się 3 marca. Z tego samego powodu przewrót bolszewicki (patrz s. 149), który rozpoczął się w nocy z 24 na 25 października według kalendarza juliańskiego (6–7 listopada według gregoriańskiego), określany jest mianem rewolucji październikowej.

ZAPAMIĘTAJ

- Niezadowolenie społeczeństwa z przeciągającej się wojny, która gospodarczo rujnowała Rosję, doprowadziło w lutym 1917 r. do wybuchu rewolucji (rewolucja lutowa). W jej wyniku car Mikołaj II abdykował, a Rosja stała się republiką.
- Władza Rządu Tymczasowego była bardzo słaba i nie zyskała poparcia w społeczeństwie. Przyczyniła się do tego przede wszystkim decyzja o kontynuowaniu wojny z państwami centralnymi.
- W październiku 1917 r. bolszewicy, kierowani przez Włodzimierza Lenina, dokonali zbrojnego przewrotu (tzw. rewolucja październikowa) i przejęli rządy w Piotrogrodzie.
- Aby umożliwić sobie objęcie władzy nad całą Rosją, w marcu 1918 r. bolszewicy podpisali pokój z państwami centralnymi.

PYTANIA I POLECENIA

1. Dlaczego w Rosji doszło do abdykacji cara Mikołaja II? Opisz okoliczności obalenia caratu.
2. Wymień przyczyny przejęcia władzy przez bolszewików.
3. Wyjaśnij, dlaczego bolszewicy podpisali niekorzystny dla siebie traktat brzeski.
4. Czym była wojna domowa w Rosji i jak się skończyła?
5. Omów metody, za pomocą których bolszewicy rządzili państwem.

29 Sprawa polska w okresie I wojny światowej

■ Przypomnij, z jakimi państwami Polacy wiązali nadzieje na odzyskanie niepodległości.

Sprawa polska na początku wojny

W 1914 r. mocarstwa zaborcze zmobilizowały w swoich armiach blisko 1,5 mln Polaków. Dla żołnierzy polskich I wojna światowa była zatem walką bratobójczą. Jednak w społeczeństwie polskim wywołała nie tylko cierpienia, lecz także ożywienie nadziei na polepszenie bytu narodowego.

Narodowa Demokracja, zgodnie ze swoim programem, wezwała społeczeństwo polskie do poparcia Rosji w wojnie z Niemcami. Działacze endeccy stanęli na czele **Komitetu Narodowego Polskiego** i przystąpili do tworzenia tzw. **Legionu Puławskiego** – ochotniczej jednostki, która w 1915 r. została przekształcona w **Brygadę Strzelców** i wchodziła w skład armii rosyjskiej.

Po stronie państw centralnych najwięcej życzliwości dla sprawy polskiej przejawiały Austro-Węgry. Już w sierpniu 1914 r. galicyjscy politycy powołali **Naczelny Komitet Narodowy**. Żywili nadzieję, że dzięki ich aktywności po pokonaniu Rosji dualistyczna monarchia naddunajska przekształci się w monarchię trialistyczną (czyli w Austro-Węgro-Polskę). Następnie, pod auspicjami Naczelnego Komitetu Narodowego, zorganizowali **Legiony Polskie**. Składały się one z trzech brygad i liczyły ok. 25 tys. żołnierzy, którzy wykazali się męstwem w ciężkich bojach z armią rosyjską w latach 1914–1917. Jednym z inicjatorów tych działań, a później dowódcą I Brygady Legionów był

▲ **Legion Puławski.** Legion składał się z ochotników. Razem z armią rosyjską walczył na froncie wschodnim przeciw Niemcom.

◀ Europa Środkowa w 1914 r.

Józef Piłsudski. Niektóre epizody, jak np. szarża legionowej kawalerii w 1915 r. pod Rokitną czy obrona przełęczy karpackich przez II Brygadę dowodzoną przez Józefa Hallera, przeszły do legendy. Oczywiście, w wojnie, w której walczyły wielomilionowe armie, rola Legionów Polskich była jedynie symboliczna i nie mogła ważyć na stosunku innych państw do sprawy polskiej. Ententa uważała ją za wewnętrzny problem rosyjski, państwa centralne zaś – za problem doraźny i nieistotny. Jednak sytuacja zmieniła się w 1916 r.

Aktywiści i pasywiści

Po ofensywie niemieckiej w 1915 r. całość ziem polskich znalazła się pod władzą Niemiec i Austro-Węgier. W sierpniu 1915 r. wojska niemieckie zajęły Warszawę, a jesienią tego roku dotarły do Wilna i Pińska. Rosja ponosiła klęski i traciła wpływ na sprawę polską. Wśród polskich polityków i w społeczeństwie ukształtowały się wówczas dwie postawy. Działacze endeccy oraz inni zwolennicy orientacji prorosyjskiej sprzeciwiali się jakiejkolwiek współpracy z państwami centralnymi. Nazywano ich **pasywistami**. Roman Dmowski, rozczarowany rozwojem wydarzeń, wyemigrował z Rosji do Europy Zachodniej. Z kolei zwolennicy dalszego współdziałania z państwami centralnymi, tzw. **aktywiści**, jesienią 1915 r. uzyskali pierwsze realne ustępstwa ze strony niemieckich władz okupacyjnych. W Warszawie zaczęły mianowicie działać polskie uczelnie – uniwersytet i politechnika.

Piłsudski, Legiony i POW

Tuż po wybuchu wojny Józef Piłsudski podjął ryzykowną akcję wywołania powstania narodowego na zapleczu wojsk rosyjskich. Uzyskał zgodę władz austriackich na przeprowadzenie akcji dywersyjnej w Królestwie Polskim. Dnia 6 sierpnia 1914 r. oddziały strzeleckie dowodzone przez Piłsudskiego, na czele z tzw. **I kompanią kadrową**, wkroczyły na ziemię kielecką. Spotkały się jednak z obojętnością miejscowej ludności polskiej i musiały zawrócić. Ostatecznie zostały wcielone do formowanych Legionów Polskich. Józef Piłsudski objął komendę nad I Brygadą Legionów. Przynależność do obozu proaustriackiego (aktywistów) traktował tylko jako etap przejściowy. Zakładał, że w trakcie długiej wojny siły państw zaborczych się wyczerpią i że wreszcie pojawią się sprzyjające warunki do wybuchu powstania narodowego. W tym celu już w 1914 r. zainicjował tworzenie w zaborze rosyjskim konspiracyjnych struktur **Polskiej Organizacji Wojskowej (POW)**. Był też przeciwnikiem bezwarunkowej rozbudowy Legionów Polskich i przekazania ich do dyspozycji dowództwa państw centralnych, zdominowanego przez Niemcy.

◀ **Jerzy Kossak, *Wymarsz I kompanii kadrowej z Oleandrów 6 sierpnia 1914 r.*** Piłsudskiemu zależało na wywołaniu powstania w zaborze rosyjskim i stworzeniu tam polskiej administracji, która mogłaby prowadzić negocjacje z Austriakami.

Umiędzynarodowienie sprawy polskiej

Austro-Węgry były zbyt słabe, by samodzielnie decydować w sprawie polskiej. Latem 1916 r. inicjatywę przejęły Niemcy. Z jednej strony utraciły one nadzieję na podpisanie odrębnego pokoju z pokonaną Rosją, z drugiej – po krwawych bitwach na froncie zachodnim potrzebowały nowych rekrutów. Dlatego na zdobytych ziemiach polskich postanowiły powołać zależne państewko i uczynić z niego zaplecze rekrutacyjne dla niemieckiej armii. Narzuciły ten projekt Austro-Węgrom. Dnia **5 listopada 1916 r.** dwaj cesarze, niemiecki Wilhelm II i austriacki Franciszek Józef I, ogłosili wspólny manifest, w którym zapowiedzieli utworzenie państwa polskiego. W **manifeście dwóch cesarzy** (tzw. ***Akt 5 listopada***) nie było mowy ani o granicach, ani o ostatecznym statusie przyszłej Polski. Znalazły się w nim tylko ogólne sformułowania o autonomii, konstytucji i dziedzicznej monarchii (bez podania, kto obejmie tron). *Akt 5 listopada* jednak miał niezwykłą wagę, nie były to już bowiem jedynie mgliste obietnice, ale zaprzysiężona deklaracja przywódców jednej z walczących stron. Przekreślała ona wieloletnią solidarność zaborców w sprawie polskiej i rozpoczynała okres licytacji wszystkich stron konfliktu o względy Polaków.

Manifest dwu cesarzy zaniepokoił państwa ententy możliwością utworzenia przez Niemcy wielosettysięcznej armii polskiej, która zmieniłaby układ sił. Dlatego Brytyjczycy i Francuzi starali się odebrać ini-

▲ **Jerzy Kossak, *Bitwa pod Laskami*, obraz z pierwszej połowy XX w. Artysta ukazał majora Edwarda Rydza-Śmigłego prowadzącego legionistów I Brygady do ataku na pozycje rosyjskie w 1914 r.**

WARTO WIEDZIEĆ

Żołnierze Legionów Polskich nosili szaroniebieskie austriackie mundury i również byli tak samo wyposażeni jak austriaccy piechurzy. W skład żołnierskiego ekwipunku wchodziły: pas, dwie ładownice, bagnet, krótka łopatka, plecak lub tornister z bielizną i przyborami, pół namiotu, chlebak, manierka, menażka, koc, zapasowe buty, przybory do szycia, proszek do zębów, mydło, szczotka, wazelina, pakuły i ścierka do czyszczenia broni, rękawiczki, tzw. żelazna porcja (tj. puszka z żywnością, w której trzymano np. słoninę, groch lub inne produkty o długim okresie przydatności do spożycia).

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment* Aktu 5 listopada*, czyli proklamacji do mieszkańców Lubelskiego Generalnego Gubernatorstwa* z 5 XI 1916 r.

Przejęci niezłomną ufnością w ostateczne zwycięstwo ich broni i życzeniem powodowani, by ziemie polskie, przez waleczne ich wojska ciężkimi ofiarami panowaniu rosyjskiemu wydarte, do szczęśliwej wywieść przyszłości, Jego Cesarska i Królewska Mość, Cesarz Austrii i Apostolski Król Węgier, oraz Jego Cesarska Mość, Cesarz Niemiecki, ułożyli się, by z ziem tych utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem. Dokładniejsze oznaczenie granic zastrzega się. Nowe Królestwo znajdzie się w łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami [...].

Sprzymierzeni monarchowie, biorąc należyty wzgląd na ogólne warunki polityczne Europy, jako też na dobro i bezpieczeństwo własnych krajów i ludów, żywią niepłonną nadzieję, że obecnie spełnią się życzenia państwowego i narodowego rozwoju Królestwa Polskiego.

*Lubelskie Generalne Gubernatorstwo to część Królestwa Polskiego okupowana przez Austrię.

1. Władcy których państw byli autorami *Aktu 5 listopada*?
2. Jakie obietnice dotyczące państwa polskiego zostały zawarte w *Akcie 5 listopada*?
3. Jaki miał być ustrój przyszłego państwa polskiego?
4. Które państwa miały być sojusznikami państwa polskiego?

▲ Plakat wzywający do wstępowania do polskiej armii formowanej we Francji pod patronatem KNP. Na czele tzw. Błękitnej Armii (nazwa pochodzi od koloru mundurów) stanął generał Józef Haller.

cjatywę Niemcom i wymusili na Rosji wydanie deklaracji w sprawie przyszłości Polski. Na początku 1917 r. w noworocznym rozkazie **car Mikołaj II** ogłosił, że jednym z celów wojny jest „stworzenie wolnej Polski" (ale połączonej z Rosją). Podobną deklarację powtórzył po rewolucji lutowej 1917 r. Rząd Tymczasowy. W tej sytuacji Francja i Wielka Brytania nie blokowały już polskich inicjatyw.

Rok 1918 – program prezydenta Wilsona

Stany Zjednoczone były pierwszym mocarstwem, które złożyło jednoznaczną deklarację w sprawie konieczności odbudowy państwa polskiego. Oficjalnie wyraził to prezydent **Thomas Woodrow Wilson** [czyt. łudroł łilson]. W styczniu 1918 r. ogłosił swój program pokojowy – słynne **14 punktów**. Jeden punkt poświęcił niepodległej Polsce, która jego zdaniem powinna obejmować ziemie zamieszkane przez rdzennie polską ludność i posiadać dostęp do morza. Niepodległy byt przyszłej Polski miał być zagwarantowany traktatem pokojowym (patrz tekst źródłowy s. 158).

Ogromny wpływ na amerykańską opinię publiczną i na samego prezydenta Wilsona wywarł **Ignacy Jan Paderewski**, światowej sławy pianista i polityk. Aktywi-

▶ **Thomas Woodrow Wilson** (1856–1924).

zował on też **Polonię**, by wywodzący się z niej ochotnicy zasilili formowaną we Francji armię polską. W tym celu zorganizował ponad trzysta wieców i spotkań połączonych z koncertami. Osobiście złożył też na ręce prezydenta Stanów Zjednoczonych **memoriał** o potrzebie odbudowy państwa polskiego.

▶ **Ignacy Jan Paderewski** (1860–1941). Był pianistą, kompozytorem i działaczem politycznym. W 1919 r. został premierem odrodzonej Polski.

Kryzys przysięgowy

Stany Zjednoczone przystąpiły do wojny po stronie ententy (1917 r.), a w Rosji wybuchła rewolucja lutowa. W obliczu tych wydarzeń trwanie u boku państw centralnych nie było korzystne dla sprawy polskiej i kłóciło się z przedwojennymi koncepcjami Piłsudskiego. Niemcy, aby bliżej związać ze sobą Legiony, zażądali od Polaków przysięgi na wierność cesarzowi Wilhelmowi II. Żołnierze I i III Brygady, na wyraźne polecenie Piłsudskiego, odmówili złożenia przysięgi. W konsekwencji zostali przez Niemców rozbrojeni. Większość osadzono w obozach internowania, część wcielono siłą do wojsk austriackich i wysłano na front włoski. Aresztowany został również Piłsudski, którego uwięziono ostatecznie w twierdzy w Magdeburgu. Przysięgę złożyła jednak w całości II Brygada Legionów. Przekształcona w Polski Korpus Posiłkowy, została następnie skierowana na front rosyjski.

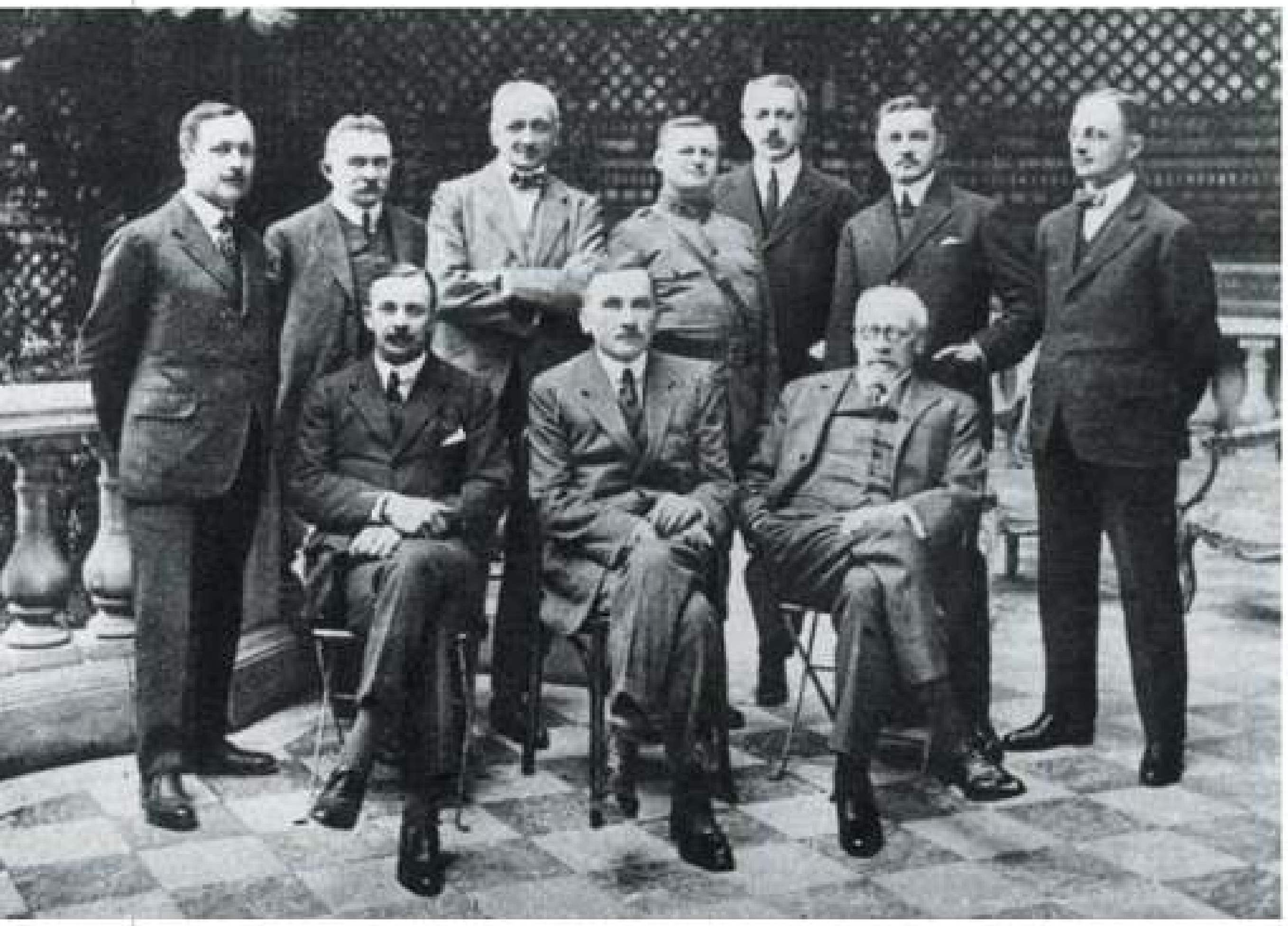

▲ **Komitet Narodowy Polski** powstał w sierpniu 1917 r. w Paryżu i tam miał swoją siedzibę. Na czele Komitetu stanął Roman Dmowski (na zdjęciu w środku pierwszego rzędu). Do KNP należał też Ignacy Jan Paderewski. Jesienią KNP został uznany przez państwa ententy i stał się namiastką rządu emigracyjnego.

SŁOWNICZEK

Polonia – ogół Polaków, którzy żyją poza granicami naszego państwa, ale zachowują polskie tradycje.

memoriał – pismo skierowane do władz i zawierające postulaty lub projekty reform.

WARTO WIEDZIEĆ

Żołnierzy Legionów zostali osadzeni przez władze niemieckie w dwóch obozach – Szczypiornie i Beniaminowie. Internowani legioniści, by zabić nudę, zaczęli uprawiać sport – piłkę ręczną. Od tego czasu często piłkarzy ręcznych określa się nazwą szczypiorniści, a dyscyplinę sportu szczypiorniakiem (od nazwy obozu internowania).

ZAPAMIĘTAJ

- W okresie I wojny światowej Polacy prowadzili działalność mającą przywrócić Polsce niepodległość.
- Wielotysięczne Legiony Polskie walczyły z armią rosyjską na froncie wschodnim. Józef Piłsudski dowodził I Brygadą Legionów.
- Skomplikowana sytuacja na frontach doprowadziła do podjęcia sprawy polskiej przez walczące mocarstwa, czyli do jej umiędzynarodowienia.
- W manifeście cesarzy Niemiec i Austrii z 5 listopada 1916 r. po raz pierwszy zapowiedziano utworzenie państwa polskiego (tzw. *Akt 5 listopada*).
- W styczniu 1918 r. prezydent Stanów Zjednoczonych Woodrow Wilson ogłosił, że na ziemiach zamieszkanych przez rdzennie polską ludność powinno powstać niepodległe państwo polskie z dostępem do morza.

PYTANIA I POLECENIA

1. Dlaczego i w jaki sposób państwa biorące udział w wojnie próbowały pozyskać Polaków?
2. Co to były Legiony Polskie?
3. Dlaczego doszło do umiędzynarodowienia sprawy polskiej?

30 Zakończenie I wojny światowej

Przypomnij, które państwa należały do trójprzymierza, a które – do trójporozumienia.

Przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny

W marcu 1917 r. niemieckie okręty podwodne zatopiły bez ostrzeżenia kilka amerykańskich statków handlowych. W odpowiedzi, **w kwietniu 1917 r., Stany Zjednoczone wypowiedziały wojnę państwom centralnym**.

Przyczyny tej decyzji były różnorodne. Prezydent Woodrow Wilson widział w tym jedyny sposób przywrócenia pokoju, opartego na propagowanych przez Stany Zjednoczone wartościach, takich jak wolność, demokracja i samostanowienie narodów. Uwzględnił je w programie pokojowym (patrz s. 155), ogłoszonym w styczniu 1918 r. W swoim planie określił ogólne warunki pokoju i współistnienia państw. Przewidywał ustalenie granic na zasadach etnicznych, powołanie rządów demokratycznych oraz rozwiązywanie konfliktów przez międzynarodową organizację (Ligę Narodów) bez uciekania się do wojny.

Klęska państw centralnych

W 1918 r. rezerwy Niemiec – na których spoczywał główny ciężar prowadzenia wojny po stronie państw centralnych – były na wyczerpaniu. Tymczasem w 1918 r. Stany Zjednoczone wysyłały do Francji co miesiąc 300 tys. żołnierzy.

WARTO WIEDZIEĆ

Skutki blokady morskiej, którą państwa ententy zastosowały wobec Niemiec, stawały się coraz dotkliwsze dla niemieckiej gospodarki. Niemcy usiłowały zastosować tę samą strategię wobec Wielkiej Brytanii. Dlatego na początku 1917 r. ogłosiły przystąpienie do nieograniczonej wojny morskiej. Odtąd niemieckie okręty podwodne przypuszczały atak na wszystkie statki handlowe (także pod banderami państw neutralnych) na wodach brytyjskich, francuskich i włoskich. Z jednej strony działania te poważnie zagroziły gospodarce Wielkiej Brytanii, z drugiej jednak – zadecydowały ostatecznie o przystąpieniu Stanów Zjednoczonych do wojny.

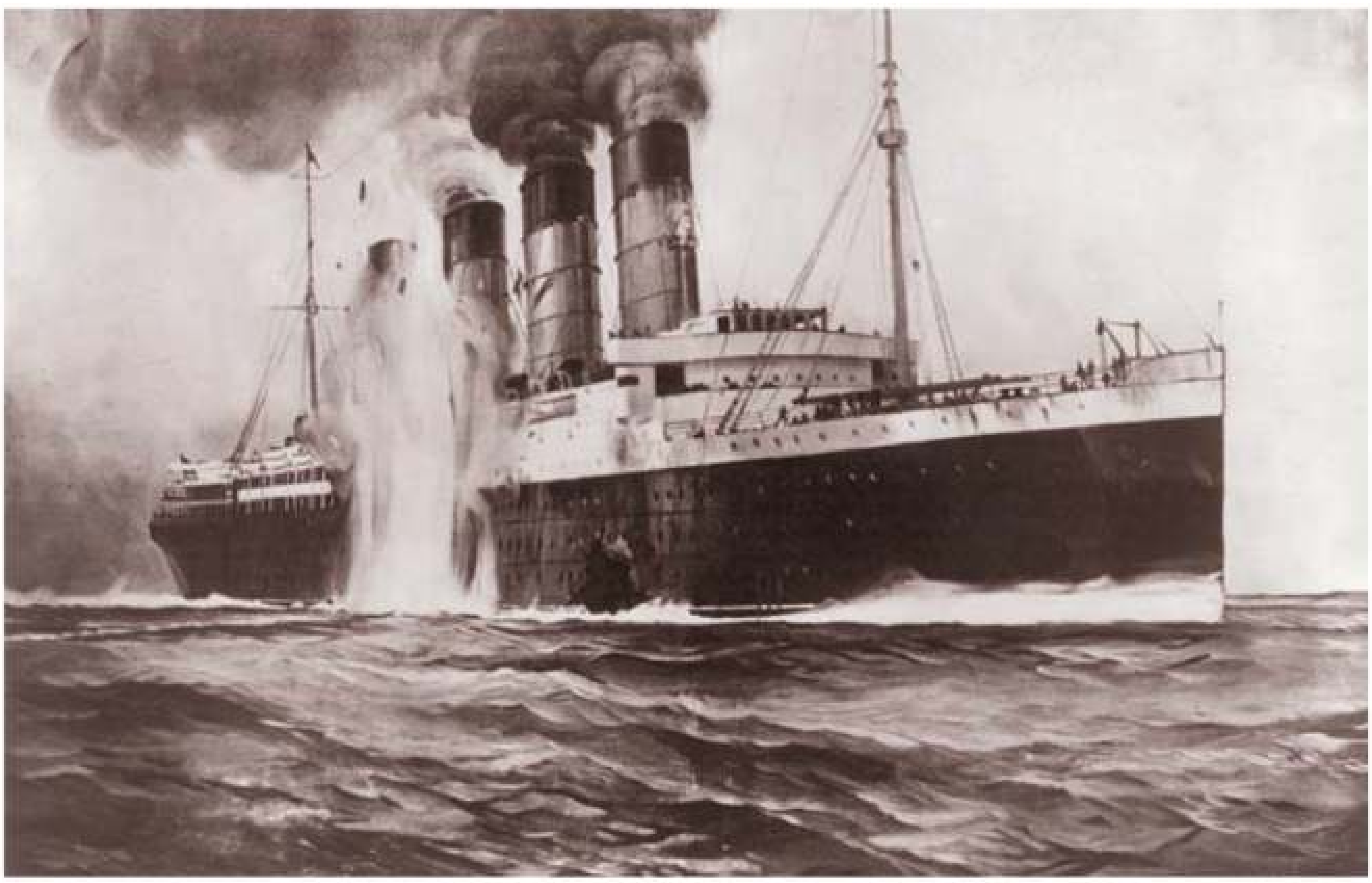

Zatopienie Lusitanii, ilustracja prasowa z 1915 r. Dnia 7 maja 1915 r. brytyjski statek pasażerski Lusitania został storpedowany przez niemiecki okręt podwodny. Zginęło prawie 1200 osób, w tym 128 obywateli Stanów Zjednoczonych. Amerykańska opinia publiczna była oburzona i zaczęła opowiadać się za zbrojną interwencją Stanów Zjednoczonych w Europie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment orędzia prezydenta Thomasa Woodrowa Wilsona do Kongresu Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej z 8 I 1918 r.

Programem naszym jest program, który zapewni światu pokój; program ten – naszym zdaniem jedynie możliwy – jest następujący:

1. Jawne traktaty pokojowe, jawnie zawarte, po których nie będzie już żadnych tajnych porozumień międzynarodowych [...]
2. Zupełna wolność żeglugi na morzu, poza obrębem wód terytorialnych, zarówno w czasie pokoju, jak i w czasie wojny [...]
4. Wzajemna wymiana dostatecznych gwarancji, że zbrojenia każdego narodu zostaną zredukowane do minimum, które da się pogodzić z bezpieczeństwem wewnętrznym.
5. Swobodne, szczere i zupełnie bezstronne załatwienie wszystkich pretensji kolonialnych, oparte na ścisłym przestrzeganiu zasad, że przy rozstrzyganiu wszystkich tych problemów [...] interesy ludności miejscowej będą ważyły tyleż, co słuszne pretensje rządu, którego tytuł ma być przedmiotem decyzji.[...]
8. Terytorium francuskie powinno być całkowicie oswobodzone [...] krzywda, która została wyrządzona Francji przez Prusy w r. 1871, o ile chodzi o Alzację i Lotaryngię, która mąciła pokój całego świata przez lat prawie pięćdziesiąt, winna być naprawiona, aby pokój mógł być jeszcze raz zabezpieczony w interesie wszystkich. [...]
13. Należy stworzyć niezawisłe państwo polskie, które winno obejmować terytoria zamieszkane przez ludność niezaprzeczalnie polską, któremu należy zapewnić swobodny i bezpieczny dostęp do morza i którego niezawisłość polityczną i gospodarczą oraz integralność terytorialną należy zagwarantować paktem międzynarodowym.
14. Winno być utworzone powszechne zrzeszenie narodów na podstawie szczegółowych umów celem udzielenia wszystkim państwom, zarówno wielkim, jak i małym, wzajemnych gwarancji niezawisłości politycznej i całości terytorialnej.

1. Wymień najważniejsze kwestie, które zdaniem prezydenta Wilsona trzeba rozwiązać, by zapewnić pokój na świecie.
2. Jakie rozwiązanie sprawy Francji proponuje prezydent Wilson i dlaczego?
3. Wymień propozycje rozwiązania sprawy polskiej wysunięte przez prezydenta Wilsona.

Niemcy przygotowali ostatnią wielką ofensywę na froncie zachodnim. Zmobilizowali wszystkie dostępne siły zbrojne (m.in. jednostki wycofane z frontu wschodniego) i postawili przed nimi zadanie zdobycia Paryża lub przebicia się do kanału La Manche. Ofensywa wojsk niemieckich zaczęła się w marcu 1918 r. Do czerwca przebiły się one przez pozycje wojsk francuskich oraz brytyjskich i dotarły do rzeki Marny – na odległość 60 km od Paryża. Jednak latem natarcie niemieckie zostało powstrzymane. Do kontrofensywy ruszyły wojska ententy. Walczono już inaczej niż na początku wojny – atak prowadziły oddziały szturmowe pod osłoną czołgów, wspierały je także samoloty, które naprowadzano z ziemi drogą radiową.

Wojska niemieckie poniosły duże straty i zostały zmuszone do wycofania się na linię rzeki Mozy. W październiku 1918 r. na froncie zachodnim pozostało 2,5 mln żołnierzy niemieckich, którzy ustępowali liczebnie siłom ententy, a także mieli mniej sprzętu, przede wszystkim dział, czołgów i samolotów.

Koniec wojny

Ostateczną klęskę Niemiec przyspieszyła dezintegracja bloku państw centralnych. Jesienią wycofali się z wojny sojusznicy Niemiec – Bułgaria i Turcja. Austro-Węgry pod ciosami powstań narodowych rozpadły się na kilka państw. W listopadzie 1918 r. w Niemczech wybuchła rewolucja. Cesarz Wilhelm II uciekł do neutralnej Holandii. Powołano nowy rząd, Niemcy stały się republiką. W obliczu rewolucji i beznadziejnej sytuacji na froncie **11 listopada 1918 r.** dowództwo niemieckie podpisało **zawieszenie broni**. Państwa ententy posta-

wiły twarde warunki. Pokonane Niemcy miały oddać większość ciężkiego uzbrojenia, m.in. działa, karabiny maszynowe, samoloty i okręty. Żołnierze niemieccy musieli natychmiast wycofać się za linię Renu. Pierwsza wojna światowa dobiegła końca.

WARTO WIEDZIEĆ

Opinia publiczna w Niemczech była zdezorientowana. Niemcy bowiem poprosiły o podpisanie zawieszenia broni, choć nie przegrały wojny na froncie, a w chwili zawarcia rozejmu ich wojska okupowały Belgię i część Francji. Niemiecki sztab generalny zdawał sobie jednak sprawę, że armia niemiecka wyczerpała swoje zasoby i nie jest zdolna do dalszej walki. Zrzucił więc odpowiedzialność na nowy, cywilny i lewicowy rząd niemieckiej republiki. W tych okolicznościach zrodził się mit o **ciosie w plecy**, zadanym rzekomo niezwyciężonej armii niemieckiej przez zdrajców, którzy wzniecili rewolucję i podpisali haniebną kapitulację.

ZAPAMIĘTAJ

- W kwietniu 1917 r. do działań wojennych po stronie ententy przystąpiły Stany Zjednoczone. Zwiększyło to przewagę tego sojuszu nad państwami centralnymi.
- W 1918 r. Niemcy podjęły ostatnią wielką ofensywę na froncie zachodnim. Zakończyła się ona niepowodzeniem.
- Dnia 11 listopada 1918 r. podpisano zawieszenie broni na froncie zachodnim. Niemcy poniosły klęskę. Musiały wycofać się za Ren i oddać większość ciężkiego uzbrojenia.

PYTANIA I POLECENIA

1. Dlaczego Stany Zjednoczone przystąpiły do I wojny światowej?
2. Jak myślisz: dlaczego Niemcy i państwa centralne poniosły klęskę w I wojnie światowej? Odpowiedź uzasadnij.

▲ Podpisanie zawieszenia broni w wagonie kolejowym w lasku Compiègne [czyt. kąpień] w północno-zachodniej Francji, francuska pocztówka z epoki.

31 Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 roku

■ Przypomnij działania niepodległościowe Polaków podczas I wojny światowej.

Czynniki sprzyjające powstaniu państwa polskiego

W październiku i listopadzie 1918 r. sytuacja międzynarodowa wyjątkowo sprzyjała odbudowie państwa polskiego. Państwa zaborcze przegrały wielką wojnę, a panujące w nich dynastie straciły władzę. W Rosji niemal dwa lata wcześniej został obalony carat, kraj pogrążył się w kryzysie, rewolucjach i wojnie domowej. W październiku 1918 r. rozpadły się Austro-Węgry. W pierwszych dniach listopada w Niemczech wybuchła rewolucja. Wilhelm II stracił władzę na rzecz socjalistycznego rządu. Cesarstwo niemieckie przestało istnieć. Jednocześnie mocarstwa ententy uznały konieczność odbudowy Polski. Również sami Polacy z uporem realizowali plan odzyskania państwa, utraconego przed ponad stu laty. Za granicą powstawały ośrodki polityczne działające na rzecz niepodległości Polski, w różnych częściach kraju zaś instytucje cywilne i wojskowe przejmowały władzę od armii okupacyjnych i sprawowały ją na terenach wolnych od obcych wojsk.

Rada Regencyjna

Cesarze Niemiec i Austro-Węgier 12 września 1917 r. powołali **Radę Regencyjną**. Miała ona sprawować władzę na odebranych Rosji terenach Królestwa Polskiego do czasu, gdy na jego tronie zasiądzie monarcha lub regent. Rada nie cieszyła się jednak poparciem społecznym, a w obliczu klęsk wojennych państw centralnych jej pozycja stawała się coraz słabsza. Wspierali ją tylko konserwatyści; poparcia odmówiły zaś ugrupowania walczące o niepodległość kraju. Mimo to udało się jej stworzyć zręby polskiego sądownictwa i służby dyplomatycznej.

Pod koniec wojny, 7 października 1918 r., Rada Regencyjna wydała proklamację, w której ogłosiła niepodległość Polski – pierwszy taki dokument wydany przez polski ośrodek polityczny. Pięć dni później Rada przejęła kontrolę nad podległą Niemcom Polską Siłą Zbrojną, a na początku listopada zaczęła tworzyć Sztab Generalny odrodzonego Wojska Polskiego i pierwsze jednostki wojskowe.

Polskie ośrodki władzy w Galicji

Karol Habsburg ogłosił 16 października 1918 r. przekształcenie monarchii austro-węgierskiej w związek niezależnych państw. W ciągu kilku dni w zaborze austriackim powstały polskie ośrodki polityczne. Na Śląsku Cieszyńskim 19 października powołano **Radę Narodową Księstwa Cieszyńskiego**. Zawarła ona porozumienie z tworzącymi się równocześnie władzami czeskimi. Śląsk Cieszyński został podzielony na strefy wpływów między Polskę a Czechosłowację.

W Krakowie 28 października powstała **Polska Komisja Likwidacyjna**, która miała przejąć władzę w Galicji od ustępującej administracji austro-węgierskiej. W skład komisji weszli przedstawiciele różnych stronnictw politycznych, a jej prezesem został przywódca PSL „Piast” **Wincenty Witos**. Pod koniec października legioniści, bojownicy POW i młodzi ochotnicy bez pro-

▲ Członkowie POW na warcie przed Uniwersytetem Warszawskim. Za nimi stoją rozbrojeni żołnierze niemieccy.

◀ **Stanisław Bagiński, *Rozbrajanie Niemców przed Główną Komendą w Warszawie*.** Obraz znakomicie ukazuje entuzjazm panujący na ulicach Warszawy w listopadzie 1918 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Mieczysław Jankowski, jeden z obserwatorów rozbrajania Niemców w Warszawie, tak wspomina dzień 11 listopada 1918 r.

Warszawa żyła w tych dniach na ulicy. Zrozumiałe podniecenie ogarnęło wszystkich. [...] Gdy 11 listopada, w historycznym dniu zawieszenia broni, wyszedłem rano na miasto, ulica miała wygląd jakiś zupełnie inny niż zwykle. [...] Niemców spotykało się niewielu i nie mieli już tak butnych min, jak poprzednio [...] dyscyplina rozluźniła się, widziało się i czuło się już zupełną dezorganizację tej tak karnej armii. Ludność samorzutnie zaczęła rozbrajać żołnierzy, którzy poddawali się temu przeważnie bez protestu. Zaraz na ul. Wareckiej spotkałem jakiegoś wojskowego niemieckiego, silnego, rosłego mężczyznę, za którym biegł mały 12–13-letni uczniaczek. Gdy go dogonił, zatrzymał go i kazał mu oddać broń, a duży Niemiec bez słowa odpiął pas i oddał mu szablę. Takie sceny rozgrywały się wszędzie, co świadczyło o zupełnym już poddaniu się armii niemieckiej.

1. Opisz atmosferę, jaka panowała na ulicach Warszawy 11 listopada 1918 r.

blemów rozbroili stacjonujących w Krakowie żołnierzy austriackich. W następnych miesiącach Komisji podporządkowywały się kolejne polskie ośrodki polityczne, a jej władza rozciągnęła się na całą Galicję. Na początku listopada zwierzchność Komisji uznała Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego.

Wielkopolska i zabór pruski

Ośrodki władzy polskiej utworzono również w Wielkopolsce. W lipcu 1918 r. powstał w Poznaniu tajny **Centralny Komitet Obywatelski (CKO)**. W jego skład wchodzili politycy związani z Narodową Demokracją, którzy doświadczenie polityczne zdobywali jeszcze przed wojną w pracach Koła Polskiego, niemieckim parlamencie i w sejmie pruskim. Działający w konspiracji Komitet ujawnił się 11 listopada 1918 r., a trzy dni później – 14 listopada – przyjął nazwę **Naczelnej Rady Ludowej**.

Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej

W nocy z 6 na 7 listopada 1918 r. w Lublinie powstał **Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej**, zorgani-

zowany przez działaczy lewicy niepodległościowej. Na czele rządu stanął premier **Ignacy Daszyński**. Rząd wydał **manifest**, w którym ogłosił przejęcie władzy w kraju aż do chwili wyborów do Sejmu Ustawodawczego i nakreślił kierunki rozwoju państwa. Zapowiedziano w nim utworzenie republiki parlamentarnej z szerokimi swobodami obywatelskimi, radykalną reformę rolną, nacjonalizację szczególnie ważnych gałęzi przemysłu i komunikacji. Manifest zapowiadał także powszechne prawo wyborcze dla kobiet, ośmiogodzinny dzień pracy i bezpłatne szkolnictwo.

◀ **Ignacy Daszyński** (1866–1936), polski polityk socjalistyczny, współzałożyciel Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji i Śląska Cieszyńskiego.

Komitet Narodowy Polski

Ważnym polskim ośrodkiem politycznym za granicą był Paryż, gdzie działał **Komitet Narodowy Polski**. Przewodniczył mu założyciel Narodowej Demokracji – **Roman Dmowski**. Celem Komitetu była odbudowa Polski przy współpracy z państwami alianckimi. Rządy głównych mocarstw alianckich: Francji, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Włoch uznały Komitet za jedynego reprezentanta powstającego państwa polskiego.

Przyjazd Józefa Piłsudskiego

Zwolniony z internowania w Magdeburgu Józef Piłsudski dotarł do Warszawy 10 listopada 1918 r. Jeszcze tego samego dnia Rada Regencyjna zaproponowała mu przejęcie władzy. **11 listopada 1918 r.** Józef Piłsudski przejął władzę nad wojskiem. Tego samego dnia w lasku Compiègne przedstawiciele rządu niemieckiego podpisali zawieszenie broni. Dzień ten uznawany jest za datę **odzyskania niepodległości przez Polskę** i obecnie jest obchodzony jako **Narodowe Święto Niepodległości**.

Piłsudski zaczął energicznie działać. Pierwszym problemem, z jakim musiał się zmierzyć, była obecność wojsk niemieckich w stolicy. Piłsudski obiecał żołnierzom niemieckim, że będą mogli szybko wrócić do domów, jeśli oddadzą broń. Ruszyła akcja rozbrajania Niemców na ulicach. Zajmowano też dworce, magazyny i budynki administracji publicznej. Po oddaniu broni niemieccy żołnierze i urzędnicy zostali ewakuowani z Warszawy i Królestwa. Rada Regencyjna 14 listopada oddała Piłsudskiemu pełnię władzy nad krajem i się rozwiązała. Dwa dni później Piłsudski w specjalnej nocie powiadomił zwycięskie mocarstwa oraz państwa neutralne i kraje uczestniczące w wojnie o powstaniu państwa polskiego.

Problemy u progu niepodległości

Odradzająca się Polska już na początku swego istnienia napotkała wiele problemów. Do najważniejszych należało stworzenie rządu akceptowanego przez społeczeństwo i skupienie władzy nad całym krajem w jego rękach, uzyskanie akceptacji międzynarodowej, ustalenie granic państwa i zbudowanie armii zdolnej do jego obrony. Trzeba było też zorganizować zręby państwowości: powołać sejm, uchwalić najważniejsze akty prawne, a w późniejszym czasie wybrać prezydenta i uchwalić konstytucję.

Jednym z najważniejszych problemów było stworzenie rządu. Józef Piłsudski nie poparł rządu lubelskiego, uważał bowiem, że nie ma on wystarczająco szerokiego zaplecza politycznego, aby zapewnić spokój w państwie. Ignacy Daszyński po rozmowach z Piłsudskim zdecydował się na dymisję. Polska Komisja Likwidacyjna pod koniec grudnia podporządkowała się władzom w Warszawie. Nie uczyniła tego natomiast Naczelna Rada Ludowa z Poznania, która była zdominowana przez zwolenników Narodowej Demokracji i uznawała zwierzchnictwo paryskiego Komitetu Narodowego Polskiego pod przewodnictwem Dmowskiego.

Rząd Jędrzeja Moraczewskiego

Po dymisji rządu lubelskiego Piłsudski powierzył misję tworzenia nowego gabinetu swojemu bliskiemu współpracownikowi **Jędrzejowi Moraczewskiemu**. W skład jego rządu weszli reprezentanci socjalistów

ROMAN DMOWSKI (1864–1939), polski polityk narodowy, współzałożyciel Narodowej Demokracji. Przed I wojną światową i na początku jej trwania dążył do autonomii Polski w obrębie Imperium Rosyjskiego, później zaś wiązał sprawę polską z aliantami zachodnimi. Był delegatem polskim na konferencję paryską. W dwudziestoleciu międzywojennym był przywódcą endecji (sprawował mandat poselski i funkcje ministerialne). Pozostawał w ostrej opozycji wobec Józefa Piłsudskiego.

JÓZEF PIŁSUDSKI (1867–1935), polski działacz niepodległościowy, marszałek Polski, polityk, mąż stanu. Za młodzieńczą działalność polityczną został skazany na zesłanie. Po powrocie z Syberii związał się z ruchem socjalistycznym i został członkiem PPS. W czasie rewolucji 1905 r. dowodził Organizacją Bojową PPS. Podczas I wojny światowej u boku państw centralnych walczył o niepodległą Polskę (Legiony Polskie). Odegrał ogromną rolę w pierwszych latach niepodległości – był Tymczasowym Naczelnikiem, później zaś Naczelnikiem Państwa.

Szanowny Panie Romanie!

Wysyłając delegację do Paryża dla porozumienia się z Komitetem Paryskim i wspólnego potem porozumienia się z Ententą, proszę Pana o ułatwienie wszelkie w pertraktacjach. Proszę wierzyć, że najbardziej chciałbym uniknąć dwoistego przedstawicielstwa Polski przed Ententą i dążę do jednolitej reprezentacji interesów Polski, gdyż wtedy tylko będą one dostatecznie uwzględnione. Tem właśnie dążeniem tłumaczyć trzeba fakt, żem tak długo zwlekał z tą sprawą. Na podstawie dawnej znajomości tuszę, że w tym wypadku i w tej ważnej chwili przynajmniej niektórzy ludzie jeśli już nie cała Polska, niestety, wznieść się muszą ponad interesa stronnictw, klik i grup, do takich zaś ludzi chciałbym zaliczyć i Pana.

Proszę przyjąć zapewnienia wysokiego szacunku, z jakim pozostaję.

J. Piłsudski

◄ **Jędrzej Moraczewski** (1870–1944), inżynier, publicysta i polityk socjalistyczny.

MONITOR POLSKI

DZIAŁ URZĘDOWY.

REPUBLIKA POLSKA.

DEKRET

O WYBORACH DO SEJMU USTAWODAWCZEGO.

dzień 26 stycznia 1919 r.

▲ Dekret o wyborach do Sejmu Ustawodawczego, zamieszczony w „Monitorze Polskim".

i lewicy ruchu ludowego. Nie udało się natomiast nakłonić do współpracy ani endecji, ani ugrupowania PSL „Piast". W ciągu kilku następnych dni rząd wydał wiele ważnych dokumentów. Najważniejszy był manifest, w którym potwierdzano reformy społeczne, m.in. ośmiogodzinny dzień pracy, prawo do strajku czy ubezpieczenia społeczne dla robotników. Zapowiedziano **reformę rolną i nacjonalizację** niektórych gałęzi przemysłu. Wydano dekret, który potwierdzał, że Polska będzie republiką, a **Tymczasowym Naczelnikiem Państwa** do czasu powołania sejmu zostanie Józef Piłsudski.

Pod koniec listopada ogłoszono, że wybory do Sejmu Ustawodawczego odbędą się 26 stycznia 1919 r. i będą **powszechne**, **tajne**, **równe**, **bezpośrednie** i **proporcjonalne**. Do głosowania zostali uprawnieni wszyscy obywatele, zarówno kobiety, jak i mężczyźni, powyżej 21. roku życia.

Sytuacja rządu Moraczewskiego była bardzo trudna. Brakowało mu poparcia społecznego. W tej sytuacji w styczniu 1919 r. Piłsudski nakłonił Moraczewskiego do dymisji, a stanowisko premiera powierzył przybyłemu do Polski kilka tygodni wcześniej **Ignacemu Janowi Paderewskiemu**. Paderewski został też ministrem spraw zagranicznych. Uspokoiło to sytuację. Rząd uzyskał poparcie społeczne i akceptację Komitetu Narodowego Polskiego, a niedługo potem – państw alianckich.

Sprawa polska na konferencji paryskiej

W styczniu 1919 r. w Paryżu rozpoczęła się konferencja pokojowa. Zaproszono na nią polską delegację. Na jej czele stanęli **Roman Dmowski** i **Ignacy Jan Paderewski**. Zgodnie z ich postulatami granice Polski miały niemal pokrywać się z przedrozbiorowymi, z niewielkim przesunięciem na zachód. Podczas obrad konferencji zwycięskie mocarstwa realizowały jednak swoje cele strategiczne. Francja chciała w jak największym stopniu osłabić Niemcy. Szukała zatem sojuszu z Polską i popierała sprawę polską podczas obrad. Wielka Brytania natomiast dążyła do utrzymania równowagi na kontynencie i często nie godziła się na polskie postulaty. Brytyjski premier Lloyd George [czyt. dżordż] nie chciał dopuścić do nadmiernego rozrostu terytorialnego Polski, dlatego przeforsował przeprowadzenie plebiscytów na terenach spornych między Polską a Niemcami. Chciał też zmniejszyć stan polskiego posiadania na wschodzie.

Państwa alianckie musiały brać pod uwagę wypadki w Polsce, m.in. powstanie wielkopolskie (patrz s. 215) i walki na wschodzie kraju (patrz s. 211). Ostatecznie na mocy traktatu wersalskiego Polsce przyznano niemal całą Wielkopolskę i część Pomorza bez Gdańska, z niewielkim dostępem do morza. Na Górnym Śląsku, Warmii, Mazurach i Powiślu miały zostać przeprowadzone plebiscyty. Gdańsk został wolnym miastem pod kontrolą komisarza Ligi Narodów (patrz s. 174).

Kształtowanie się Wojska Polskiego

Już w pierwszych dniach niepodległości stało się jasne, że Polska nie przetrwa, jeśli nie zorganizuje silnej i sprawnej armii. Na przełomie października i listopada 1918 r. jedynymi polskimi jednostkami na terenie kraju były oddziały Polskiej Siły Zbrojnej, podległej

Radzie Regencyjnej. Dnia 11 listopada zwierzchnictwo nad nimi przejął Józef Piłsudski. W ciągu kilku dni przygotowano punkty werbunkowe. Do wojska zgłaszali się legioniści, ochotnicy z armii rosyjskiej oraz członkowie POW. Wkrótce oprócz zaciągu ochotniczego zorganizowano też pobór rekrutów. W styczniu 1919 r. Wojsko Polskie liczyło 100 tys. żołnierzy. Później jego szeregi zasiliła przybyła z Francji Błękitna Armia dowodzona przez **generała Józefa Hallera**. Ważną część Wojska Polskiego stanowiła też Armia Wielkopolska zorganizowana podczas tamtejszego powstania. Oddziały polskie tworzyły się też na terenie Rosji. Części z nich udało się wrócić do Polski, część jednak została na Syberii i wróciła do kraju po kilku latach. Pod koniec lata 1919 r. w Wojsku Polskim służyło już 600 tys. żołnierzy.

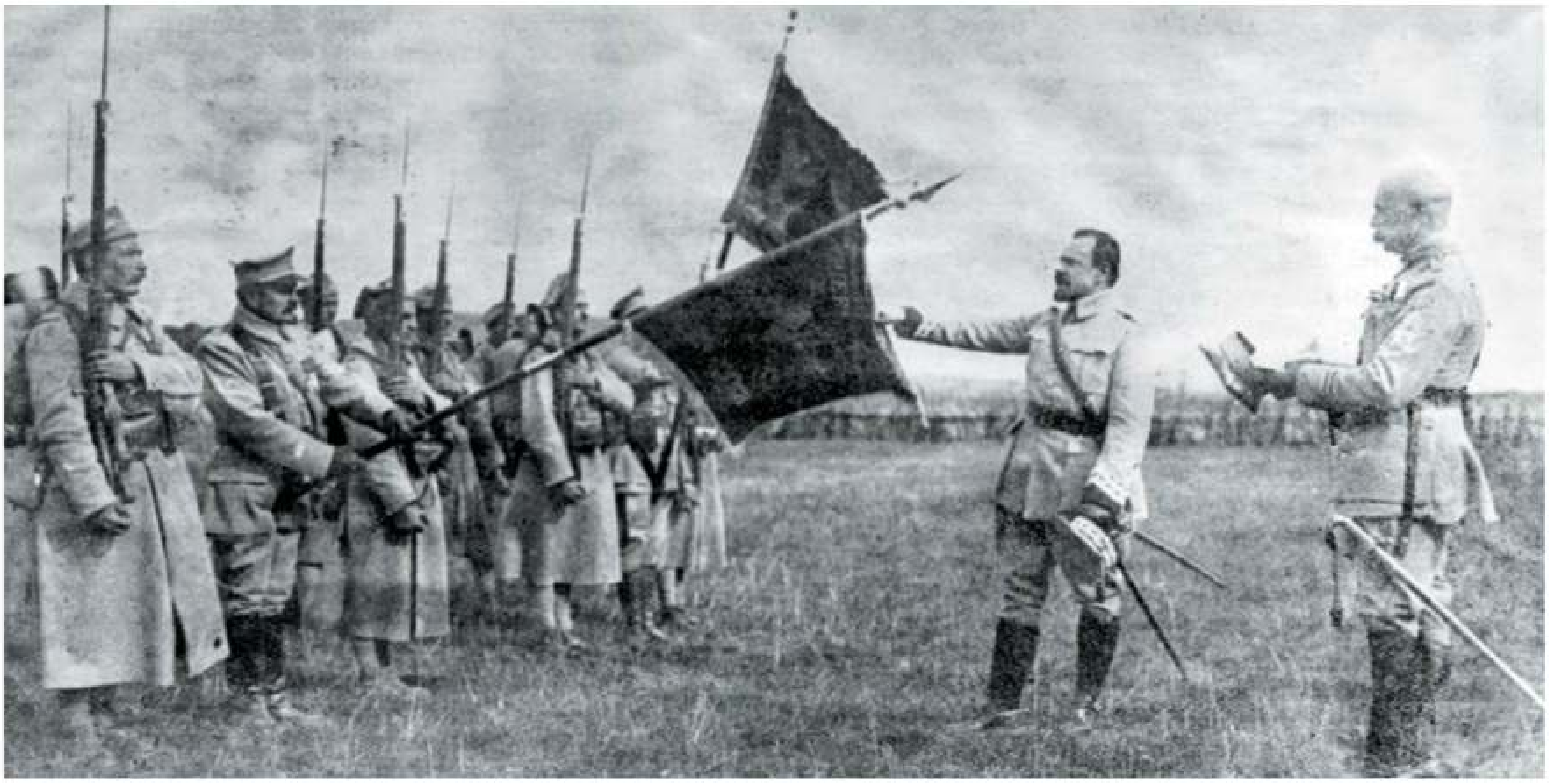

▲ Jesienią 1918 r. armia formowana przez generała Hallera na Zachodzie liczyła ponad 100 tys. żołnierzy. W jej szeregach znaleźli się polscy ochotnicy służący wcześniej w armii francuskiej, polscy emigranci ze Stanów Zjednoczonych, Kanady i Brazylii, a także polscy jeńcy z armii państw centralnych. Żołnierze składali przysięgę na wierność Polsce.

ZAPAMIĘTAJ

- Polska odzyskała niepodległość dzięki sprzyjającej sytuacji międzynarodowej: osłabieniu państw zaborczych (Niemiec, Austrii i Rosji), realizacji dążeń działaczy niepodległościowych i wsparciu państw ententy.
- Dzień 11 listopada uznawany jest za datę odzyskania przez Polskę niepodległości. Tego dnia zostało podpisane zawieszenie broni, a Józef Piłsudski przejął władzę z rąk Rady Regencyjnej.
- Na czele polskiej delegacji na konferencję pokojową w Paryżu stanęli Roman Dmowski i Ignacy Jan Paderewski.
- II Rzeczpospolita powstała jako państwo demokratyczne.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień główne polskie ośrodki władzy istniejące na ziemiach polskich w październiku i listopadzie 1918 r.
2. Wskaż podstawowe problemy, przed którymi stanęło młode państwo polskie.
3. Podaj postanowienia w sprawie Polski zawarte w traktacie wersalskim.
4. Omów wkład Józefa Piłsudskiego i Romana Dmowskiego w odbudowę Polski.

Świat i Polska na przełomie XIX i XX wieku

● **Druga faza rewolucji** przemysłowej rozpoczęła się w latach 70. XIX w. Była konsekwencją rozwoju nauki, przede wszystkim fizyki i chemii. Okres ten określamy jako epokę stali i elektryczności. Silniki parowe zaczęły być wówczas stopniowo wypierane przez silniki elektryczne.

● Na przełomie XIX i XX w. pojawiło się wiele **wynalazków**, które na zawsze zmieniły życie człowieka. Były to m.in. żarowka, samochód, samolot, tramwaj elektryczny, telefon, lodówka, pralka. Epokowe było dokonanie **Marii Skłodowskiej-Curie**, która wraz z mężem odkryła pierwiastki promieniotwórcze – polon i rad.

● **Postęp techniczny** uczynił życie codzienne łatwiejszym, a postęp w medycynie przyczynił się do wydłużenia średniej długości ludzkiego życia.

● Wielkie przemiany zachodziły też w kulturze. Prozie poświęconej tematyce historycznej i społecznej wyrosła konkurencja w postaci popularnych powieści przygodowych (autorstwa m.in. Juliusza Verne'a). Pojawienie się kina, fotografii i wysokonakładowej prasy przyczyniło się do powstania **kultury masowej** (kultury popularnej). Powieści często były drukowane w odcinkach w gazetach i trafiały w ten sposób do milionów czytelników. Przełomem w malarstwie było pojawienie się **impresjonizmu**. Impresjoniści pragnęli przede wszystkim oddać na płótnie ulotne wrażenia (impresje). Na przełomie XIX i XX w. ważną rolę zaczęła odgrywać secesja – dekoracyjny styl przejawiający się głównie w architekturze, wystroju wnętrz i sztuce użytkowej.

● W XIX w. ukształtowała się **nowoczesna świadomość narodowa Polaków**. Utrwalił się pogląd, że naród polski to wspólnota etniczna, która ma wspólnych przodków, własny język, obyczaje i historię.

● Na ziemiach polskich po upadku powstania styczniowego formowały się **nowoczesne partie polityczne** w ramach trzech wielkich nurtów – narodowego, socjalistycznego i ludowego.

● **Obóz narodowy** ukształtował się pod wpływem ideologii nacjonalistycznej. Głosiła ona m.in., że o losach narodów decyduje bezlitosna walka, w której słabszy musi zginąć. Przywódcą tego obozu został **Roman Dmowski**. Jego partia – Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe, założone w 1897 r. – była w skrócie nazywana **Narodową Demokracją** lub endecją. Według jej programu przyszła Polska miała być państwem jednorodnym narodowo. Endecja zdobyła wpływy we wszystkich warstwach polskiego społeczeństwa.

● **Nurt socjalistyczny** kształtował się na ziemiach polskich już od lat 70. XIX w. Socjaliści walczyli przede wszystkim o prawa robotników do godnego życia. Ich nadrzędnym celem była rewolucja socjalistyczna, która miała doprowadzić do powstania socjalizmu, czyli ustroju bez własności prywatnej i nierówności społecznych. W 1892 r. powstało najsilniejsze ugrupowanie socjalistyczne – **Polska Partia Socjalistyczna**. Jej działacze (m.in. **Józef Piłsudski**) za cel rewolucji uważali wskrzeszenie wolnej Polski jako republiki demokratycznej.

WARTO WIEDZIEĆ

Bohaterem powieści Juliusza Verne'a *20 000 mil podmorskiej żeglugi* oraz *Tajemnicza wyspa* jest kapitan Nemo (łac. *nemo* – nikt). Naprawdę nazywa się Dakkar, jest synem hinduskiego radży (księcia). Ojciec wysłał Nemo na studia do Europy, gdyż wierzył, że zdobyta tam wiedza pomoże młodemu księciu pewnego dnia wypędzić Anglików z Indii. Nemo jest genialnym wynalazcą – zbudowany przezeń okręt podwodny Nautilus z ogromną prędkością porusza się w głębinach oceanów i dokonuje spustoszenia wśród brytyjskiej floty (taranuje okręty stalowym dziobem). Pierwotnie Verne, kiedy tworzył tę postać, zamierzał opisać Nemo jako Polaka, powstańca styczniowego zesłanego na Syberię, który po powrocie z zesłania pragnie pomścić śmierć rodziny zamordowanej przez zaborcę i zatapia rosyjskie statki. Jednak z powodów politycznych (stosunki francusko-rosyjskie) po konsultacjach z wydawcą pisarz zdecydował się na zmianę narodowości głównego bohatera.

▶ **Kapitan Nemo za sterem Nautilusa**, rycina z książki ***20 000 mil podmorskiej żeglugi***, wydanie z 1871 r.

● **Ruch ludowy** najwcześniej uformował się w Galicji. Działacze ludowi postulowali poprawę sytuacji polskiego chłopa: sprawiedliwy podział ziemi, dostęp do oświaty, świadomy udział chłopów w życiu politycznym. W 1895 r. powołano Stronnictwo Ludowe, przemianowane później na **Polskie Stronnictwo Ludowe**. Jednym z jego założycieli był wybitny działacz **Wincenty Witos**.

● W 1905 r. Rosja przegrała wojnę z Japonią. W styczniu tego roku w rosyjskiej stolicy, Petersburgu, została zorganizowana pokojowa manifestacja, której uczestnicy chcieli wręczyć carowi Mikołajowi II petycję z postulatami reform. Manifestacja została zmasakrowana przez wojsko (tzw. krwawa niedziela). Rosję ogarnął strajk powszechny. Władze zostały zmuszone do uczynienia szeregu ustępstw. Jednym z nich było zwołanie Dumy Państwowej – rosyjskiego parlamentu.

● Na wieść o krwawej niedzieli **strajki ogarnęły też Królestwo Polskie**. PPS dążyła do zorganizowania rewolucji socjalistycznej, która doprowadziłaby do wyzwolenia Polski. Bojówki PPS wystąpiły zbrojnie przeciw carskiej policji. Najgwałtowniejsze walki wybuchły w czerwcu 1905 r. w Łodzi. Zginęło wiele osób. Pod wpływem akcji strajkowej część właścicieli fabryk spełniła postulaty robotników.

● W Europie **formowały się dwa wrogie wobec siebie bloki**. Pierwszy z nich utworzyły Niemcy, które po zjednoczeniu w 1871 r. dążyły do uzyskania pozycji hegemona w Europie i rozpoczęły wyścig zbrojeń. Zawarły sojusz z Austro-Węgrami, a następnie z Włochami (1882 r.), który nazwano **trójprzymierzem**. Z obawy przed Niemcami Wielka Brytania zbliżyła się do Francji, która dążyła do odzyskania prowincji utraconych na rzecz Niemiec – Alzacji i Lotaryngii. Do sojuszu zawartego w 1904 r. dołączyła Rosja (1907 r.). W ten sposób narodził się kolejny blok – **trójporozumienie** (**ententa**). Obszarem, na którym oba bloki militarno-polityczne zawzięcie rywalizowały, były Bałkany.

● Wobec nadciągającej wojny ukształtowały się w społeczeństwie polskim **dwie orientacje polityczne**. Działacze galicyjscy, w tym Józef Piłsudski, reprezentowali orientację proaustriacką. Liczyli, że po wygraniu wojny przez Austrię Polacy z innych zaborów otrzymają autonomię porównywalną do autonomii galicyjskiej. Obóz narodowy przyjął natomiast orientację prorosyjską. Politycy endeccy przewidywali, że z powodu słabości caratu Rosja będzie musiała przystać na szeroką autonomię, a w dalszej przyszłości – na niepodległość Polski. Politycy obu orientacji przystąpili do tworzenia organizacji paramilitarnych, mających w razie konfliktu stać się zaczątkiem polskiej siły zbrojnej.

● Latem 1914 r. wybuchła **I wojna światowa**. Jedną stroną konfliktu był blok państw centralnych, którego trzon stanowiły Niemcy i Austro-Węgry. Z drugiej strony stanęły państwa ententy (Wielka Brytania, Francja i Rosja), do których już w czasie trwania wojny dołączyły m.in. Włochy.

● Niemcy, mimo szybko prowadzonej ofensywy na zachodzie, zostali powstrzymani w **bitwie nad Marną** i byli zmuszeni walczyć na dwóch frontach. Rozpoczęła się długa i okrutna **wojna pozycyjna**. Po raz pierwszy na dużą skalę używano nowych typów broni: gazów bojowych, czołgów i samolotów. Najbardziej śmiercionośne żniwo zebrał wynalazek tamtych czasów – karabin maszynowy.

● Na zachodzie długie miesiące krwawych zmagań nie przynosiły zwycięstwa żadnej ze stron. Na wschodzie Niemcy odnieśli natomiast sukcesy w wojnie z Rosją, co pogłębiło chaos panujący w tym państwie.

● W konsekwencji **car Mikołaj II został zmuszony do abdykacji**. Władzę objął Rząd Tymczasowy, a Rosja w wyniku rewolucji lutowej stała się republiką. Jednak nowy rząd nie zyskał społecznego poparcia, gdyż zdecydował się na kontynuowanie działań wojennych. Wykorzystała to partia bolszewików pod wodzą Włodzimierza Lenina. W październiku 1917 r. przejęli oni władzę w drodze zamachu stanu – **rewolucji październikowej**. W marcu 1918 r. zawarli pokój z Niemcami i oddali im rozległe terytoria dawnego państwa carów. Dzięki temu umocnili jednak swoją władzę w Rosji i zwyciężyli w wojnie domowej.

● W trakcie zmagań wojennych Polacy byli powoływani do trzech armii państw zaborczych. U boku Austro-Węgier utworzono ponadto **Legiony Polskie**, złożone z trzech brygad. Dowódcą I Brygady został Józef Piłsudski. Legioniści wykazali się męstwem w walkach z armią rosyjską w latach 1914–1917.

● Niepowodzenia Niemiec i Austro-Węgier na frontach spowodowały umiędzynarodowienie sprawy polskiej. W tzw. ***Akcie 5 listopada* 1916 r.** dwaj cesarze (niemiecki i austriacki) zapowiedzieli utworzenie państwa polskiego. Do prawdziwego przełomu doszło jednak w styczniu 1918 r., gdy w swoim orędziu prezydent Stanów Zjednoczonych **Woodrow Wilson** zapowiedział utworzenie państwa polskiego – zamieszkanego przez ludność rdzennie polską i mającego dostęp do morza.

● W 1917 r. **Stany Zjednoczone przystąpiły do wojny** po stronie ententy. W 1918 r. klęska Niemiec była już nieunikniona – ostatnia ofensywa niemiecka zakończyła się niepowodzeniem. Rozpad bloku państw centralnych następował również pod ciosami powstań narodowych,

które ogarnęły Austro-Węgry. W listopadzie 1918 r. rewolucja wybuchła w samych Niemczech, które stały się republiką. 11 listopada 1918 r. podpisano zawieszenie broni na froncie zachodnim.

- W 1918 r. na ziemiach polskich samorzutnie zaczęły powstawać lokalne ośrodki władzy. Dnia 11 listopada 1918 r. powołana przez Niemców **Rada Regencyjna**, rządząca w Królestwie Polskim, przekazała Józefowi Piłsudskiemu władzę nad wojskiem polskim. Ten dzień został uznany potem za symboliczną datę odzyskania niepodległości przez Polskę.

- W 1918 r. **państwo polskie odzyskało niepodległość** po 123 latach niewoli. Na początku 1919 r. rząd na czele z premierem Ignacym Paderewskim został uznany przez wszystkie liczące się siły polityczne w kraju, a także przez zwycięskie zachodnie mocarstwa ententy.

- Na rozpoczętej w styczniu 1919 r. **konferencji pokojowej w Paryżu** Polskę reprezentowali Roman Dmowski i Ignacy Jan Paderewski. Ostatecznie na mocy traktatu wersalskiego Polsce przyznano niemal całą Wielkopolskę i część Pomorza Gdańskiego (bez Gdańska). Na Górnym Śląsku, Warmii, Mazurach i Powiślu miały zostać przeprowadzone plebiscyty. Gdańsk został wolnym miastem pod kontrolą Ligi Narodów.

Co nam zostało z tamtych lat...

Przełom XIX i XX w. jak żadna inna epoka do dzisiaj nam o sobie przypomina...

PAMIĘTAJ O DATACH!

Data	Wydarzenie
1882	powstanie trójprzymierza
1892	powstanie Polskiej Partii Socjalistycznej
1895	powstanie Stronnictwa Ludowego
1897	powstanie Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego (endecji)
1903	Nagroda Nobla w dziedzinie fizyki dla Marii Skłodowskiej-Curie i Piotra Curie
1905	rewolucja 1905 r. w Rosji i w Królestwie Polskim
1907	ostateczne ukształtowanie się trójporozumienia (ententy)
1914	wybuch I wojny światowej
1914–1917	walki Legionów Polskich po stronie państw centralnych
1917	rewolucja lutowa i przewrót bolszewicki w Rosji
1917	przystąpienie Stanów Zjednoczonych do I wojny światowej
1918	11 listopada – zawieszenie broni na froncie zachodnim I wojny światowej
1918	11 listopada – odzyskanie niepodległości przez Polskę po 123 latach zaborów

Telefon, lodówka...

Nie wyobrażamy sobie życia bez wynalazków, które wówczas powstały, m.in. telefonu, lodówki, radia, samochodu, samolotu czy żarówki.

Wirusy i szczepionki

Skuteczna walka z chorobami zakaźnymi jest możliwa w dużej mierze dzięki odkryciu wirusów i wynalezieniu szczepionek, co nastąpiło pod koniec XIX w.

Nasza niepodległość

W 1918 r. państwo polskie odrodziło się po 123 latach niewoli. Był to wielki sukces Polaków walczących przez kilka pokoleń o niepodległość ojczyzny.

Warto przeczytać

F. Giroud, *Maria Skłodowska-Curie*, Warszawa 1987.
J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1991.
W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław 1995.

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

ZADANIE 1.

Przeczytaj tekst i skorzystaj z wiedzy zdobytej na lekcjach. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

TEKST
Historia Polski 1795–1918, *S. Kieniewicz*.

Dla prowadzenia wojny chciano użyć polskiego rekruta. [Dwaj władcy] ogłosili w Warszawie i Lublinie 5 XI 1916 r. dwa równobrzmiące manifesty. Była w nich mowa, że obaj cesarze: Wilhelm II i Franciszek Józef postanowili z ziem polskich odebranych Rosji „utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem". Państwo to posiadać miało własną armię, związaną ze sprzymierzonymi mocarstwami. Manifest nic nie mówił o powołaniu rządu polskiego ani też o granicach państwa [...]. W uzupełnieniu manifestu dwaj gubernatorzy [niemiecki i austriacki] ogłosili już 9 XI, że zatrzymują na razie w swych rękach zarząd kraju, lecz dają za to narodowi wojsko polskie i wzywają do ochotniczego zaciągu. Ujęcie to nie wzbudziło entuzjazmu w społeczeństwie. [...] Nieoczekiwanie [...] akt z 5 listopada pociągnął za sobą także następstwa międzynarodowe: zmusił do zajęcia stanowiska koalicję antyniemiecką.

1. **Przytoczony fragment książki dotyczy wydarzeń**
   A. z pierwszej połowy XIX w.
   B. z drugiej połowy XIX w.
   C. z pierwszej połowy XX w.
   D. z drugiej połowy XX w.
2. **Przyczyną wydania *Aktu 5 listopada* była**
   A. przewaga państw centralnych na froncie zachodnim.
   B. potrzeba zwiększenia liczebności armii państw centralnych.
   C. chęć odbudowy niepodległej Polski.
   D. kapitulacja państw centralnych.
3. **Polacy odnieśli się do *Aktu 5 listopada***
   A. pozytywnie.
   B. sceptycznie.
   C. z wielkim entuzjazmem.
   D. z euforią.

ZADANIE 2.

Na podstawie mapy wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Państwo zaznaczone na mapie literą A**
   A. należało do trójporozumienia.
   B. należało do trójprzymierza.
   C. przystąpiło do I wojny światowej po zatopieniu statku Lusitania.
   D. było państwem neutralnym w okresie I wojny światowej.
2. **Państwo zaznaczone na mapie literą B**
   A. należało do trójporozumienia.
   B. należało do trójprzymierza.
   C. przystąpiło do I wojny światowej po zatopieniu statku Lusitania.
   D. było państwem neutralnym w okresie I wojny światowej.

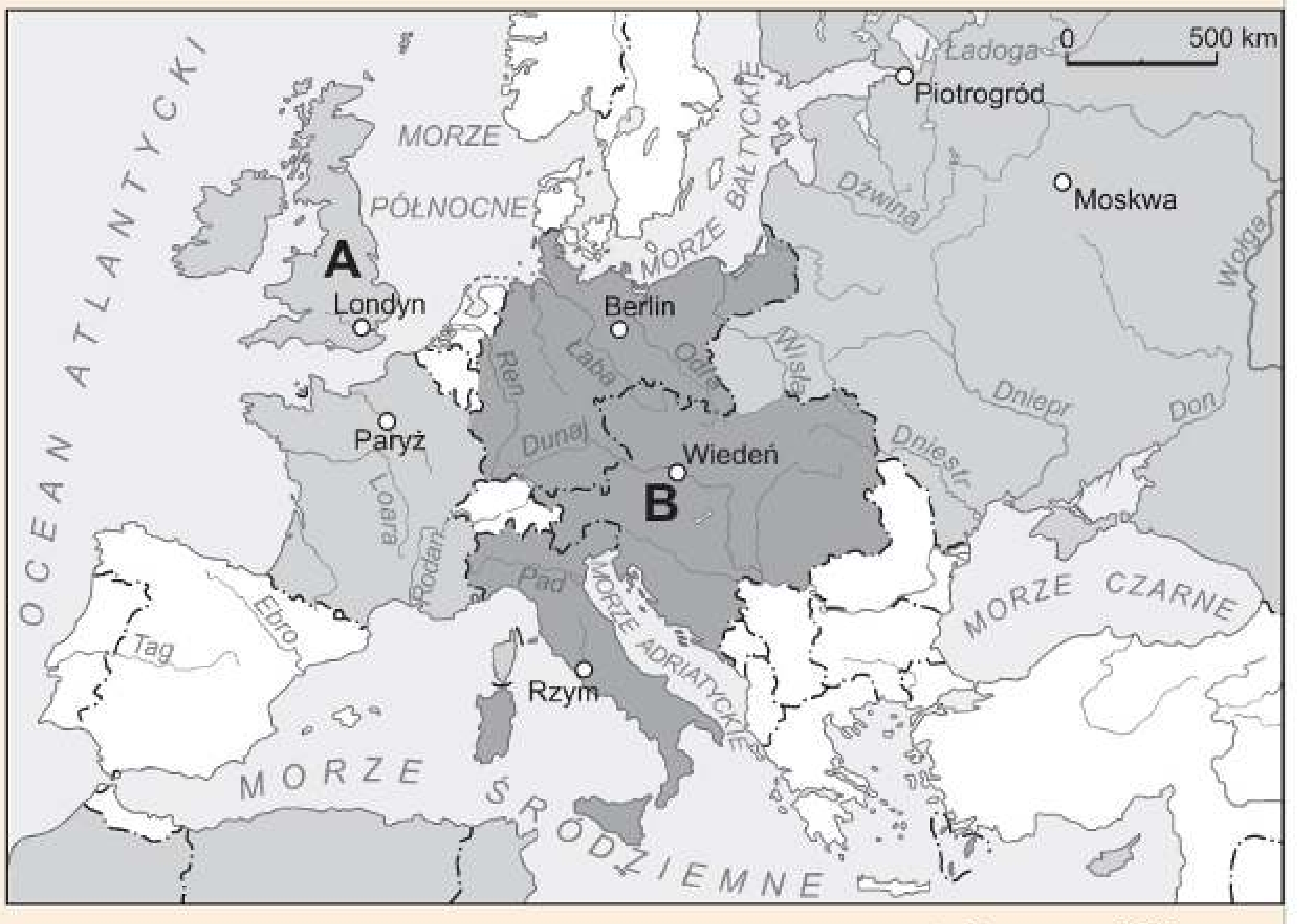

▲ Europa w 1914 r.

ZADANIE 3.

Na podstawie ilustracji wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Przedstawiona ilustracja ukazuje**
   A. mozaikę.
   B. fresk.
   C. pocztówkę.
   D. rzeźbę.

2. **Postacie przedstawione na ilustracji**
   A. symbolizują sojusz państw ententy (trójporozumienia).
   B. są symbolami sojuszu państw centralnych.
   C. symbolizują trzech zaborców Polski.
   D. symbolizują trzy przypadkowe państwa Europy.

3. **Kobieta po lewej stronie uosabia Wielką Brytanię, ponieważ**
   A. jej ubiór nawiązuje do ludowego stroju angielskiego.
   B. trzyma w ręku model okrętu – symbol potęgi morskiej.
   C. ma na głowie hełm.
   D. nie podaje ręki żadnej z pozostałych kobiet.

4. **Ilustracja ma charakter**
   A. religijny.
   B. rozrywkowy.
   C. patriotyczny.
   D. antywojenny.

Dział IV

Europa i świat po I wojnie światowej

1918–1919 konferencja pokojowa w Paryżu

1918–1920 wojna domowa w Rosji

1925 traktat w Locarno

1933 dojście Hitlera do władzy w Niemczech

luty 1938 Anschluss Austrii
wrzesień 1938 układ monachijski

1918 1919 1920 1921 1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938 1939

DWUDZIESTOLECIE MIĘDZYWOJENNE

czerwiec 1919 podpisanie traktatu w Wersalu

1922 przejęcie władzy we Włoszech przez Mussoliniego

sierpień 1939 pakt Ribbentrop–Mołotow

32 Konferencja pokojowa w Paryżu

■ Przypomnij przyczyny wybuchu I wojny światowej.

Konferencja paryska

Państwa centralne przegrały wojnę i stało się jasne, że społeczność międzynarodowa zrobi wszystko, aby obarczyć je winą za rozpętanie wojny światowej i ukarać. Wierzono, że w Europie uda się stworzyć system, który w przyszłości zapobiegnie wybuchowi kolejnego tak straszliwego konfliktu. W styczniu 1919 r. rozpoczęła się **konferencja paryska**, która miała zadecydować o losach powojennego świata. Główne decyzje podejmowali przywódcy czterech zwycięskich mocarstw: **prezydent Stanów Zjednoczonych Thomas Woodrow Wilson** [czyt. tomas łudroł łilson], **premier Wielkiej Brytanii David Lloyd George** [czyt. dejwid lojd dżordż], **premier Francji Georges Clemenceau** [czyt. żorż klemęso], **premier Włoch Vittorio Orlando.**

Przedstawiciele państw centralnych, pokonanych w wielkiej wojnie: Niemiec, Austro-Węgier, Turcji i Bułgarii, nie zostali zaproszeni na obrady. W konferencji nie wzięli też udziału delegaci Rosji Sowieckiej. Alianci (czyli członkowie ententy) nie uznawali wówczas rządu bolszewickiego i uważali, że Rosja, ponieważ podpisała w marcu 1918 r. separatystyczny pokój z państwami centralnymi, złamała postanowienia układów sojuszniczych.

Mocarstwa dążyły do realizacji własnych celów. **Prezydent Wilson** chciał, aby nowy układ sił na świecie opierał się na jego słynnych 14 punktach. Postulował

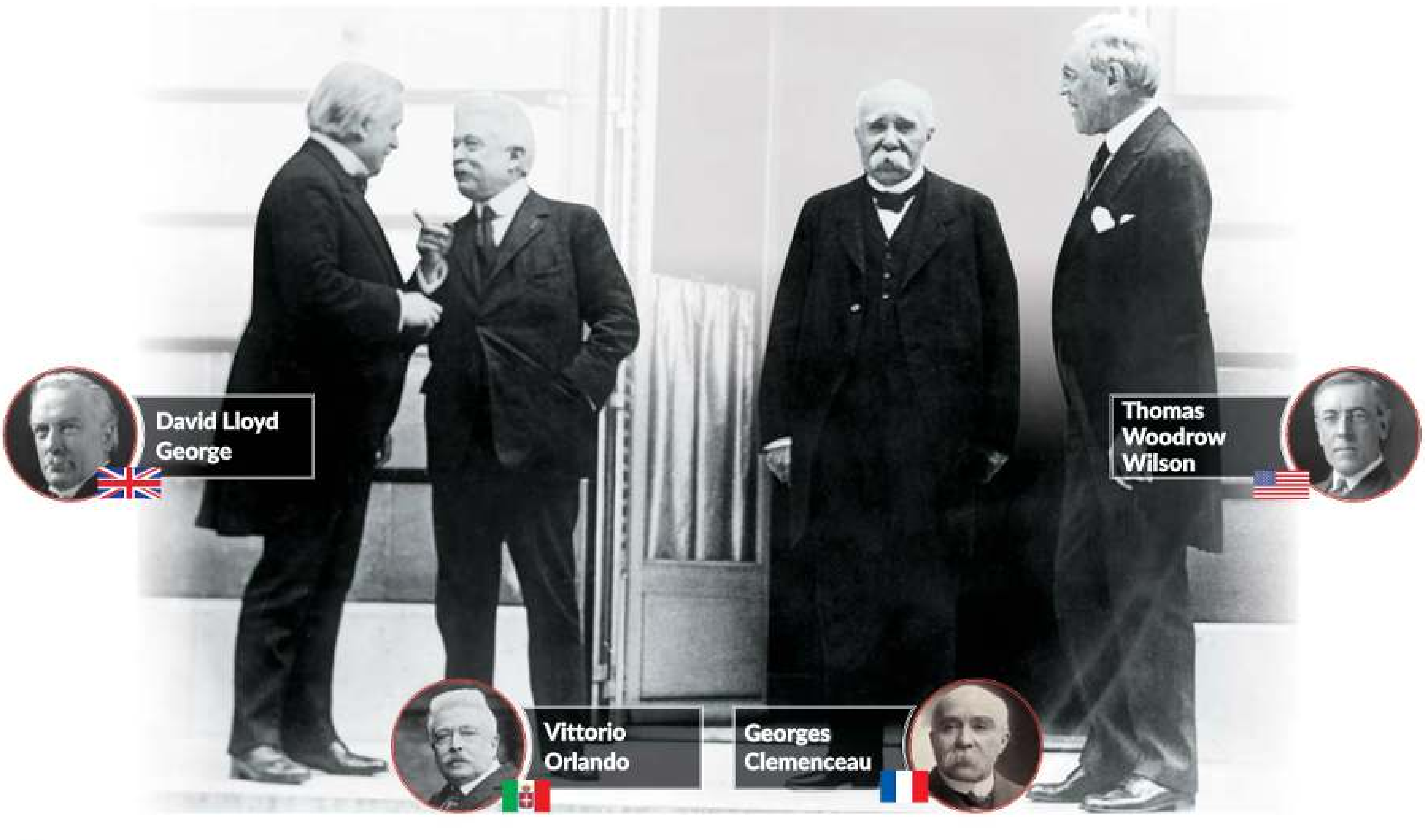

▲ Przywódcy państw zwycięskiej koalicji. Z czasem rola reprezentanta Włoch się zmniejszyła i o większości spraw decydowali przedstawiciele Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji, tzw. gruba trójka.

▲ **Traktat wersalski** podpisano w sali lustrzanej pałacu Wersalskiego – w miejscu, w którym w 1871 r. po zwycięskiej dla Prus wojnie z Francją proklamowano zjednoczenie Niemiec i powstanie II Rzeszy pod cesarskim berłem dynastii Hohenzollernów.

wytyczanie nowych granic zgodnie z zasadą etniczną, by zmniejszyć liczbę konfliktów narodowościowych. **Francji** zależało na osłabieniu Niemiec. Popierała dążenia nowo powstałych państw Europy Środkowo-Wschodniej, przede wszystkim Polski i Czechosłowacji, by zyskać sojuszników na wypadek wojny niemiecko-francuskiej. **Wielka Brytania** tradycyjnie dbała o zachowanie równowagi na kontynencie europejskim, dlatego sprzeciwiała się zbytniemu osłabianiu Niemiec, które mogły stanowić przeciwwagę dla politycznej i militarnej potęgi Francji.

Traktat wersalski

Traktat kończący I wojnę światową podpisano **28 czerwca 1919 r.** w podparyskim Wersalu. Do historii przeszedł pod nazwą **traktatu wersalskiego.** Składał się z trzech części. Pierwsza powoływała do życia **Ligę Narodów**, druga zawierała warunki zakończenia wojny z Niemcami, trzecia zaś, zwana **małym traktatem wersalskim**, dotyczyła ochrony praw mniejszości narodowych w niektórych państwach.

Traktatu nie ratyfikowały Stany Zjednoczone. Wróciły one do praktykowanej niemal od wieku zasady **izolacjonizmu** – niemieszania się w sprawy europejskie – i ograniczyły swoją aktywność w polityce międzynarodowej do obydwu Ameryk. Podobne traktaty zostały podpisane z pozostałymi państwami centralnymi: Austrią, Węgrami, Turcją, Bułgarią.

Postanowienia w sprawie Niemiec

Na początku maja 1919 r. przedstawiono delegacji niemieckiej wstępny projekt traktatu pokojowego, zawierający wiele ciężkich warunków. Dokument został jednak przez Niemców odrzucony.

Dzięki poparciu Wielkiej Brytanii projekt złagodzono i przedstawiono go delegacji niemieckiej wraz z ultimatum: albo zostanie przyjęty, albo alianci wznowią działania wojenne. Niemcy 22 czerwca przyjęli traktat pokojowy, w którym obarczono ich wyłączną winą za rozpętanie wojny, zbrodnie wojenne i straty materialne, które wojna za sobą pociągnęła. Niemcy utraciły kolonie, Alzacja i Lotaryngia (zdobyte w wojnie francusko-pruskiej) zostały ponownie włączone w granice Francji, Wielkopolska zaś i część prowincji pomorskiej obejmująca Pomorze Gdańskie – do Polski.

Na terenach przygranicznych miały zostać przeprowadzone **plebiscyty.** Zorganizowano je w północnej części Szlezwiku, który ostatecznie przypadł Danii, oraz na Śląsku, Warmii, Mazurach i Powiślu.

Zagłębie Saary, jeden z najważniejszych niemieckich okręgów przemysłowych, zostało na piętnaście lat przekazane pod zarząd Ligi Narodów. Kopalnie leżące na tym terenie miały być administrowane przez Francję. Po upłynięciu tego czasu planowano przeprowadzić tu plebiscyt. Pod kontrolą Ligi Narodów znalazły się również Gdańsk i Kłajpeda, które otrzymały status wolnych miast. Nadrenię ogłoszono **strefą zdemilitaryzowaną**. Państwo niemieckie nie mogło w niej utrzymywać oddziałów wojskowych ani żadnych budowli o charakterze militarnym.

Niemcom narzucono wiele ograniczeń, które miały złamać ich potęgę militarną. Mogli oni utrzymać tylko armię zawodową (pobór rekrutów do wojska był zabroniony). Wyposażenie armii miało się składać wyłącznie z broni lekkiej. Zakazano im posiadania czołgów, lotnictwa, ciężkiej artylerii i broni chemicznej.

SŁOWNICZEK

ratyfikacja – zatwierdzenie zawartej umowy (traktatu, porozumienia) międzynarodowej.

plebiscyt – głosowanie, w którym ludność zamieszkująca dany teren decyduje, do którego państwa chce przynależeć.

WARTO WIEDZIEĆ

Zgodnie z postanowieniami zawieszenia broni z 11 listopada 1918 r. znaczna część niemieckich okrętów wojennych znajdowała się w bazie Royal Navy (brytyjskiej marynarki wojennej) w Scapa Flow [czyt. skejp floł]. Na wieść o twardych warunkach podyktowanych Niemcom przez aliantów, a przede wszystkim o konieczności oddania im większości floty, dowódca niemiecki, admirał Reuter, wydał rozkaz samozatopienia niemieckich okrętów. W ciągu kilku godzin na dnie znalazło się kilkadziesiąt dużych i średnich jednostek należących jeszcze kilka miesięcy wcześniej do floty cesarza Wilhelma II.

▲ Samozatopienie floty niemieckiej w Scapa Flow.

Niemcy zostały zobowiązane do wypłaty wysokich **reparacji wojennych**, czyli odszkodowań za straty poniesione przez wojennych przeciwników. Reparacje były ogromnym obciążeniem dla niemieckiej gospodarki.

Powstanie Ligi Narodów

Ideę **Ligi Narodów** przedstawił w swoim złożonym z 14 punktów orędziu prezydent Wilson. Do życia powołano ją na mocy traktatu wersalskiego. Do Ligi Narodów przystąpiły państwa zwycięskie i kraje, które powstały po zakończeniu wojny, a także kilka dominiów brytyjskich. Celem działalności tej organizacji było pokojowe rozstrzyganie sporów między państwami, zapobieganie wojnom, prowadzenie polityki rozbrojenia. Siedzibą Ligi Narodów została Genewa w neutralnej Szwajcarii. Najwyższym organem Ligi było Zgromadzenie Ogólne, w którego skład wchodziły wszystkie państwa członkowskie. Miały one równy głos w podejmowaniu decyzji. Do najważniejszych kompetencji Zgromadzenia należało rozpatrywanie wszystkich przedłożonych Lidze spraw związanych z pokojem na świecie oraz decydowanie o przyjęciu nowych członków. Organem o charakterze wykonawczym była Rada Ligi Narodów, której stałymi członkami zostały: Wielka Brytania, Francja, Włochy i Japonia, potem Niemcy (przyjęte do Ligi w 1926 r.) i Związek Sowiecki (w Lidze od 1934 r.). Do obowiązków Rady należały redukcja zbrojeń na świecie i nakładanie **sankcji** na państwa, które dążyły do wojny.

Jednym z zadań Ligi było też stworzenie systemu zarządu nad byłymi koloniami Niemiec i państwami powstałymi w wyniku rozpadu monarchii osmańskiej. Wprowadzono system mandatowy, dający określonym krajom pełnomocnictwo (mandat) do administrowania tym obszarem.

Liga Narodów prowadziła również działalność humanitarną, pomoc ofiarom głodu i klęsk żywiołowych. Na tym polu odniesiono znacznie większe sukcesy niż w dziedzinie polityki międzynarodowej.

Mały traktat wersalski

Ważnym elementem traktatu wersalskiego był traktat o ochronie praw mniejszości narodowych, zwany **małym traktatem wersalskim**. Gwarantował on ochronę mniejszościom narodowym w niektórych państwach europejskich. Jeśli prawa mniejszości narodowych były

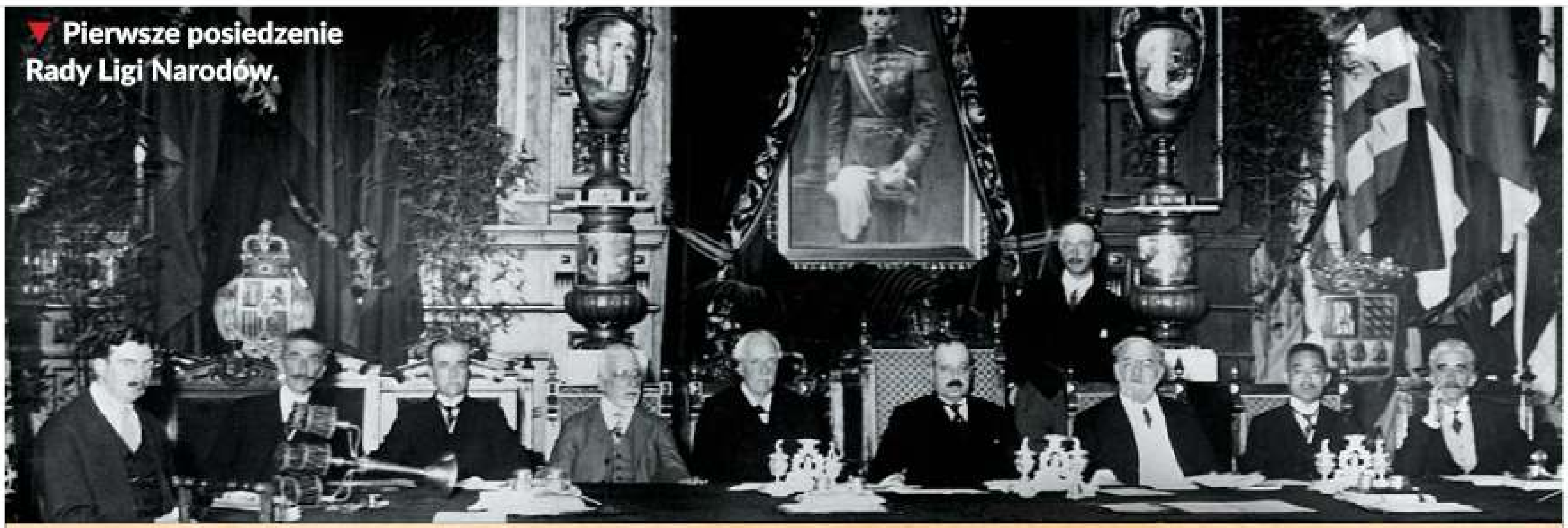

▼ Pierwsze posiedzenie Rady Ligi Narodów.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Tak opisał Ligę Narodów Herbert George Wells** [czyt. dżordż łelz], **angielski pisarz uczestniczący w obradach Ligi Narodów.

Tak wielkie obudził nadzieje prezydent Wilson. Byłoby zbyt długo i zbyt smutno opowiadać, jak bardzo wszystkich rozczarował i jak dalece nikłym i słabym dziełem była Liga Narodów. Wilson stał się uosobieniem powszechnej tragedii ludzkiej: był tak wielki w swych marzeniach i tak znikomy w swych czynach. Ameryka nie uznała działalności swego prezydenta i nie przystąpiła do Ligi, którą Europa odeń przyjęła. [...] Przedwcześnie urodzona i kaleka od urodzenia Liga Narodów, ze swą zawiłą i niepraktyczną konstytucją, z nader ograniczoną władzą, stała się właściwie poważną przeszkodą na drodze reorganizacji międzynarodowych stosunków. Całe zagadnienie byłoby jaśniejsze, gdyby Liga w ogóle nie istniała. Wszelako ten powszechny entuzjazm, z jakim powitano projekt, ta gotowość wszystkich ludzi (wyraźnie: ludzi, nie rządów) do opanowania wojny i ujarzmienia jej złowieszczych demonów – jest godna najtkliwszego wspomnienia w historii.

1. Wyjaśnij, za co autor tekstu krytykował Ligę Narodów.

▲ Karykatura z 1919 r.
Most reprezentuje Ligę Narodów. Postać w kapeluszu, z cygarem, to prezydent Stanów Zjednoczonych. Napis na tablicy: „Most został zaprojektowany przez prezydenta Stanów Zjednoczonych".

■ Jak myślisz, dlaczego karykaturzysta narysował szczelinę w moście. Odpowiedź uzasadnij.

łamane w danym państwie, mniejszości te mogły się odwołać bezpośrednio do Ligi Narodów, bez konieczności zwracania się do sądów w tym państwie. Do podpisania traktatu zostały zmuszone: Polska, Czechosłowacja, Rumunia, Grecja i Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców. Niemcy nie musiały go ratyfikować.

Mapa polityczna Europy po wielkiej wojnie

Pod koniec 1918 r. Europa wyglądała zupełnie inaczej niż w 1914 r. Przestały istnieć trzy wielkie europejskie monarchie: Rosja Romanowów, Rzesza Niemiecka Hohenzollernów i Austro-Węgry Habsburgów. Niedługo po zakończeniu wojny władzę straciła również dynastia osmańska, panująca w Turcji przez kilkaset lat. Na mapie Europy pojawiło się wiele państw powstałych na gruzach tych monarchii: Polska, Czechosłowacja, Austria, Węgry, Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (potocznie zwane Królestwem SHS, które w 1929 r. zmieniło nazwę na Królestwo Jugosławii), Finlandia, Litwa, Łotwa, Estonia i istniejąca bardzo krótko Ukraina.

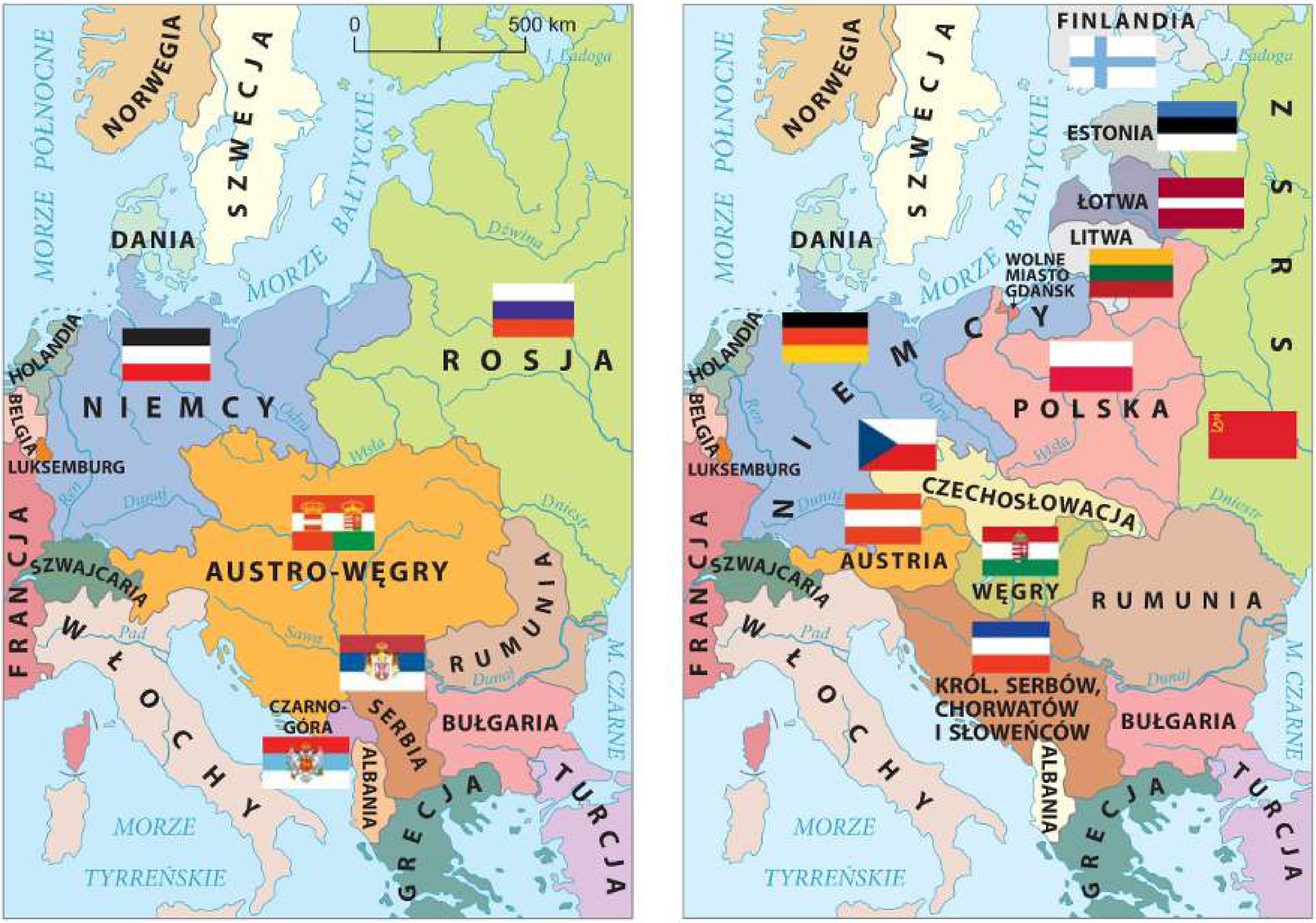

▲ Europa w 1914 i w 1923 r.

■ Przyjrzyj się mapom i wskaż państwa, które powstały na byłych terenach Austro-Węgier.

ZAPAMIĘTAJ

- W 1918 r. zmieniła się polityczna mapa Europy. Przestały istnieć wielkie monarchie: Rosja, Prusy i Austro-Węgry oraz imperium osmańskie. Na ich terytoriach pojawiły się nowe państwa.
- O nowym ładzie w Europie po zakończeniu wielkiej wojny zadecydowała konferencja zwołana do Paryża w styczniu 1919 r. Najważniejsze decyzje podjęli przywódcy Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji.
- Traktat kończący I wojnę światową został podpisany 28 czerwca 1919 r. w Wersalu. Na mocy tego traktatu powołano do życia Ligę Narodów – międzynarodową organizację, która miała czuwać nad pokojem na świecie.
- Traktat wersalski narzucił Niemcom surowe warunki. Utracili oni liczne terytoria i zostali zobowiązani do zapłacenia reparacji wojennych.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów cele zwycięskich mocarstw na konferencji paryskiej.
2. Wymień postanowienia traktatu wersalskiego w sprawie Niemiec.
3. Wyjaśnij, jakie skutki dla mniejszości narodowych w Niemczech mogło mieć niepodpisanie przez to państwo traktatów mniejszościowych.

33 Skutki cywilizacyjne i kulturowe wielkiej wojny

■ Przypomnij, na których terenach toczyły się główne działania wojenne.

Straty wojenne

Wielka wojna przyniosła ogromne straty ludzkie i materiałowe. Według różnych szacunków na frontach pierwszej wojny światowej życie straciło od 8,5 do 10 mln żołnierzy, co stanowiło ok. 2% ludności Europy i ok. 8% mężczyzn w wieku produkcyjnym. Około 7 mln zostało kalekami na całe życie, a 15 mln odniosło rany.

Przerażające były również straty wśród ludności cywilnej. Brakowało żywności, pojawił się głód, szerzyły się **choroby zakaźne**, przede wszystkim **tyfus** i czerwonka. Pod koniec wojny i w pierwszych latach po jej zakończeniu niemal przez cały świat przeszła **pandemia** grypy zwanej **hiszpanką**. Według niektórych szacunków zapadło na nią nawet 500 mln ludzi, a z powodu zachorowań lub powikłań pogrypowych zmarło od 50 do 100 mln. Pandemia zebrała obfite żniwo wśród osłabionej głodem i chorobami ludności Europy. Szacuje się, że w wyniku wielkiej wojny, głodu i chorób życie mogło stracić nawet 50 mln Europejczyków.

W czasie walk niszczono domy, fabryki, drogi, mosty, linie kolejowe. Z powodu wojny najbardziej ucierpiały północno-wschodnie regiony Francji, gdzie toczyły się walki pozycyjne, oraz Królestwo Polskie i Galicja, gdzie rozegrały się krwawe bitwy i którędy kilkakrotnie przechodził front. Tysiące byłych żołnierzy zmagało się przez całe życie z traumą psychiczną, wynikającą z przeżyć wojennych.

Obszary okupowane były bezwzględnie eksploatowane (wywożono surowce, rekwirowano dobra, zmuszano ludność do pracy przymusowej na rzecz okupanta). Wszystkie państwa, które wzięły udział w wojnie (z wyjątkiem Stanów Zjednoczonych) wyszły z niej bardzo zadłużone. Po wojnie musiały ponownie przestawiać gospodarkę, nastawioną w latach 1914–1918 głównie na produkcję wojenną (uzbrojenie, amunicja, mundury), na tory pokojowe. Potrwało to kilka lat i doprowadziło m. in. do wzrostu bezrobocia, inflacji, a nawet głębokich kryzysów ekonomicznych.

◀ **George Edmund Butler**, ***Przydrożny cmentarz***. Wojna pochłonęła miliony ofiar. Cechą charakterystyczną powojennego krajobrazu były liczne cmentarze.

▲ Ruiny miasta w Belgii w 1919 r.

■ Opisz miejsce przedstawione na zdjęciu. Zwróć uwagę na ogrom zniszczeń.

Polityczny i gospodarczy bilans wielkiej wojny

Zwycięskie mocarstwa – **Wielka Brytania** i Francja – wyszły z wojny osłabione. Zanim Stany Zjednoczone przystąpiły do walk, to głównie imperium brytyjskie dźwigało jej ciężar ekonomiczny: wspierało sojuszników kredytami, dostawami sprzętu i uzbrojenia, wyekwipowało i posłało do walki ogromną liczbę żołnierzy i potężną flotę wojenną. Wszystko to sprawiło, że brytyjskie zasoby złota poważnie się skurczyły, a potencjał ekonomiczny znacznie się obniżył. Ponadto już w czasie wojny okazało się, że Wielka Brytania straciła tradycyjne rynki zbytu na rzecz przemysłu lokalnego lub innych eksporterów, przede wszystkim Stanów Zjednoczonych i państw Ameryki Południowej. Straty te trudno było nadrobić po wojnie, ponieważ znaczna część brytyjskiej floty handlowej została zatopiona przez niemieckie okręty podwodne.

Francja poniosła podczas wojny ogromne straty w ludziach i majątku trwałym. Część zakładów przemysłowych i infrastruktury legła w gruzach. Dzięki reparacjom wojennym oraz nadzwyczajnemu wysiłkowi już w 1924 r. udało się Francji osiągnąć poziom produkcji przemysłowej sprzed wojny.

W zupełnie innej sytuacji znalazły się **Stany Zjednoczone**, których terytorium bezpośrednio nie dotknęły działania wojenne. Do momentu przystąpienia do wojny gospodarka amerykańska zarabiała na dostawach materiałów obydwu walczącym stronom. Ponadto towary amerykańskie zdobywały coraz więcej nowych rynków zbytu, do których podczas wojny nie docierały dobra importowane z Europy.

Kryzysy gospodarcze

W pierwszych latach po zakończeniu wojny w **wielu krajach europejskich** doszło do ostrego kryzysu gospodarczego. Państwa musiały usunąć zniszczenia wojenne, odbudować gospodarkę. Było to bardzo kosztowne,

▼ Niemiecka gospodyni domowa paląca w piecu bezwartościowymi banknotami. Berlin, około 1923 r.

więc wiele krajów decydowało się na drukowanie pustych pieniędzy, niemających pokrycia w złocie. Prowadziło to do **inflacji**, czyli spadku wartości pieniądza, która z czasem przeradzała się w **hiperinflację** (bardzo gwałtowny spadek wartości pieniądza). Dotknęła ona państwa powstałe po rozpadzie Austro-Węgier, Bułgarię, Grecję i Polskę. Z czasem we wszystkich tych krajach udało się przywrócić stabilność gospodarczą.

Pod koniec lat 20. XX w. doszło na świecie do **wielkiego kryzysu gospodarczego**. W czarny czwartek, czyli **24 października 1929 r.**, na nowojorskiej giełdzie nastąpił gwałtowny spadek kursów akcji. Inwestorzy zaczęli masowo je wyprzedawać, co jeszcze obniżyło ich wartość. Pociągało to za sobą masowe bankructwa. W wyniku kryzysu załamała się gospodarka światowa. Powszechne stało się bezrobocie. Wiele rodzin zostało bez środków do życia. Przezwyciężenie kryzysu nastąpiło dopiero w połowie lat 30. XX w., w dużej mierze za sprawą zaangażowania się państwa w gospodarkę i reform społeczno-gospodarczych przeprowadzonych w Stanach Zjednoczonych.

▲ Kobiety pracujące w fabryce broni w czasie I wojny światowej.

Społeczne skutki wojny

Okrucieństwa wielkiej wojny były dla europejskich społeczeństw szokiem, dlatego po jej zakończeniu głównym celem społeczności międzynarodowej stało się niedopuszczenie do tego, aby Europę ponownie dotknęło podobne nieszczęście. Europejczycy po prostu bali się kolejnej wojny i chcieli zrobić wszystko, żeby utrzymać pokój i cieszyć się życiem. Po wojnie nastąpiły zmiany prawie w każdej dziedzinie życia.

Zmienił się obraz społeczeństw. Po raz pierwszy w dziejach pojawiło się tak wiele osób niepełnosprawnych – **inwalidów wojennych**. Wielu z nich cierpiało na choroby psychiczne – **psychozy wojenne**.

Po wojnie wystąpiły też pozytywne skutki społeczne. Doszło do głębokiej demokratyzacji życia społecznego. Zmieniła się obyczajowość. Warstwy przed wojną uprzywilejowane straciły swoją pozycję, a warstwy upośledzone się uniezależniły.

Nastąpił także znaczny postęp w **emancypacji kobiet**. Już w czasie wojny kobiety musiały zastąpić w pracy walczących na froncie mężczyzn. Zajmowały ich miejsca w fabrykach i urzędach, a po zakończeniu wojny nie zamierzały ograniczać swojej aktywności

▼ Demonstracja kobiet domagających się praw wyborczych – Londyn 1924 r.

do tradycyjnych obowiązków: prowadzenia domów i wychowywania dzieci. Po 1918 r. w wielu krajach na całym świecie kobietom przyznano prawa polityczne.

Przyznanie praw wyborczych kobietom	
Kraj	**Rok uchwalenia**
Nowa Zelandia	1893
Australia	1902
Finlandia	1906
Norwegia	1913
Dania	1915
Rosja Sowiecka	1918
Austria	1918
Niemcy	1918
Polska	1918
Wielka Brytania	1918 (rozszerzone w 1928)
Holandia	1919
Stany Zjednoczone	1920
Francja	1944
Włochy	1945
Szwajcaria	1971

Odzwierciedlenie wojny w sztuce

Wojna była wstrząsem psychicznym dla artystów, uczonych i myślicieli. Przeżycia wojenne miały wpływ na ich twórczość. Po wojnie powstało wiele **pacyfistycznych powieści antywojennych i rozrachunkowych**. Do najwybitniejszych należały *Na zachodzie bez zmian* Ericha Marii Remarque'a i *Pożegnanie z bronią* Ernesta Hemingwaya. Wielką wojną było również zainspirowane jedno z najważniejszych dzieł filozoficznych lat 20. XX w. – *Zmierzch Zachodu*. Oswald Spengler wyjaśniał w nim przyczyny kryzysu kultury europejskiej (zaczynającego się, jego zdaniem, już od rewolucji francuskiej) i sformułował bardzo pesymistyczny wniosek, że nie ma dla niej ratunku.

Uznanie zdobył nowy kierunek w sztuce – **katastrofizm**. Jego przedstawiciele bardzo pesymistycznie postrzegali przyszłość – uważali, że w obliczu całkowitego zatracenia człowieczeństwa zagłada istniejącej cywilizacji jest nieunikniona.

▲ ***Zonnebeke***. Obraz **Williama Orpena** pokazuje okrucieństwo wojny. Zonnebeke to miasto w Belgii.

■ Opisz krajobraz po bitwie. Podaj jego dwie cechy charakterystyczne.

▶ ***Wybuch granatu niszczy angielski czołg***, akwarela z 1918 r.

■ Jak myślisz, dlaczego artysta wybrał taki temat obrazu? Zwróć uwagę na kolory, których użył. Jakie skojarzenia wywołują czerń i czerwień?

SŁOWNICZEK

pacyfizm – ruch dążący do pokoju, potępiający wojnę.

Kultura masowa

Po wojnie rozwijała się **kultura masowa**, przeznaczona dla szerokiego kręgu odbiorców, również osób o niewyrobionym guście artystycznym. Jej cechami charakterystycznymi były powszechna dostępność i nastawienie na zysk. Kultura masowa zagościła w wielu dziedzinach sztuki i szybko się rozprzestrzeniała w społeczeństwie dzięki nowym mediom: przede wszystkim dzięki zdobywającemu coraz większą popularność **radiu**, a od lat 30. – **telewizji**.

Jednym z najbardziej charakterystycznych elementów ówczesnej kultury masowej było **kino**. Stany Zjednoczone szybko stały się centrum światowej kinematografii. Na początku XX w. w kalifornijskim miasteczku **Hollywood** (które później stało się dzielnicą Los Angeles) filmowcy stworzyli prawdziwą **fabrykę snów**. Początkowo filmy były nieme i czarno-białe. Dopiero w 1927 r. powstały pierwsze filmy udźwiękowione, a w połowie lat 30. – kolorowe. W tym czasie w Hollywood kręcono więcej filmów niż łącznie na całym świecie.

Filmy szybko zdobywały popularność wśród widzów, a występujący w nich aktorzy stali się **idolami** mas. Do najbardziej znanych należał **Charlie Chaplin** [czyt. czerli czeplin]. Do legendy przeszły jego komediowe kreacje, w których grał sympatycznego włóczęgę z charakterystyczną laseczką i melonikiem. Oprócz Chaplina ikonami kultury popularnej stali się komik Buster Keaton [czyt. baster kiton], grający role amantów Rudolf Valentino, piękna Greta Garbo czy pochodząca z Polski **Pola Negri**. Najbardziej znanym filmem popularnym nakręconym w dwudziestoleciu międzywojennym była ekranizacja powieści Margaret Mitchell *Przeminęło z wiatrem*. Tematyka filmu nawiązywała do wojny secesyjnej.

Kultura masowa zagościła także w muzyce. W latach 20. XX w., określanych często jako szalone lata dwudzieste, triumfy święcił nowy gatunek muzyczny po-

▲ Amerykański magazyn o telewizji z 1928 r. (po lewej). Odbiornik telewizyjny z lat 30. XX w. (po prawej).

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment wspomnień Tadeusza Konwickiego.

W czasach mojego dzieciństwa, film był najsilniejszym narkotykiem. [...] Z kina wychodziłem dosłownie nieprzytomny. Nie wiedziałem, co się ze mną dzieje i na jakim jestem świecie. Powracałem bowiem z wielką dotkliwością z tego świata imaginacji, a który wydawał mi się lepszy niż ten, w którym żyjemy. Mało tego! W czasie seansu, gdy widziałem, że film zmierza ku końcowi, „ocykałem się" na moment i mówiłem sobie: „Boże! Za dziesięć minut będzie koniec!". Po prostu bałem się tego końca i powrotu „na ziemię". Wiąże się to ze zjawiskiem szerszym, gdyż należę do pokolenia, które narkotyzowało się filmem. Nie myślę tu wyłącznie o generacji chłopców wileńskich, lecz o chłopcach francuskich i amerykańskich z tego samego pokolenia. [...] Jak oni wszyscy byli zauroczeni filmem, jak bardzo kochali się w kinie! Nigdy potem kino nie miało już takich pięknych czasów i tak gorących fanów.

1. Wyjaśnij, dlaczego Konwicki porównuje film do narkotyku.
2. Powiedz, jakie emocje towarzyszyły widzom pokazów filmowych.
3. Znajdź we fragmencie tekstu informacje świadczące o tym, że pokazy filmowe były rozrywką dla masowego odbiorcy.

Pola Negri

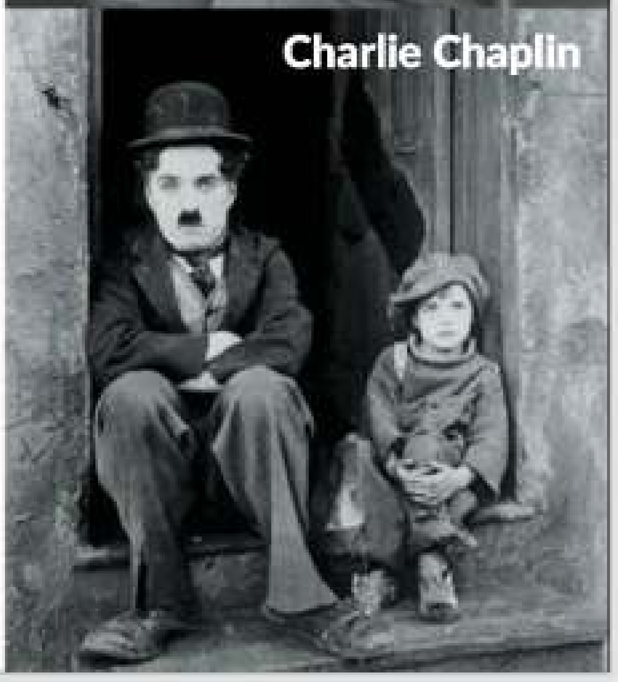
Charlie Chaplin

wstały na południu Stanów Zjednoczonych – **jazz**. Jego twórcy czerpali inspiracje z tradycyjnej muzyki murzyńskiej, a ich ulubionymi instrumentami były m.in. trąbka, saksofon i puzon. Królem jazzu stał się **Louis Armstrong**, amerykański trębacz, śpiewak i kompozytor. Jazz szybko zdobywał sobie wielbicieli nie tylko w Ameryce, lecz także w Europie. Powstawały całe orkiestry grające ten rodzaj muzyki, zwane **big-bandami**.

ZAPAMIĘTAJ

- W wyniku I wojny światowej miliony ludzi straciło życie, wiele osób zostało inwalidami. W czasie działań wojennych zniszczone zostały domy, fabryki i linie kolejowe. Kraje europejskie dotknął kryzys gospodarczy.
- Po wojnie nastąpiły zmiany prawie w każdej dziedzinie życia. Postęp w emancypacji kobiet sprawił, że w wielu krajach przyznano im prawa polityczne.
- Okrucieństwa wojny odbiły się głośnym echem w twórczości artystycznej. Powstało wiele powieści rozrachunkowych, malarze uczynili tematem swoich prac bolesne doświadczenia czasów wojny.
- W dwudziestoleciu międzywojennym rozwijała się kultura masowa, głównie dzięki radiu. Jednym z jej najbardziej charakterystycznych elementów było kino. W muzyce pojawił się nowy popularny gatunek – jazz.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jaki wpływ na zmiany cywilizacyjne miały wydarzenia wojenne.
2. Opowiedz, jak działania wojenne odbiły się na gospodarce państw europejskich.
3. Przedstaw cechy charakterystyczne kultury masowej.
4. Wyjaśnij, dlaczego wielka wojna przyspieszyła emancypację kobiet.

34 Związek Sowiecki pod władzą Stalina

■ Przypomnij, kto zwyciężył w wojnie domowej w Rosji.

Komunizm wojenny i NEP

Bolszewicy już od momentu przejęcia władzy zaczęli likwidację własności prywatnej. Znacjonalizowali banki, na własność państwa przejęli wielkie zakłady przemysłowe, a zarządzanie nimi powierzyli radom robotniczym. Władze, aby zaspokoić potrzeby państwa i armii w czasie wojny domowej i interwencji alianckiej, wprowadziły tzw. **komunizm wojenny.** Państwo wzmogło kontrolę nad gospodarką i odrzuciło wszelkie mechanizmy rynkowe. Wprowadzono całkowitą kontrolę nad produkcją i rozdziałem towarów. Doprowadziło to do ogromnego chaosu. W wielu rejonach kraju w latach 1920–1921 zapanował głód. Liczne były protesty.

W tej sytuacji Lenin wprowadził **Nową Politykę Ekonomiczną**, w skrócie NEP. NEP zakładała w okresie przejściowym częściowy powrót do gospodarki rynkowej przy zachowaniu całkowitej władzy partii bolszewickiej. Małe przedsiębiorstwa zatrudniające poniżej 20 pracowników mogły przechodzić w ręce prywatne. Nowa polityka szybko zaczęła przynosić rezultaty w postaci ożywienia gospodarki.

Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich

W grudniu **1922 r.** zostało utworzone nowe państwo związkowe – **Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS).** Używa się również nazwy **Związek Sowiecki** lub **Związek Radziecki** (rosyjskie słowo *sowiet* w języku polskim oznacza „rada", dlatego dopuszczalne są dwie nazwy). Mieszkańców Związku Sowieckiego określano często Sowietami. Na czele państwa stała partia bolszewicka, która w 1925 r. przyjęła nazwę **Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)**, w skrócie **WKP(b)**. Jej przywódca odgrywał główną rolę w państwie.

◀ ***Rekwizycja zboża***, pocztówka z 1922 r. W miastach brakowało żywności, władze konfiskowały zatem chłopom nadwyżki produktów rolnych (przy czym to władze decydowały, co jest nadwyżką). Aby wyegzekwować wszystkie te należności, stosowano terror.

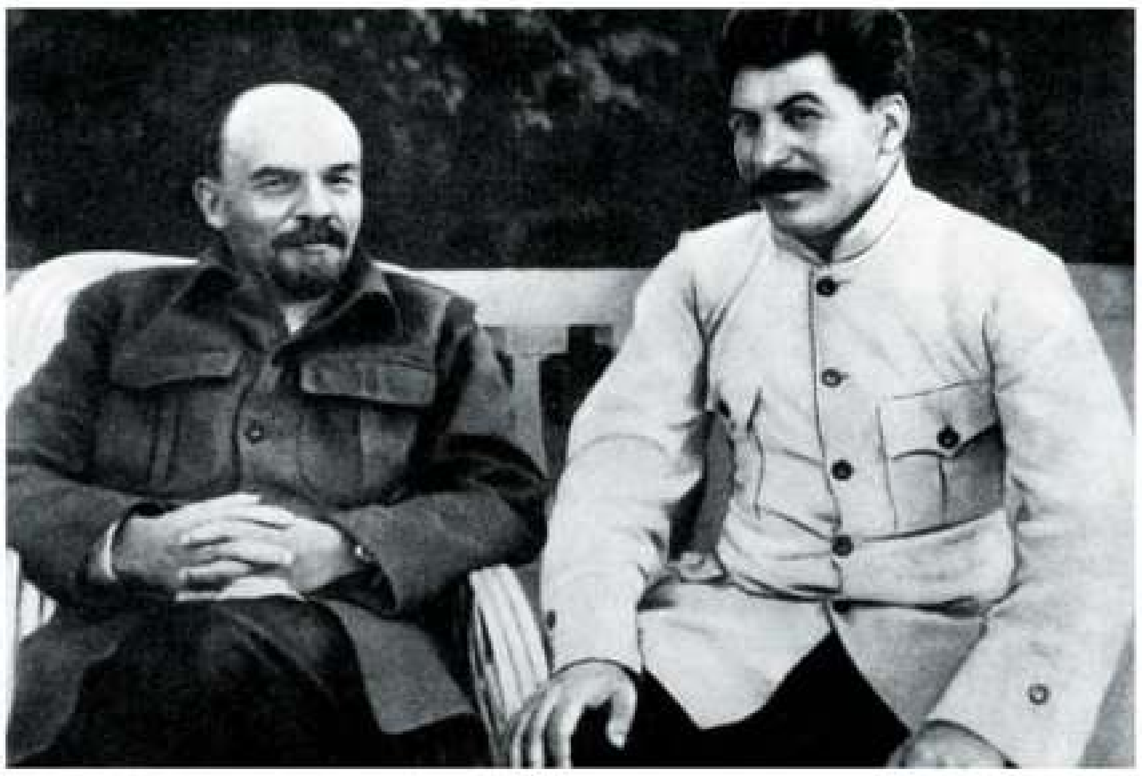

▲ **Stalin na spotkaniu z Leninem** w Gorkim w 1922 r. To zdjęcie, najprawdopodobniej sfabrykowane, służyło Stalinowi do podkreślania, że to jego Lenin wyznaczył na swojego następcę.

Stalin przejmuje władzę

W 1924 r., po śmierci Włodzimierza Lenina, rozpoczęła się walka o to, kto zajmie jego miejsce. Najbardziej skuteczny okazał się **Józef Stalin**. Po kolei usuwał tych, którzy mogli mu stanąć na drodze. Lwa Trockiego – swojego głównego rywala, pozbawił funkcji partyjnych oraz państwowych, a następnie skazał go na wygnanie z kraju. Rozprawił się też ze zwolennikami Trockiego. Ostatecznie w 1925 r. na czele WKP(b) stanął Józef Stalin. W kolejnych latach jego wielu wrogów i przejściowych sojuszników zostało zgładzonych. Władza Stalina była niczym nieograniczona. Opozycja w państwie i w partii już nie istniała, a rządzący mieli do dyspozycji potężną tajną policję polityczną, stworzoną przez Feliksa Dzierżyńskiego.

Po objęciu władzy Stalin rozpoczął budowanie swojego wodzowskiego wizerunku i przekształcania ZSRS w państwo totalitarne (patrz tabela na s. 205). Został otoczony uwielbieniem społeczeństwa, przypisywano mu nieomylność i wielkość, podkreślano jednocześnie jego troskę o los wszystkich obywateli.

Stalinowi stawiano pomniki, jego imieniem nazywano szkoły, zakłady przemysłowe, a nawet miasta (Piotrogród w 1924 r. zmienił nazwę na Leningrad, a Carycyn w 1925 r. – na Stalingrad). Wszędzie wisiały portrety sekretarza, w księgarniach sprzedawano jego dzieła, prasa drukowała jego przemówienia i wiernopoddańcze teksty pod jego adresem. Istotną rolę w krzewieniu **kultu jednostki** odgrywały różnorodne organizacje. Do najważniejszych należał **Komsomoł** (Komunistyczny Związek Młodzieży), a także **Pionierzy**.

SŁOWNICZEK

totalitaryzm – system polityczny, w którym jednostka jest całkowicie podporządkowana państwu.

Kolektywizacja i industrializacja

W 1928 r. Stalin zdecydował się odejść od koncepcji NEP-u i zastąpił ją systemem gospodarczym opartym na **centralnym planowaniu, kolektywizacji i industrializacji**.

Od tej pory sowiecka gospodarka miała się rozwijać w ramach **pięcioletnich planów gospodarczych**, tzw.

◀ Budowa Kanału Białomorskiego trwała w latach 1930–1933 i była jedną ze sztandarowych inwestycji pierwszej pięciolatki. Kanał, przebiegający przez jeziora Ładoga i Onega, połączył Morze Bałtyckie z Morzem Białym. Miał długość 227 km. Przy jego budowie zatrudniano przede wszystkim więźniów politycznych osadzonych w łagrach. Kilkadziesiąt tysięcy z nich straciło tu życie. Propaganda sowiecka ogłosiła otwarcie kanału jako wielki sukces centralnie planowanej gospodarki. W rzeczywistości jednak jego znaczenie gospodarcze było z różnych powodów znacznie mniejsze, niż oczekiwano.

▲ Industrializacja, kolektywizacja i system gułagów w ZSRS lat 20. i 30.

■ Odczytaj nazwy wielkich budów, na których pracowali więźniowie.

◀ Defilady, takie jak ta w Moskwie w 1935 r., były sposobem na pokazanie światu potęgi Armii Czerwonej i jej lotnictwa. W połowie lat 30. znacznie zwiększyła się liczebność Armii Czerwonej. W 1935 r. liczyła ona już 1,3 mln żołnierzy, na których potrzeby budowano tysiące czołgów i samolotów. Pod koniec lat 30. ZSRS dysponował większą liczbą czołgów niż wszystkie kraje świata razem wzięte, a liczba samolotów bojowych zdecydowanie przewyższała najpotężniejsze w Europie lotnictwo niemieckie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment referatu sprawozdawczego wygłoszonego w 1934 r. przez Józefa Stalina na XVII Zjeździe WKP(b).

Olbrzymie trudności zjednoczenia rozproszonych, drobnych gospodarstw chłopskich w kolektywy, trudna sprawa stworzenia na pustym prawie miejscu wielkiej ilości ogromnych gospodarstw zbożowych i hodowlanych, w ogóle reorganizacyjny okres przebudowy i przeprowadzenia jednostkowego gospodarstwa na nowe tory kolektywnicze, okres wymagający wiele czasu i wielkich wydatków – wszystkie te czynniki siłą rzeczy zadecydowały o powolnym tempie wzrostu rolnictwa [...].

W istocie rzeczy okres sprawozdawczy był dla rolnictwa nie tyle okresem szybkiego wzrostu [...], ile okresem stworzenia przesłanek do takiego wzrostu [...] [w] przyszłości.

Trzeba przyznać, że chłopstwo pracujące, nasze sowieckie chłopstwo ostatecznie i bezpowrotnie stanęło pod czerwonym sztandarem socjalizmu.

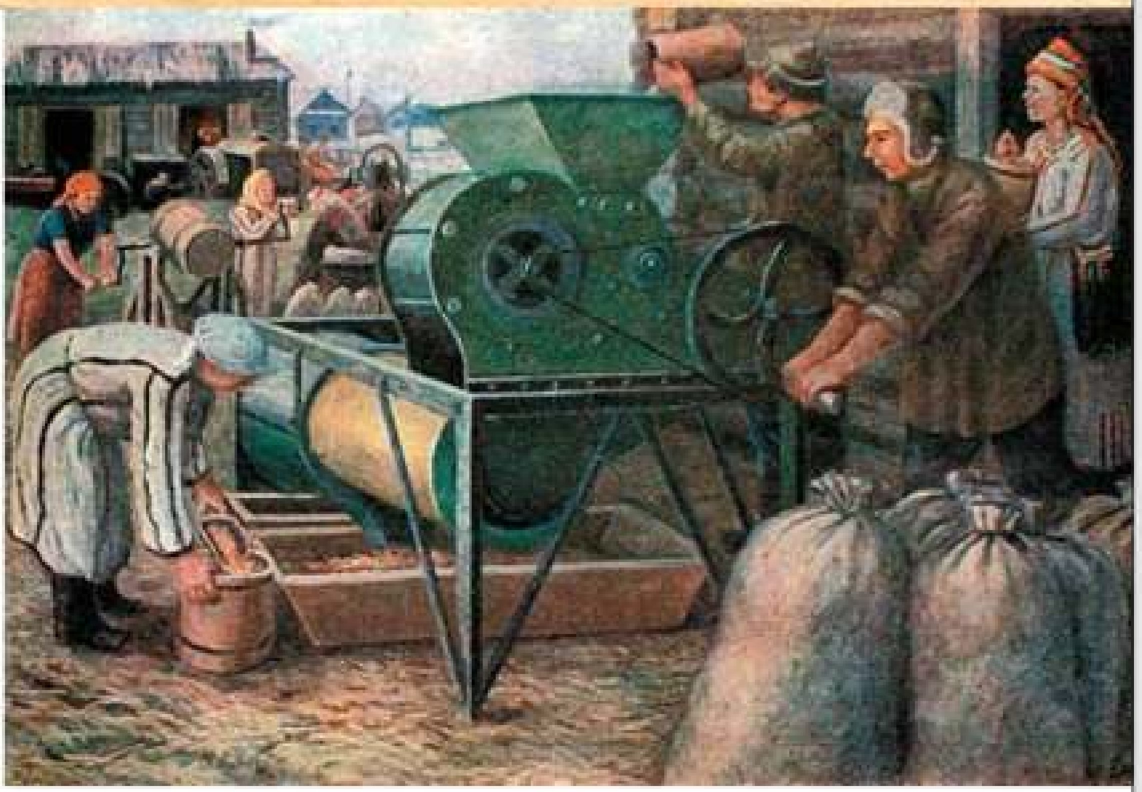

▲ **Aleksiej Matwiejewicz Fedotow, *Południe w kołchozie***, obraz z czasów kolektywizacji.

1. Jak Józef Stalin tłumaczył niepowodzenia działań państwowych w pierwszym okresie kolektywizacji?
2. Na podstawie informacji z lekcji oceń prawdziwość stwierdzeń zawartych w ostatnim akapicie.

pięciolatek. Ich celem było dogonienie, a później wyprzedzenie w rozwoju gospodarczym państw kapitalistycznych. Sposobem na realizację tego celu była szybka **industrializacja** (uprzemysłowienie) kraju, a w pierwszej kolejności rozbudowa przemysłu ciężkiego: górnictwa węgla kamiennego, hutnictwa, przemysłu metalowego, energetycznego, elektrotechnicznego. Duże inwestycje poczyniono też w **przemyśle zbrojeniowym**.

WARTO WIEDZIEĆ

Kolektywizacja przybrała szczególnie dramatyczną formę na Ukrainie, gdzie istniało wiele dużych i dobrze prowadzonych gospodarstw rolnych. Chłopi zbrojnie starali się bronić swojej własności, niszczyli plony i wybijali żywy inwentarz, aby nie oddawać ich do kołchozów. Władze zareagowały brutalnie. Nakazały dostarczanie kontyngentów żywności znacznie przekraczających możliwości Ukraińców i bezwzględnie konfiskowały wszystkie płody rolne. W rezultacie na Ukrainie w latach 1932–1933 zapanował tzw. **wielki głód**. Pochłonął on prawie 6 mln istnień ludzkich. Liczba ofiar była tak wielka, że trupy leżące na ulicach i przy drogach przestały kogokolwiek dziwić. Reakcję władz wzbudziły dopiero wypadki kanibalizmu, którego ofiarami padały przede wszystkim dzieci.

Sowiecka propaganda twierdziła, że na budowach pracowało wielu członków Komsomołu, porwanych wizją rozwoju gospodarki socjalistycznej. W rzeczywistości jednak do najcięższych prac kierowano więźniów gułagów. Pracowali oni np. przy kopaniu **Kanału Białomorskiego**, w kopalniach złota czy uranu na **Kołymie**, przy wyrębie tajgi, przy budowie dróg i linii kolejowych.

Drugim krokiem ku pełnej gospodarce socjalistycznej była **kolektywizacja rolnictwa**. Jej celem była likwidacja prywatnej własności na wsi. Chłopi byli zmuszani do zakładania rolniczych spółdzielni produkcyjnych, tzw. **kołchozów**, do których musieli przekazywać swoją ziemię i swój dobytek. Szczególne represje dotknęły bogatszych chłopów, zwanych przez propagandę sowiecką **kułakami**. Pozbawiano ich dobytku i wraz z całymi rodzinami przesiedlano w głąb ZSRS lub zsyłano do obozów pracy na Syberii.

Kolektywizacja miała katastrofalne skutki. Powstały wprawdzie kołchozy, ale były one zarządzane w sposób bardzo nieudolny. Pracownicy kołchozów – **kołchoźnicy** – nie mieli motywacji, by wydajnie pracować. Niszczyli narzędzia i rozkradali majątek spółdzielni.

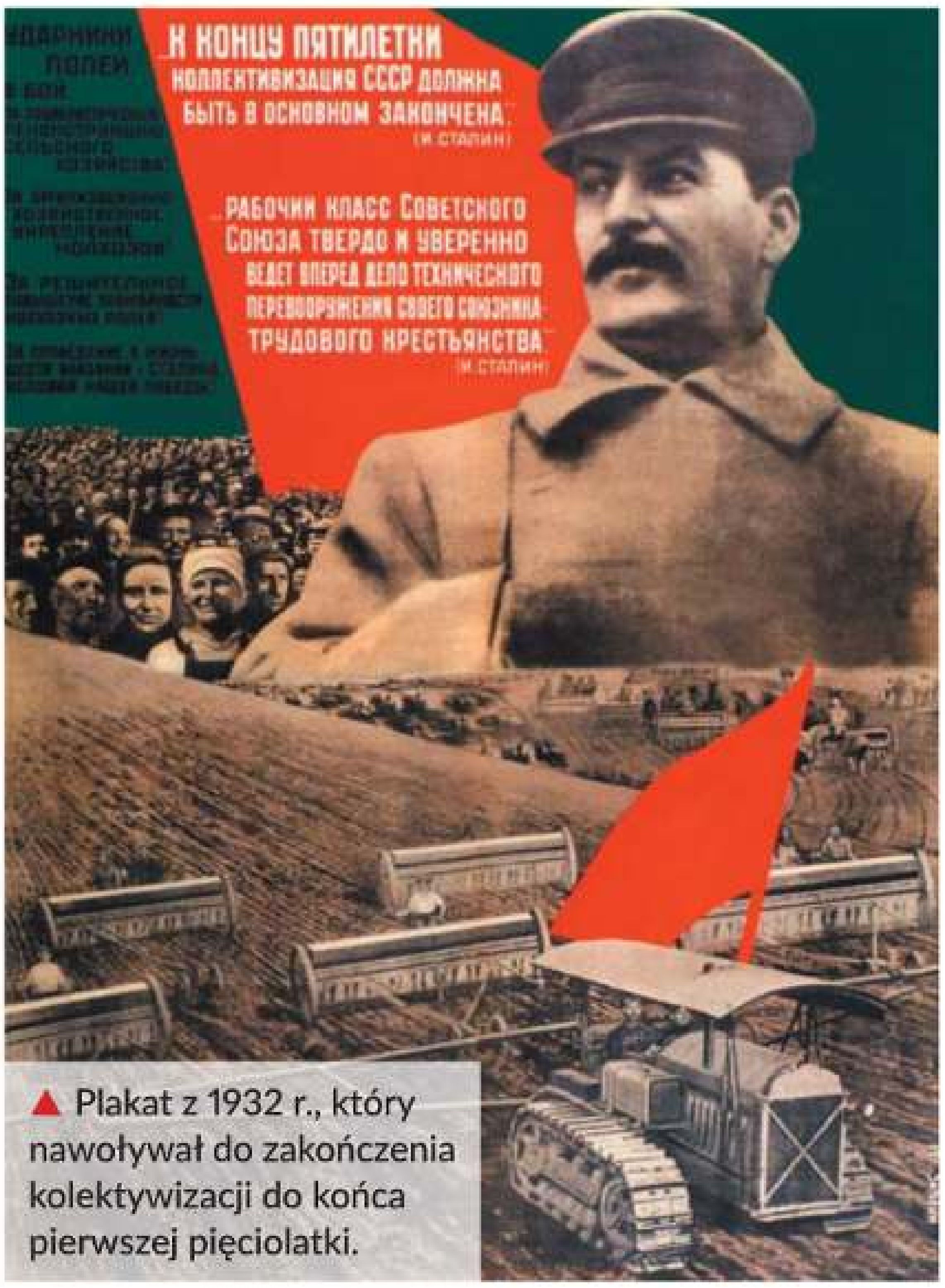

▲ Plakat z 1932 r., który nawoływał do zakończenia kolektywizacji do końca pierwszej pięciolatki.

Konstytucja ZSRS

Konstytucja uchwalona w grudniu 1936 r. stwierdzała, że budowa komunizmu została zakończona. W skład federacyjnego Związku Sowieckiego miały na zasadzie dobrowolności wchodzić republiki sowieckie (w 1936 r. było ich jedenaście, później ta liczba się zmieniała). Najwyższym organem władzy ustawodawczej miały być Rada Najwyższa oraz jej prezydium. Władza wykonawcza spoczywała w rękach Rady Komisarzy Ludowych. Siłą kierowniczą w państwie stała się oficjalnie WKP(b).

Obywatele mieli równe prawa obywatelskie: do głosowania, pracy, zabezpieczenia na starość, odpoczynku, bezpłatnej nauki, leczenia, swobody wypowiedzi, nietykalności osobistej, tajności korespondencji czy ochrony własności prywatnej. Wszystkie te zapisy pozostawały jednak martwą literą.

Wielka czystka i procesy moskiewskie

Stalin przedstawił tezę o **zaostrzaniu się walki klas**, w myśl której wraz ze zbliżaniem się zwycięstwa rewolucji pojawiają się nowi i coraz bardziej niebezpieczni wrogowie. Była to ukryta zapowiedź zbliżającej się tzw. **wielkiej czystki**, czyli kolejnej rozprawy ze wszystkimi, którzy mogli jeszcze zagrozić pozycji dyktatora. Narzędziem do realizacji tego zamierzenia był **Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD)**.

Po oczyszczeniu szeregów partii przyszła kolej na **wojsko**. Wielka czystka w armii rozpoczęła się w 1937 r. i trwała do przełomu 1938 i 1939 r. Jedną z pierwszych ofiar został marszałek Michaił Tuchaczewski, oskarżony o szpiegostwo na rzecz Niemiec. Po dwudniowym bestialskim śledztwie został szybko osądzony i natychmiast rozstrzelany. Pod koniec wielkiej czystki represje dosięgnęły również niektórych funkcjonariuszy NKWD.

Wielka czystka dotknęła również szeregowych członków partii i całe społeczeństwo. Szacuje się, że życie straciło 3–3,5 mln osób. Pod koniec wielkiej czystki w łagrach przebywało 8 mln skazanych, przetrzymywanych w nieludzkich warunkach i zmuszanych do prac ponad siły. Większość aresztowanych zmuszano do przyznania się do winy za pomocą tortur, szantażów i gróźb. Do więzień trafiali nie tylko „podejrzani", lecz także całe ich rodziny, którym za samo pokrewieństwo z oskarżonymi groziły kary kilkuletniego pobytu

▲ ***Stalin i jego współpracownicy.*** Rysunek satyryczny zamieszczony w jednym z zachodnioeuropejskich pism w 1938 r.

w łagrach. Ludzie znikali nocami, aresztowani przez NKWD. Rodziny, przyjaciele i najbliżsi sąsiedzi bali się o nich upomnieć, a nawet byli zmuszani do publicznego potępienia swoich krewnych. Społeczeństwo zostało całkowicie zastraszone.

W 1935 r. rozpoczęły się procesy polityczne, z których najważniejsze były tzw. **procesy moskiewskie**. Zrobiono z nich procesy pokazowe. Na ławach oskarżonych zasiedli czołowi rewolucjoniści, często bardzo blisko współpracujący najpierw z Leninem, później ze Stalinem. Wszyscy byli członkami najwyższych władz partii i państwa. Oskarżonych zmuszano w brutalnych śledztwach do przyznawania się do coraz bardziej absurdalnych zarzutów oraz do obciążania kolejnych działaczy partyjnych. Miejsca po skazanych zajmowali nowi komuniści, ślepo posłuszni Stalinowi.

Socrealizm

Ważnym elementem utrwalania kultu Stalina oraz dokonań komunizmu w świadomości społecznej była sztuka. Wszystkie jej dziedziny poddano więc specjalnemu nadzorowi. W 1932 r. rozwiązano stowarzyszenia pisarzy i powołano na ich miejsce Związek Pisarzy ZSRS. Dwa lata później na pierwszym zjeździe związku uchwalono, że „podstawowym sposobem wypowiedzi twórczej literatury sowieckiej i krytyki literackiej" będzie tzw. **realizm socjalistyczny**, czyli **socrealizm**. Wkrótce przeniknął on do innych gałęzi sztuki: kinematografii, malarstwa, rzeźby i architektury. Tę ostatnią cechował **monumentalizm**. Rzeźby socrealistyczne przedstawiały najczęściej wodzów partii, Lenina i Stalina, ale także robotników, chłopów.

W literaturze socrealistycznej dominowały dwie koncepcje: ludowość i partyjność. Bohaterów stworzonych w myśl pierwszej idei – prostych ludzi, często robotników lub chłopów – miały cechować uczciwość i patriotyzm. Ich przeciwnikami byli wrogowie ludu – często obcokrajowcy, np. kapitalistyczni agenci z Wielkiej Brytanii czy Stanów Zjednoczonych.

Robotnik i kołchoźnica **Wiery Muchiny**. Postaci trzymają sierp i młot. Wyjaśnij dlaczego.

ZSRS na arenie międzynarodowej

Ważnym elementem polityki Stalina była poprawa wizerunku ZSRS na arenie międzynarodowej. Wyrazem tego stało się m.in. unormowanie stosunków międzynarodowych z Polską w 1932 r. oraz przystąpienie Związku Sowieckiego do Ligi Narodów w 1934 r., później zaś stopniowe poprawianie relacji z państwami europejskimi, w tym również z mocarstwami zachodnimi. Jednocześnie jednak państwo Stalina wspierało ruchy komunistyczne w całej Europie. Koordynacją prac partii komunistycznych zajmował się **Komintern**. Związek Sowiecki wspierał także siły republikańskie podczas wojny domowej w Hiszpanii – wysyłał tam broń i ochotników do walki z wojskami generała Franco (patrz s. 200).

ZAPAMIĘTAJ

- Po śmierci Lenina władzę przejął Józef Stalin, który stosował metody terroru. W Związku Sowieckim zapanował kult jednostki.
- Stalin nakazał w gospodarce centralne planowanie, kolektywizację i industrializację. Kolektywizacja przybrała szczególnie dramatyczną formę na Ukrainie, gdzie zapanował wielki głód.
- W drugiej połowie lat 30. w Związku Sowieckim nastały czasy tzw. wielkiej czystki, która dotknęła całe społeczeństwo. W jej wyniku kilka milionów ludzi zostało skazanych na śmierć lub trafiło do obozów.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegał kult jednostki i jak go utrwalano.
2. Przedstaw zmiany w gospodarce sowieckiej po 1929 r. i omów ich skutki.
3. Wymień przyczyny i skutki wielkiej czystki w armii, aparacie bezpieczeństwa i w najwyższych władzach Związku Sowieckiego.

35 Narodziny faszyzmu we Włoszech

- Przypomnij politykę Włoch w okresie wielkiej wojny.

Dlaczego dyktatorzy przejmują władzę?

Po zakończeniu wielkiej wojny w Europie powstało kilkanaście państw demokratycznych. Z czasem jednak władzę w nich przejmowali dyktatorzy. Do końca dwudziestolecia międzywojennego w Europie pozostało jedynie kilka krajów, w których utrzymał się ustrój demokratyczny. Były to Francja, Wielka Brytania, państwa skandynawskie i Czechosłowacja. Proces ten miał kilka przyczyn. Główną był **kryzys gospodarczy**, który dotknął Europę i świat po zakończeniu wojny. W wielu państwach doszło do załamania gospodarczego. Ubożejące społeczeństwa się radykalizowały, ludzie odwracali się od demokratycznie wybranych rządów, które nie potrafiły sobie poradzić z problemami społecznymi, zwracali się natomiast ku dyktatorom, wskazującym winnych złej sytuacji, postulującym radykalne rozwiązania i obiecującym szybką poprawę ekonomiczną.

Kolejna przyczyna tkwiła w postanowieniach konferencji paryskiej. Budziły one niezadowolenie nie tylko państw, które przegrały wojnę (Niemcy, Austria, Węgry czy Bułgaria), lecz także krajów wchodzących w skład zwycięskiej koalicji (m.in. Włochy).

WARTO WIEDZIEĆ

Fascio to po włosku związek. Słowo wywodzi się od łacińskiego *fasces* – oznaczającego pęki rózg. W starożytnym Rzymie *fasces* nosili przed najwyższymi urzędnikami państwowymi funkcjonariusze zwani liktorami. W czasie wojen w wiązki te wkładano toporki. Od słowa *fascio* powstała nazwa **faszyści**, określająca członków ruchu politycznego, na którego czele stał Benito Mussolini. *Fasces* z zatkniętym toporem stały się symbolem włoskich faszystów.

W Europie niepokój budziło zagrożenie komunizmem. Związek Sowiecki – jedyny wówczas kraj komunistyczny – nie ukrywał, że jego celem jest rozszerzenie komunizmu na cały świat. Zdaniem wielu ludzi mogła przed tym uchronić tylko silna dyktatura.

Włochy po I wojnie światowej

Przed wojną Włochy należały do państw centralnych. Mimo to w 1915 r. przystąpiły do konfliktu po stronie aliantów, skuszone obietnicami nabytków terytorialnych. Źle dowodzona armia włoska nie odnosiła jednak sukcesów, miała natomiast bardzo wysokie straty.

Z wojny Włochy wyszły zadłużone wobec sojuszników i z poczuciem rozgoryczenia, gdyż nie otrzymały wszystkich terytoriów, które im obiecywano. Do tego w państwie nastał kryzys gospodarczy (fala bankructw, wzrost bezrobocia i inflacji). Wywoływało to niezadowolenie społeczne, które znalazło swój wyraz w strajkach, gwałtownych demonstracjach i narastającej krytyce pod adresem bezradnych władz. Krajowi groziła rewolucja i przejęcie władzy przez komunistów.

Organizacja kombatancka Benita Mussoliniego

Wśród niezadowolonych z sytuacji w kraju znajdowała się spora grupa weteranów (kombatantów). Wielu z nich nie mogło odnaleźć się w życiu cywilnym (np. znaleźć pracy) i czuło się oszukanymi przez własne państwo i polityków. W 1919 r. dawny działacz socjalistyczny **Benito Mussolini** założył Związek Kombatantów. Mussolini dostrzegł w nich polityczny potencjał. Program związku łączył elementy socjalistyczne i nacjonalistyczne. Kombatanci wysuwali radykalne postulaty społeczne i ekonomiczne, m.in. żądali konfiskaty majątków kościelnych oraz wprowadzenia podatku progresywnego (jego wysokość uzależniona byłaby od dochodów (bogatsi płaciliby proporcjonalnie więcej niż

▼ **Benito Mussolini** przemawia do uczestników marszu czarnych koszul na Rzym.

niezamożni). W programie kombatantów znalazło się również miejsce na hasła patriotyczne i nacjonalistyczne: podkreślenie mocarstwowości Włoch oraz żądania terytorialne (w myśl hasła budowy **Wielkich Włoch**).

Zaprawieni w walkach weterani stworzyli bojówki, które miały zwalczać przeciwników politycznych (zastraszać, bić, rozbijać demonstracje konkurencyjnych organizacji i niszczyć ich siedziby). Ich członkowie, z racji noszonych ubiorów, zostali nazwani **czarnymi koszulami**.

Mussolini przejmuje władzę

W 1921 r. Mussolini przekształcił swoją organizację w partię polityczną – **Narodową Partię Faszystowską**. Zmodyfikował jej program polityczny tak, aby stał się atrakcyjny zarówno dla biednych, robotników, kombatantów, jak i dla najbogatszych – przemysłowców i bankierów. Ogłosił się też wodzem (wł. **duce**, czyt. ducze) i oświadczył, że zamierza przejąć władzę w kraju.

W październiku 1922 r. Mussolini dał znak do przejęcia władzy siłą. Zagroził królowi, że jeśli nie powierzy mu misji tworzenia rządu, to wyśle do Rzymu swych zwolenników. I rzeczywiście doszło do tzw. **marszu czarnych koszul na Rzym**. Był to faktycznie faszystowski zamach stanu. Król Włoch Wiktor Emanuel III nie zdecydował się użyć wojska, aby rozpędzić maszerujących. Pod presją ulicy powierzył Mussoliniemu misję tworzenia rządu.

Rząd Mussoliniego miał początkowo charakter koalicyjny. Oprócz Narodowej Partii Faszystowskiej weszli do niego również przedstawiciele innych partii, ale wszystkie najważniejsze resorty objęli faszyści. Mussolini otrzymał specjalne pełnomocnictwa do wprowadzenia reform i uspokojenia sytuacji społecznej. Starał się też umocnić swoją władzę.

▼ Członkowie włoskiej faszystowskiej organizacji młodzieżowej w latach 30. XX w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment **Doktryny faszyzmu** *Benita Mussoliniego.*

Dla faszysty wszystko mieści się w państwie i poza państwem nie istnieje nic ludzkiego ani duchowego […] Nie naród tworzy państwo […] To wprost przeciwnie, państwo stworzyło naród.

Faszyzm w puch rozbija cały zespół ideologii demokratycznych i odrzuca je […]. Faszyzm przeczy temu, że liczba przez to tylko, że jest liczbą, mogła kierować społeczeństwami ludzkimi […]. Ustroje demokratyczne można zdefiniować jako takie, w których daje się od czasu do czasu ludowi złudzenie, że jest władzą, gdy faktycznie prawdziwą władzę dzierżą inne siły […].

Dla faszyzmu dążenie do mocarstwowości, to jest do ekspansji narodowej, jest objawem żywotności.

1. Jaką rolę, według Mussoliniego, odgrywa państwo?
2. Czym dla Mussoliniego jest demokracja? Jakie są jej wady?
3. Co oznacza dążenie do mocarstwowości?

Włochy państwem faszystowskim

Stopniowo duce poszerzał zakres swojej władzy. W kolejnych wyborach parlamentarnych, dzięki nowej ordynacji wyborczej, a także poparciu finansistów i niezwykle brutalnej kampanii wyborczej, zdecydowanie zwyciężyła w nich partia faszystowska.

Mussolini rozpoczął proces **faszyzacji** kraju (patrz tabela s. 205). Zniósł wolność prasy i zdelegalizował wszystkie partie z wyjątkiem faszystowskiej, wskutek czego całkowicie zlikwidował opozycję.

W latach 1926–1927 rząd Benita Mussoliniego położył gospodarcze i społeczne podwaliny państwa faszystowskiego. Najważniejsze było stworzenie **systemu korporacji**. Powstały one zamiast rozwiązanych związków zawodowych. Zrzeszały pracowników wykonujących jeden zawód i pracodawców zatrudniających fachowców z danej specjalności. To one miały rozstrzygać wszelkie spory dotyczące warunków pracy i płacy. Zakazano za to strajków, a pracę uznano za obowiązek społeczny.

Ogromną rolę w ustroju faszystowskim odgrywały **ideologia** i **propaganda**. We Włoszech podkreślano mocarstwowość państwa i postulowano, aby zajęło ono należne mu miejsce na arenie międzynarodowej. Propagowano także konieczność zdobycia kolonii. Wyznawano kult państwa i Mussoliniego jako jego przywódcy.

Reformy gospodarcze i społeczne

Rząd Mussoliniego walczył z kryzysem gospodarczym we Włoszech. Dzięki szeroko zakrojonym robotom

SŁOWNICZEK

korporacja – zrzeszenie osób (uznane przez prawo za osobę prawną) mające na celu realizację określonych wspólnych zadań.

WARTO WIEDZIEĆ

Teatr rzymski w mieście Sabrata (w Libii, wówczas włoskiej kolonii) został zrekonstruowany przez włoskich archeologów w dwudziestoleciu międzywojennym. Na otwarcie teatru przybył Benito Mussolini. Włoscy propagandyści podkreślali związek ze starożytnym Imperium Romanum. Wyrazem nawiązywania do tradycji starożytnych były szeroko zakrojone wykopaliska archeologiczne prowadzone nie tylko we Włoszech, lecz także w posiadłościach zamorskich.

▲ Okładka jednej z włoskich gazet z wizerunkiem Mussoliniego.

■ Co wskazuje na odwołanie się do tradycji Imperium Rzymskiego?

publicznym (np. osuszanie bagien, budowa dróg, m.in. pierwszej autostrady na świecie) zmniejszył bezrobocie. Ożywczo na gospodarkę wpłynęła też decyzja o rozbudowie, dozbrojeniu i unowocześnieniu armii i floty. Zamówienia rządowe pozwoliły na utworzenie nowych miejsc pracy, m.in. w przemyśle zbrojeniowym, samochodowym, lotniczym czy okrętowym.

Gabinet Mussoliniego przeprowadził też wiele reform socjalnych: rozbudował opiekę społeczną, wprowadził system płatnych urlopów, zwiększył opiekę państwa nad rodziną.

Traktaty laterańskie

W 1929 r. papież Pius XI i rząd Mussoliniego podpisali tzw. **traktaty laterańskie**. Na mocy umów Włochy uznały istnienie **Watykanu jako w pełni niepodległego państwa** i ułożyły z nim stosunki polityczne i ekonomiczne. W Watykanie, zwanym inaczej Stolicą Apostolską, pełnię władzy sprawował papież. Katolicyzm stał się we Włoszech religią państwową (dzięki czemu można było np. uczyć religii w szkołach). Traktaty laterańskie zakończyły ciągnący się od 1870 r. spór między papiestwem a Włochami.

▲ **Fiat Topolino** – niewielki tani samochód, produkowany od 1936 r., był symbolem masowej motoryzacji we Włoszech.

▼ Armia włoska była dumą Mussoliniego. Miała nawiązywać do tradycji niezwyciężonych legionów rzymskich.

ZAPAMIĘTAJ

- Po zakończeniu I wojny światowej większość krajów europejskich była demokratyczna. Na skutek kryzysu gospodarczego i niezadowolenia z postanowień konferencji paryskiej pojawiły się ruchy radykalne – lewicowe i skrajnie prawicowe.
- W 1922 r. władzę we Włoszech zdobyła Narodowa Partia Faszystowska, na czele z Benitem Mussolinim.
- Po przejęciu władzy Mussolini stworzył nowy rodzaj rządów – państwo faszystowskie.

PYTANIA I POLECENIA

1. Co ułatwiło Mussoliniemu przejęcie władzy? Swoją odpowiedź uzasadnij.
2. Opisz drogę Benita Mussoliniego do władzy.
3. Wymień cechy charakterystyczne państwa faszystowskiego.

36 Niemcy pod władzą Hitlera

■ Przypomnij, jakie były postanowienia traktatu wersalskiego w sprawie Niemiec.

Republika Weimarska

W listopadzie 1918 r. został zdetronizowany cesarz Wilhelm II. Na mocy uchwalonej konstytucji Niemcy stały się republiką, na czele której stał prezydent. Od nazwy miasta Weimar – miejsca obrad parlamentu i uchwalenia konstytucji – Niemcy lat 1919–1933 określa się mianem **Republiki Weimarskiej**.

Niemcy powszechnie uważali, że zostali przez mocarstwa zwycięskie potraktowani niesprawiedliwie na konferencji pokojowej i dążyli do rewizji (zmiany) traktatu wersalskiego.

Partia Adolfa Hitlera

W Niemczech po 1918 r. powstały dziesiątki partii politycznych. Wśród nich znajdowała się założona w 1920 r. **Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP)**, na której czele stanął Adolf Hitler. Jej program był wzorowany na założeniach włoskiego faszyzmu. Ideologię Hitlera nazywano **nazizmem**, a członków i sympatyków ruchu – **nazistami.** Hitler stworzył bojówki zwane **Oddziałami Szturmowymi (SA)**. Powstały też elitarne oddziały nazwane **Sztafetami Ochronnymi (SS)**.

W 1923 r. Hitler próbował po raz pierwszy sięgnąć po władzę. Zorganizował nieudany pucz w Monachium (tzw. **pucz monachijski**), za który został skazany na więzienie.

W więzieniu napisał *Mein Kampf* [czyt. majn kampf; **Moja walka**]. W książce przedstawił założenia nazizmu. Zdaniem Hitlera najdoskonalsza rasa to **Aryjczycy**, którzy jako jedyni potrafią rządzić, a także tworzyć kulturę. Wśród nich najwyższą pozycję zajmują Niemcy, będący **narodem panów**. W gronie Aryjczyków istnieją tzw. **nadludzie**, którzy mogą robić wszystko, aby osiągnąć zaplanowane cele, nie muszą też krępować się zasadami moralnymi. Są stworzeni, by rządzić innymi grupami, a przede wszystkim stojącymi niżej Słowianami. Za najgorszą i najbardziej szkodliwą rasę Hitler uważał **Żydów.** Jego zdaniem są oni wrogami Aryjczyków i przyczyną ich porażek, dlatego Żydów należy zwalczać.

Według Hitlera po zwycięskich wojnach, które Niemcy mają prawo prowadzić, aby powiększać należną im „przestrzeń życiową", powinny powstać tzw. **Wielkie Niemcy**. Mieli je zamieszkiwać wyłącznie Aryjczycy.

Hitler opowiadał się za ekspansją terytorialną Niemiec w Europie oraz był wrogiem komunizmu, ustroju demokratycznego i republikańskiego.

Hitler przejmuje władzę

Wielki kryzys dotknął też Niemcy. Spadała produkcja przemysłowa, upadało rolnictwo, bankrutowały banki, wzrastało bezrobocie. Kraj zdawał się pogrążać w chaosie. Na ulicach dochodziło do starć bojówek partyjnych, a kolejne demokratyczne rządy nie były w stanie zapanować nad sytuacją.

W tej sytuacji zaczęła rosnąć popularność skrajnych partii, w tym komunistów i nazistów. Ci ostatni krytykowali porządek wersalski, winą za złą sytuację w kraju obciążali elity republiki weimarskiej, obiecywali rozwój gospodarczy, odzyskanie utraconych ziem i dawnej potęgi. Poparcie dla partii nazistowskiej przejawiało się w bardzo dobrych wynikach w wyborach parlamentarnych. Latem 1932 r. NSDAP zdobyła 37% poparcie i pozycję najsilniejszej partii, które utrzymała w kolejnych wyborach, jakie odbyły się po kilku miesiącach, gdyż nie udało się stworzyć stabilnego rządu.

30 stycznia 1933 r. Hitler został kanclerzem. Poparła go grupa bogatych przemysłowców, obawiających się przewrotu komunistycznego. Po przejęciu rządów naziści – podobnie jak włoscy faszyści – stopniowo zawłaszczali sobie cały kraj. Zniesiono swobody obywatelskie i zlikwidowano wszystkie poza

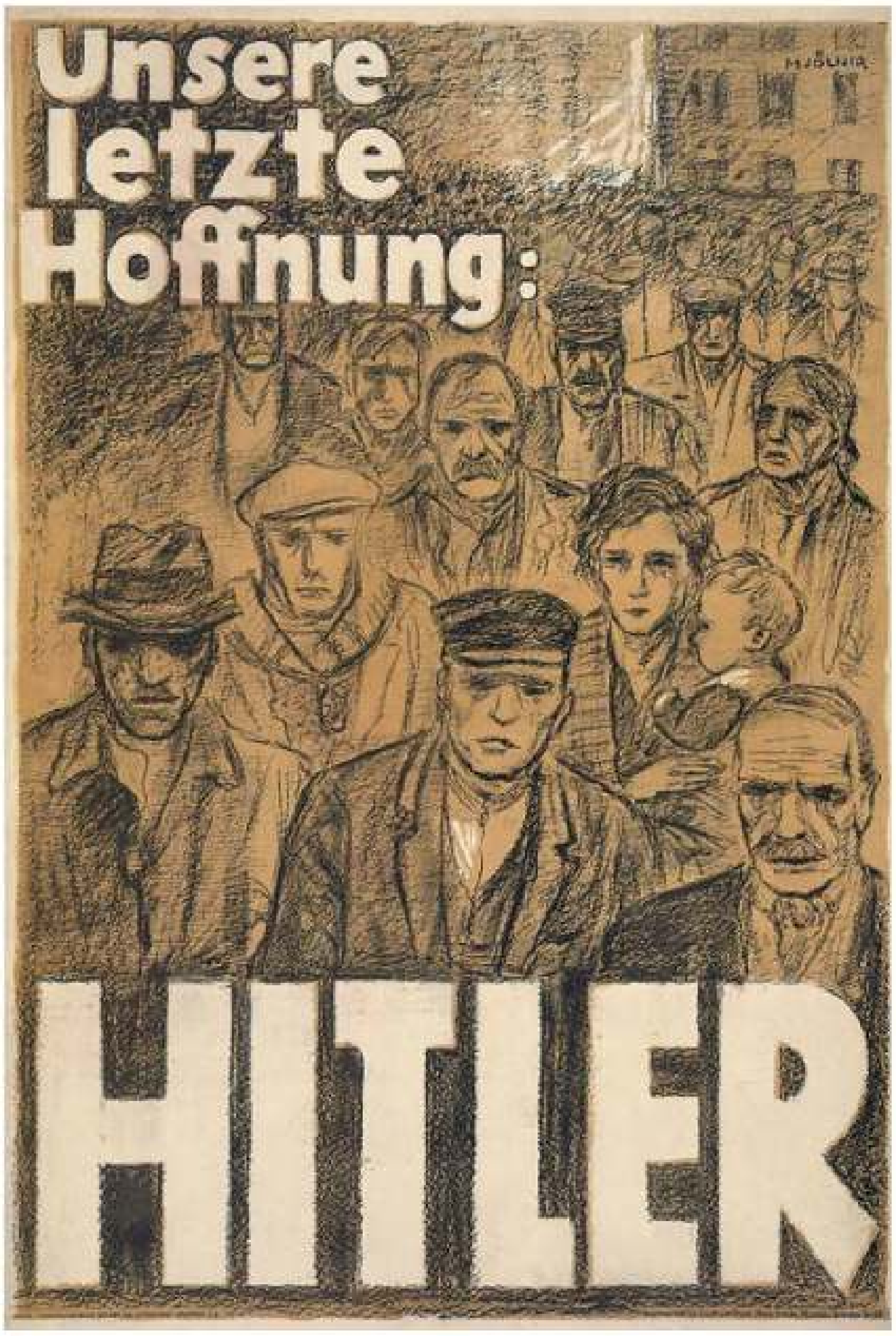

▲ „Hitler – nasza ostatnia nadzieja". Takie hasło naziści umieścili na plakacie wyborczym z 1932 r. Do kogo je kierowali? Co wyrażają twarze ludzi przedstawionych na plakacie?

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment wspomnień francuskiego ambasadora w Berlinie, dotyczący przejęcia władzy przez Hitlera.

Napastowany i urabiany ze wszystkich stron [prezydent Hindenburg] godzi się wreszcie na w zasadzie wstrętne mu rozwiązanie [...] i przyznaje, że nie ma innego wyjścia [...], oddać władzę w ręce Hitlera. [...]

Hitler jest już od poprzedniego dnia w Berlinie. Zainstalował się w hotelu [...]. Na placu przed hotelem zgromadził się duży tłum, który śledzi jego ruchy, i gdy tylko dostrzega szefa narodowych socjalistów, wita go okrzykami. [...] Wszyscy oczekują wiadomości, wszyscy czują, że wybiła decydująca godzina dla losów Niemiec [...]. Wreszcie z rana 30 stycznia Hitler zostaje wezwany przez [Hindenburga]. [...] W południe drukowane pospiesznie dodatki nadzwyczajne donoszą oficjalnie o mianowaniu Hitlera kanclerzem [...].

Wieczorem 30 stycznia 1933 r. narodowi socjaliści uczcili zwycięstwo Hitlera tradycyjnym pochodem z pochodniami.

1. Przedstaw stosunek Hindenburga do Hitlera i zapatrywania prezydenta na przekazanie władzy wodzowi nazistów.
2. Wskaż fragmenty tekstu świadczące o istniejącym już w 1933 r. uwielbieniu dla Hitlera.
3. W jaki sposób naziści uczcili mianowanie Hitlera kanclerzem?

NSDAP partie. Rząd uzyskał kosztem parlamentu ogromne pełnomocnictwa.

Hitler radykalnie rozprawił się także ze swoimi przeciwnikami w gronie własnej partii, których kazał wymordować. Była to tzw. **noc długich noży**. W 1934 r., po śmierci prezydenta Hindenburga, Hitler objął obowiązki prezydenta, przyjął też tytuł wodza i kanclerza Rzeszy. Na co dzień stosowano tytuł **Führer** [czyt. firer; wódz].

Budowa państwa totalitarnego

W Rzeszy rozpoczęła się budowa **państwa totalitarnego.** Władzę w krajach związkowych podporządkowano rządowi. Administracja państwowa i policja zostały obsadzone przez działaczy NSDAP.

Niemcy stały się **państwem policyjnym, w którym strach budziła** Tajna Policja Państwowa (**Gestapo**). Szefem policji został Heinrich Himmler. Zatrzymanych przez Gestapo często torturowano, zabijano lub zsyłano do obozów koncentracyjnych. Pierwszy z nich naziści założyli w Dachau wkrótce po przejęciu władzy. Za wrogów Rzeszy uznano m.in. Żydów, Cyganów, komunistów i homoseksualistów.

Społeczeństwo zostało zmuszone do uczestniczenia w **życiu nazistowskiego państwa.** W miejsce rozwiązanych związków zawodowych stworzono organizację o nazwie **Front Pracy**, do której należeli i pracodawcy, i pracownicy. Jej zadaniem było m.in. rozwiązywanie konfliktów wewnątrz przedsiębiorstw za pomocą mediacji państwowych.

▲ Plakat zachęcający do wstąpienia do Hitlerjugend. Napis na plakacie: „Młodzież służy Führerowi".

Dla młodzieży stworzono dwie organizacje, w których członkostwo było obowiązkowe. Chłopcy musieli wstąpić do Hitlerjugend, dziewczynki zaś – do Związku Niemieckich Dziewcząt.

Naziści dużą wagę przywiązywali do propagandy. Organizowali starannie reżyserowane uroczystości (np. zjazdy partyjne), mające świadczyć o potędze państwa i masowym poparciu Niemców dla nowych porządków. Odpowiedzialny za propagandę był **Joseph Goebbels** [czyt. josef gebels]. Państwo nazwane zostało **III Rzeszą**. Ustanowiono nową flagę państwową, której centralnym elementem była **swastyka**. Ulice niemieckich miast i wsi, zwłaszcza w święta państwowe i partyjne, pełne były flag i symboli nazistowskich. Adolfa Hitlera otoczono kultem wodza. Niemcy pozdrawiali się, wyciągając do przodu prawą wyprostowaną rękę i mówiąc: „Heil Hitler" (Niech żyje Hitler).

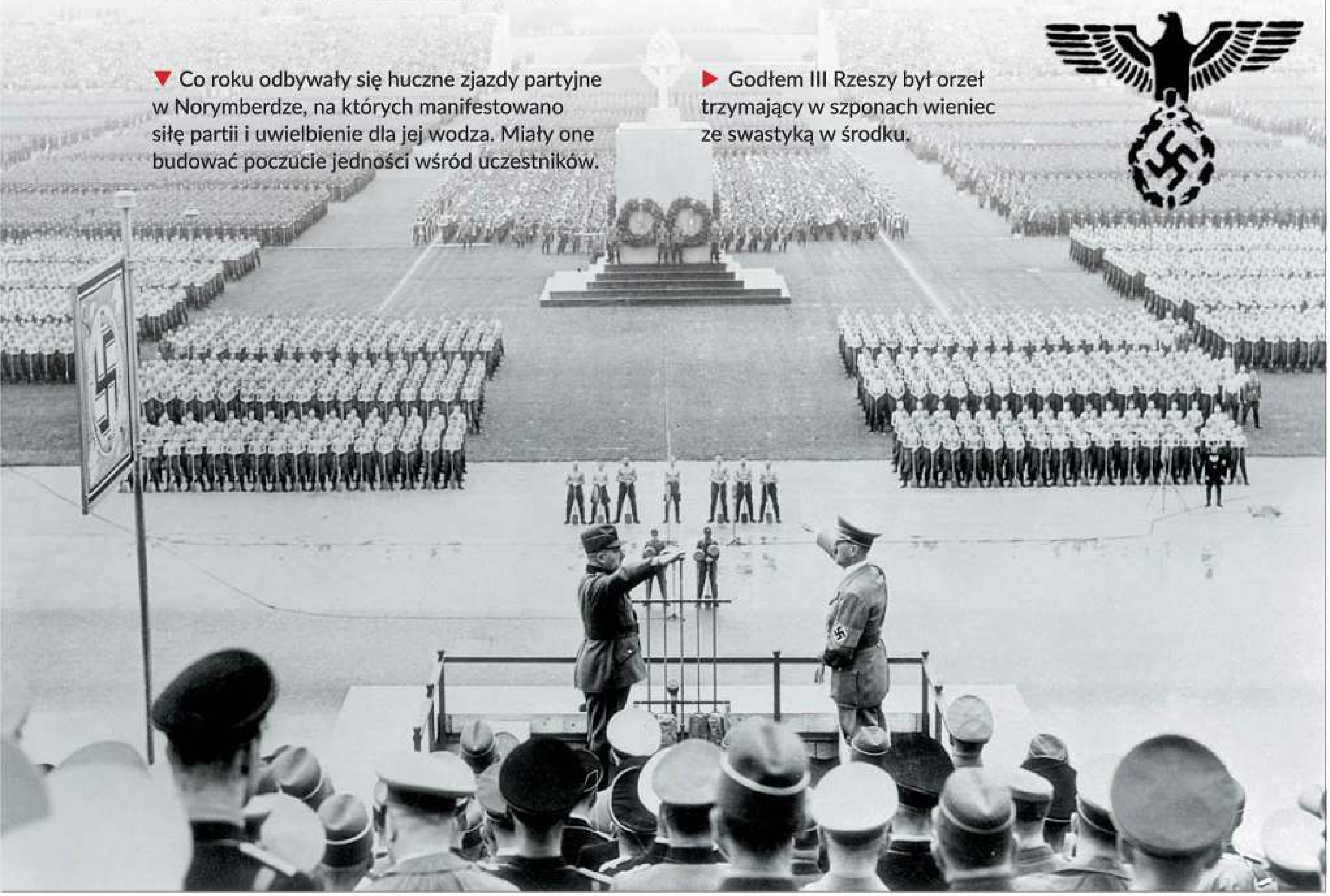

▼ Co roku odbywały się huczne zjazdy partyjne w Norymberdze, na których manifestowano siłę partii i uwielbienie dla jej wodza. Miały one budować poczucie jedności wśród uczestników.

▶ Godłem III Rzeszy był orzeł trzymający w szponach wieniec ze swastyką w środku.

Żydzi w III Rzeszy

Adolf Hitler już w *Mein Kampf* ogłosił, że Niemcy powinny być czyste rasowo, a Żydów, jako największych wrogów Rzeszy, należy unicestwić. Po przejęciu władzy NSDAP szykanowała Żydów, których wykluczono z niektórych zawodów, np. prawniczych. Żydowskim lekarzom zabroniono leczyć Aryjczyków. Żydzi nie mogli korzystać z komunikacji miejskiej, prowadzić pojazdów mechanicznych, a nawet siadać na ławkach w parku. Usunięto ich z posad nauczycielskich, akademickich, z armii i urzędów. Eliminowano też Żydów z kultury (np. palono książki żydowskich autorów) i gospodarki – przejmowano ich przedsiębiorstwa, zmuszano klientów do bojkotu sklepów. W wyniku tych szykan Niemcy opuściło wielu wybitnych przedstawicieli świata kultury i nauki pochodzenia żydowskiego, m.in. Albert Einstein.

W 1935 r. Reichstag uchwalił **ustawy norymberskie**. Na ich mocy Żydów pozbawiono praw politycznych i obywatelskich. Ustawy precyzowały, kto jest Żydem, a kto – Aryjczykiem, i zabraniały małżeństw mieszanych. Związki już zawarte można było rozwiązać.

W listopadzie 1938 r. naziści zorganizowali ogólnokrajowy pogrom Żydów, nazwany później – od ilości rozbitego szkła leżącego na ulicach – **nocą kryształową**. W czasie tej nocy zabito kilkudziesięciu Żydów, spalono lub zniszczono wiele synagog, sklepów i domów towarowych. Nasiliło to emigrację Żydów z Niemiec.

▲ Członek SA z antyżydowskim plakatem na ulicy jednego z niemieckich miast w kwietniu 1933 r. Napis na plakacie brzmi: „Niemcy! Strzeżcie się! Nie kupujcie u Żydów!".

▲ Witryna żydowskiego sklepu rozbita w czasie nocy kryształowej.

WARTO WIEDZIEĆ

Po dojściu nazistów do władzy już wiosną 1933 r. zorganizowano na niemieckich uniwersytetach akcję niszczenia nieniemieckich książek, której kulminacyjnym momentem było palenie na stosach publikacji uznanych za wrogie Niemcom i narodowemu socjalizmowi. Były to m.in. dzieła napisane przez autorów pochodzenia żydowskiego lub związanych z komunizmem. W akcji tej uczestniczyli nie tylko studenci, lecz także pracownicy naukowi wielu niemieckich uczelni.

Gospodarka i zbrojenia

Rząd organizował wielkie **inwestycje publiczne** (np. budowę autostrad), aby zlikwidować bezrobocie i nakręcić koniunkturę gospodarczą. Pomóc temu miały również intensywne zbrojenia i rozbudowa przemysłu ciężkiego. Gospodarka niemiecka została przestawiona na produkcję militarną. Poczynania te miały służyć także **remilitaryzacji**, czyli odbudowie sił zbrojnych. Niemcy zaczęły omijać, a później już zupełnie świadomie ignorować zakazy traktatu wersalskiego. Siły zbrojne szybko się powiększały dzięki wprowadzeniu w 1936 r. powszechnego obowiązku służby wojskowej. Stało się jasne, że Hitler przygotowuje się do wojny.

▲ W latach 30. w Niemczech uruchomiono program Volkswagena – taniego samochodu dla ludu.

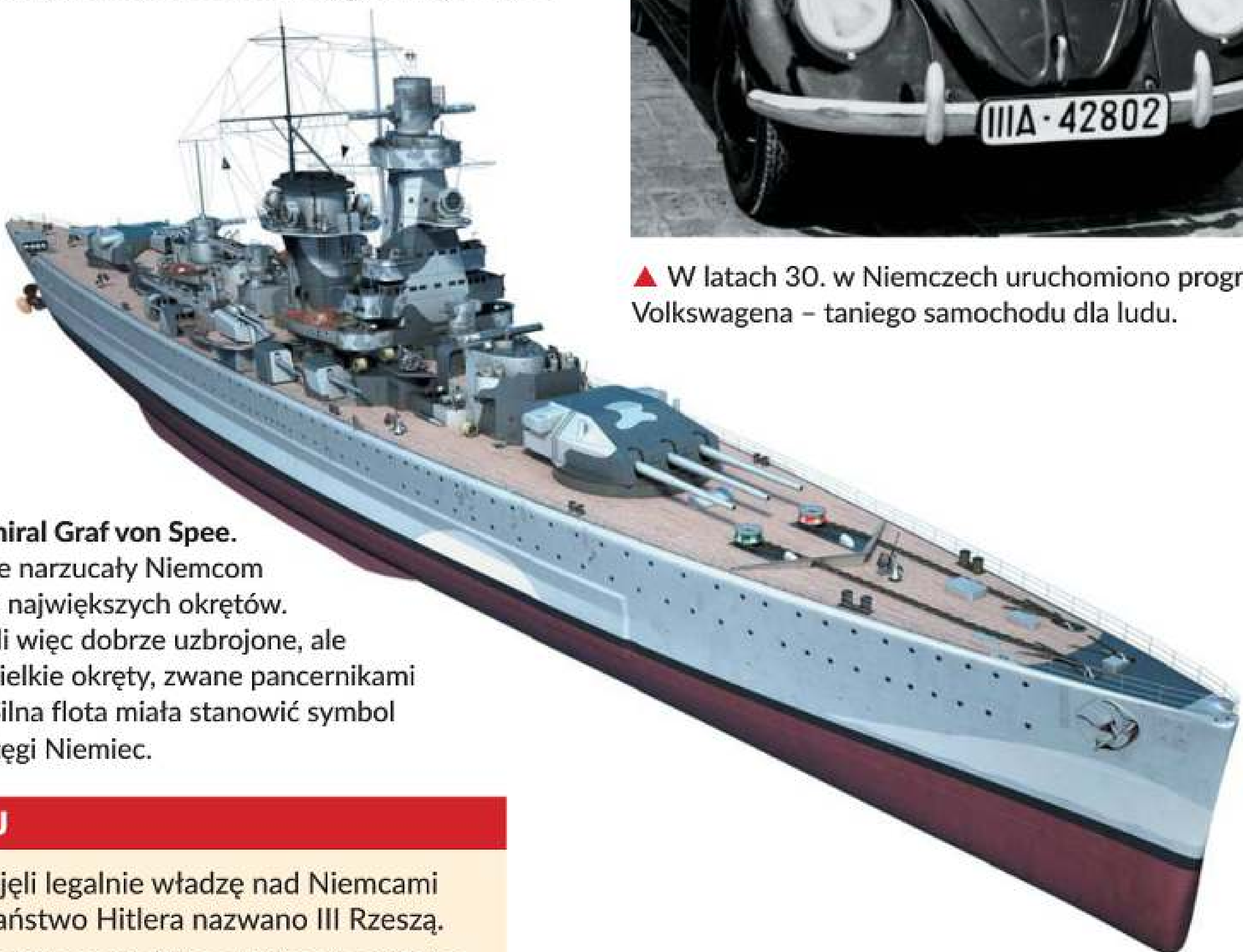

▶ **Pancernik Admiral Graf von Spee.** Traktaty pokojowe narzucały Niemcom limity wyporności największych okrętów. Niemcy zbudowali więc dobrze uzbrojone, ale stosunkowo niewielkie okręty, zwane pancernikami kieszonkowymi. Silna flota miała stanowić symbol odbudowanej potęgi Niemiec.

ZAPAMIĘTAJ

- Naziści przejęli legalnie władzę nad Niemcami w 1933 r. Państwo Hitlera nazwano III Rzeszą.
- Adolf Hitler dysponował nieograniczoną władzą. Sprawował urząd kanclerza, przejął obowiązki prezydenta, rządził w NSDAP, która miała większość w parlamencie.
- Naziści stworzyli państwo policyjne. Zlikwidowali też partie opozycyjne i niezależną prasę. Swoją kontrolą objęli całe społeczeństwo.
- Zgodnie z nazistowską ideologią za głównego wroga naziści uznali Żydów, których prześladowali.
- Hitler naruszył postanowienia traktatu wersalskiego, ponieważ remilitaryzował Niemcy.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw drogę Adolfa Hitlera do władzy w Niemczech.
2. Wskaż charakterystyczne cechy państwa stworzonego przez nazistów.
3. Opisz politykę nazistów wobec Żydów. Wskaż przyczyny takiego postępowania.
4. Opowiedz, w jaki sposób naziści walczyli z opozycją.

37 Świat u progu wojny

- Przypomnij główne postanowienia traktatu wersalskiego.

Funkcjonowanie systemu wersalskiego

System, który powstał w wyniku postanowień konferencji paryskiej i który został stworzony na podstawie traktatów pokojowych z pokonanymi krajami, nazwano **systemem wersalskim**. Już w czasie tworzenia tego systemu politycy dostrzegali jego wady. Główną z nich było izolowanie Niemiec i komunistycznej Rosji na arenie międzynarodowej. W 1922 r. w Rapallo państwa te zawarły układ i rozpoczęły współpracę poza kontrolą społeczności międzynarodowej. Była to m.in. współpraca wojskowa – Rosja Sowiecka udostępniała Niemcom poligony w zamian za pomoc w rozbudowie i dozbrojeniu armii sowieckiej.

Wkrótce Niemcy osiągnęły sukces na arenie międzynarodowej. W październiku **1925 r.** w szwajcarskim mieście **Locarno** odbyła się konferencja z udziałem Niemiec, Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch i Belgii oraz Polski i Czechosłowacji jako obserwatorów. W wyniku tego spotkania podpisano **traktaty lokarneńskie**. Ich częścią był tzw. **pakt reński**, który zagwarantował granice niemiecko-francuską i niemiecko-belgijską. Gwarantami miały być Wielka Brytania i Włochy, które w razie konfliktu między Niemcami a Francją lub Belgią miały udzielić pomocy stronie napadniętej. Traktat nie gwarantował jednak granic Niemiec z Polską i Czechosłowacją, a tym samym dawał przyzwolenie na prowadzenie przez Niemcy agresywnej polityki wobec wschodnich sąsiadów.

Do końca lat 20. XX w. Liga Narodów skutecznie pełniła funkcję arbitra w sporach międzynarodowych, a nieliczne roszczenia wysuwane np. przez Japonię, Włochy i Niemcy nie stanowiły większego zagrożenia. Dopiero wydarzenia z lat 30. udowodniły bezsilność Ligi Narodów. W 1933 r. Japonia i Niemcy wystąpiły z tej organizacji. Adolf Hitler nie chciał być skrępowany ograniczeniami traktatowymi podczas remilitaryzacji Niemiec. W 1937 r. także Mussolini zrezygnował z członkostwa swojego kraju w Lidze.

Obrady konferencji w Locarno. Przy stole siedzą m.in. niemiecki minister spraw zagranicznych Gustav Stresemann, premier Włoch Benito Mussolini, minister spraw zagranicznych Polski Aleksander Skrzyński i minister spraw zagranicznych Czechosłowacji Edvard Beneš.

WARTO WIEDZIEĆ

W 1935 r. wojska włoskie wtargnęły do cesarstwa Abisynii (obecnie Etiopia). Dobrze wyekwipowana armia włoska nie miała problemów z rozbiciem walecznej, ale bardzo słabo uzbrojonej armii etiopskiej i zajęciem znacznej części Abisynii. Odzew społeczności międzynarodowej na ten akt bezprawia był wyjątkowo słaby. Włochy nie przejęły się sankcjami międzynarodowymi i w 1937 r. po prostu zrezygnowały z członkostwa w Lidze Narodów. Agresji nie przeciwstawiły się też czołowe mocarstwa światowe. Był to widoczny znak słabości zarówno samej Ligi, jak i całego systemu bezpieczeństwa międzynarodowego.

Ekspansja Japonii

W latach 20. XX w. Japonia stanowiła jedną z najważniejszych potęg gospodarczych na Dalekim Wschodzie. Kraj ten był jednak niemal całkowicie pozbawiony surowców naturalnych, które musiał importować (sprowadzać z innych krajów). Na początku lat 30. XX w. władzę w dotkniętej wielkim kryzysem gospodarczym Japonii zdobyli nacjonaliści i **militaryści**. Uważali oni, że należy zdobyć tereny obfite w surowce, co doprowadzi do uniezależnienia się kraju od importu i zapewni Japonii samowystarczalność gospodarczą. Równocześnie coraz większe poparcie zyskiwało w Japonii hasło: **„Azja dla Azjatów"**, w myśl którego należało walczyć z białymi kolonizatorami Azji. Po wypędzeniu zamorskich okupantów na teoretycznie wyzwolonych terenach (w rzeczywistości zostały one podbite przez Japonię) zamierzano utworzyć wielkie imperium pod władzą Japończyków.

W 1931 r. Japonia dokonała pierwszego podboju: zajęła bogatą w surowce naturalne chińską Mandżurię. Liga Narodów ograniczyła się do potępienia aneksji i okupacji Mandżurii, więc Japonia w marcu 1933 r. wystąpiła z tej organizacji.

W lipcu **1937 r.** Japończycy sprowokowali **incydent**, podczas którego doszło do bitwy między oddziałami chińskimi i japońskimi. Dało to Japonii pretekst do wkroczenia na terytorium Chin. Armia japońska zajęła znaczne obszary tego kraju i okrutnie rozprawiła się ze stawiającymi opór Chińczykami. Do największej masakry doszło w Nankinie, będącym wówczas stolicą Republiki Chińskiej.

Remilitaryzacja Nadrenii w 1936 r.

W marcu 1936 r. na rozkaz Hitlera armia niemiecka wkroczyła do Nadrenii, która zgodnie z zapisami traktatu wersalskiego była strefą zdemilitaryzowaną. Wydarzenie to, nazywane **remilitaryzacją Nadrenii**, było pierwszym zwycięstwem Niemiec i pierwszym kro-

◀ Japońscy żołnierze wznoszą ręce w triumfalnym geście po zdobyciu chińskiego miasta, 1937 r.

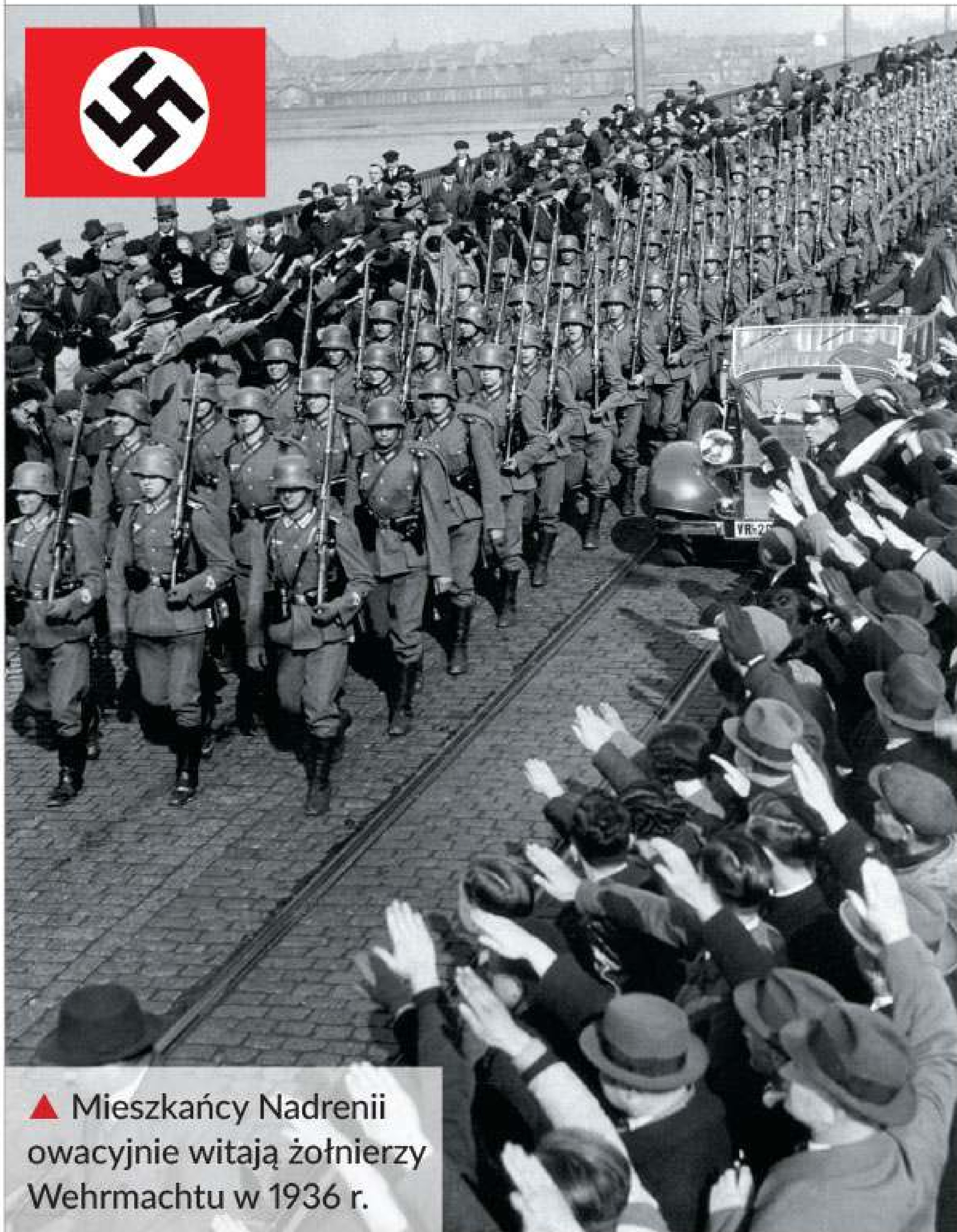

▲ Mieszkańcy Nadrenii owacyjnie witają żołnierzy Wehrmachtu w 1936 r.

kiem ku II wojnie światowej. Jawne pogwałcenie zapisów traktatu wersalskiego nie spowodowało jednak reakcji ani ze strony mocarstw zachodnich, ani ze strony Ligi Narodów.

Wojna domowa w Hiszpanii

W dwudziestoleciu międzywojennym w Hiszpanii narastały liczne konflikty wewnętrzne. Chłopi domagali się reformy rolnej, lewica ograniczenia przywilejów Kościoła katolickiego i obalenia monarchii. Baskowie i Katalończycy (grupy narodowościowe zamieszkujące w Hiszpanii) chcieli autonomii narodowej. W życiu politycznym nastąpiła radykalizacja poglądów. Coraz większe wpływy zdobywali komuniści, powstała też partia faszystowska o nazwie **Falanga**. Poza tym działały dziesiątki innych ugrupowań. W połowie lat 30. XX w. partie hiszpańskie zgrupowały się w dwa rywalizujące bloki **Front Ludowy**, skupiający partie lewicowe i centrowe oraz **Front Narodowy** – skupiający ugrupowania prawicowe.

Gdy w 1936 r. w wyborach zwyciężył Front Ludowy w armii doszło do buntu przeciw nowym władzom, na czele którego stanął generał **Francisco Franco**. Opowiedziały się za nim środowiska prawicowe, w tym znaczna część duchowieństwa, monarchiści i Falanga. Rozpoczęła się brutalna wojna domowa (1936–1939). Republikanie mordowali księży, zaś nacjonaliści bezwzględnie rozprawiali się ze schwytanymi komunistami. Franco wsparły otwarcie Niemcy i Włochy, wysyłając mu na pomoc swe oddziały oraz uzbrojenie. Wsparcia republikanom (broń, amunicja, ochotnicy) udzielił Związek Sowiecki. Największe europejskie państwa demokratyczne – Francja i Wielka Brytania – ogłosiły zasadę nieingerowania w sprawy Hiszpanii.

Ostatecznie przewagę uzyskały wojska generała Franco, które do wiosny 1939 r. opanowały cały kraj. Wojna była zakończona, a tysiące republikanów udało się na emigrację.

◀ Defilada zwycięstwa wojsk Franco, 1939 r.

▶ **Francisco Franco**. Jeszcze w czasie wojny generał przybrał tytuł *Caudillo* (wódz) i przejął pełnię władzy wojskowej i cywilnej w państwie. Sprawował ją do śmierci w 1975 r.

▲ Podpisanie paktu trzech.

Kształtowanie się osi Berlin–Rzym–Tokio

Władze w Berlinie, Rzymie i Tokio łączyła niechęć do komunizmu i porządku terytorialnego ustanowionego po 1918 r., który chciały zasadniczo zmienić. Naturalnym była zatem współpraca na arenie międzynarodowej. W 1936 r. Niemcy i Japonia podpisały tzw. **pakt antykominternowski**. Jego celem miało być zwalczanie Międzynarodówki Komunistycznej – Kominternu. Wkrótce do umowy dołączyły Włochy, a później część sojuszników państw osi oraz państwa od nich zależne.

W 1936 r. faszystowskie Włochy i hitlerowskie Niemcy zacieśniły dwustronną współpracę i podpisały traktat o przyjaźni zwany **osią Rzym–Berlin**. Wobec widma nowej wojny, w maju 1939 r. obydwa państwa związały się sojuszem zwanym **paktem stalowym**. Niemcy uznały Morze Śródziemne za wyłączną strefę wpływów Włoch, a te z kolei zobowiązały się do popierania niemieckiej polityki międzynarodowej (łącznie z przystąpieniem do wojny) i niełączenia się sojuszami z innymi państwami bez zgody Niemiec. Po roku, gdy w Europie trwała już wojna, przyłączyła się do paktu Japonia (był to tzw. **pakt trzech**, zwany także osią Rzym-Berlin-Tokio). Później dołączyły inne państwa europejskie, m.in. Węgry, Rumunia, Bułgaria.

Anschluss Austrii w 1938 r.

Na rozkaz Hitlera **w marcu 1938 r.** Wehrmacht (niemieckie wojsko) wkroczył do Austrii entuzjastycznie witany przez jej mieszkańców. Wkrótce po plebiscycie, w którym Austriacy wypowiedzieli się za przyłączeniem do Niemiec, Austria przestała istnieć jako samodzielne państwo. Państwa zachodnie nie zareagowały na to kolejne pogwałcenie przez Niemcy zapisów traktatu wersalskiego. Zajęcie Austrii – tzw. **Anschluss** [czyt. anszlus] – było pierwszą bezkrwawą **aneksją** terytorialną III Rzeszy.

Kryzys sudecki

Po Anschlussie Austrii celem następnej agresji Hitlera stała się Czechosłowacja. Jako pretekst miała posłużyć tzw. **sprawa Niemców sudeckich**. Po rozpadzie Austro-Węgier w granicach Czechosłowacji znalazło się około 3 mln Niemców zamieszkujących głównie Kraj Sudecki.

Hitler zażądał plebiscytu w sprawie przynależności Kraju Sudeckiego, później zaś – bezzwłocznego włączenia tych ziem do III Rzeszy. W razie niespełnienia tego warunku groził wojną. Czechosłowacja, ufna w swoją armię i trwałość sojuszu z Francją, zdecydowanie od-

SŁOWNICZEK

aneksja – zajęcie i przyłączenie przez jedno państwo części lub całości terytorium innego państwa.

▲ Rozrost terytorialny III Rzeszy.

■ Wskaż na mapie tereny, które dzieliły państwo niemieckie.

rzuciła niemieckie żądania. Wielka Brytania i Francja nie były jednak gotowe do wojny. Liczyły, że Hitlera da się zaspokoić kolejnymi ustępstwami kosztem mniejszych państw. Kompromis miał być wypracowany na zwołanej pospiesznie do Monachium na 29–30 września 1938 r. konferencji międzynarodowej.

◄ **Konferencja monachijska.** Od lewej widoczni: marszałek III Rzeszy H. Göring, N. Chamberlain [czyt. czemberlen] – premier Wielkiej Brytanii, B. Mussolini, J. Ribbentrop – minister spraw zagranicznych III Rzeszy, Hitler i E. Daladier [czyt. daladje] – premier Francji.

Układ monachijski

W spotkaniu w Monachium wzięli udział przedstawiciele czterech mocarstw: Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch i Niemiec. Czechosłowacji nie zaproszono do rozmów. Na konferencji zgodzono się na niemieckie postulaty, po czym o ustaleniach poinformowano Czechosłowację. Jej prezydent **Edvard Beneš** [czyt. edward benesz] został zmuszony do podpisania **układu monachijskiego**, czyli wyrażenia zgody na rozbiór własnego kraju. Następnie ustąpił z funkcji i udał się na emigrację. Do Rzeszy włączono Kraj Sudecki. Wraz z tym terytorium Czechosłowacja utraciła też znaczną część przemysłu.

Ostatnie pokojowe aneksje Niemiec i Włoch

Okrojone państwo czechosłowackie przetrwało zaledwie kilka miesięcy. W połowie marca 1939 r. **Słowacja** na żądanie Niemiec ogłosiła niepodległość. Z kolei prezydent Czechosłowacji został pod groźbą zniszczenia Pragi zmuszony zgodzić się na przekształcenie resztek swojego państwa w **Protektorat Czech i Moraw** i jego okupację przez Niemcy.

Celem kolejnej agresji Niemiec stała się Litwa. Niemcy zmusili ją do oddania Kłajpedy, która do 1918 r. należała do Niemiec. W kwietniu 1939 r. agresywne kroki w Europie podjęli również Włosi, którzy zajęli Albanię. Nad Europę nadciągała kolejna wojna.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Propozycje brytyjsko-francuskie przedłożone rządowi czechosłowackiemu w dniu 19 września 1938 r. [zredagowane 18 września].

Przedstawiciele Rządów Francuskiego i Brytyjskiego naradzali się w dniu dzisiejszym nad sytuacją ogólną i rozpatrzyli sprawozdanie premiera brytyjskiego z jego rozmów z p. Hitlerem. [...] Obie strony są przekonane, że w wyniku niedawnych wydarzeń doszło do sytuacji, w której utrzymanie w granicach państwa czechosłowackiego okręgów zamieszkanych głównie przez Niemców sudeckich faktycznie nie może trwać nadal bez zagrożenia interesów samej Czechosłowacji i pokoju europejskiego. W świetle tych rozważań oba Rządy zostały zmuszone dojść do wniosku, że zachowanie pokoju oraz bezpieczeństwa żywotnych interesów Czechosłowacji nie może być skutecznie zapewnione, jeżeli obszary te nie zostaną obecnie przekazane Rzeszy.

1. Jakie argumenty podali przedstawiciele Francji i Wielkiej Brytanii, aby uzasadnić przekazanie Kraju Sudeckiego Niemcom?

ZAPAMIĘTAJ

- Pakt reński zagwarantował granice niemiecko-francuską i niemiecko-belgijską. Nie zapewniał jednak stabilności granic Niemiec z Polską i Czechosłowacją.
- System wersalski załamał się w latach 30. XX w. Liga Narodów okazała się bezsilna wobec roszczeń wysuwanych przez Włochy, Niemcy i Japonię.
- W 1936 r. wybuchła wojna domowa w Hiszpanii. W wyniku tego konfliktu władzę przejął generał Franco.
- W marcu 1938 r. wojska Hitlera wkroczyły do Austrii. W następnym miesiącu Austria została włączona w granice państwa niemieckiego. Państwa zachodnie nie zareagowały na pogwałcenie zapisów traktatu wersalskiego.
- Kolejną zdobyczą Hitlera był Kraj Sudecki, który Niemcy przyłączyli na mocy traktatu monachijskiego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw proces kształtowania się sojuszu niemiecko-włosko-japońskiego.
2. Omów i oceń politykę Francji i Wielkiej Brytanii wobec Niemiec w latach 1936–1939.
3. Wymień zdobycze terytorialne Niemiec, Włoch i Japonii uzyskane przed wybuchem II wojny światowej.
4. Wskaż przyczyny zaangażowania się poszczególnych państw europejskich w wojnę w Hiszpanii.

Dwudziestolecie międzywojenne

● W toku działań wojennych ucierpiało wiele milionów osób. W wyniku głodu i chorób towarzyszących wojnie i występujących w pierwszym okresie po jej zakończeniu (m.in. pandemii grypy zw. **hiszpanką**) życie straciło dalsze kilkadziesiąt milionów. Wiele rejonów Europy dotknęły zniszczenia wojenne. Ucierpiały m.in. Francja, w której toczyły się walki pozycyjne, oraz Królestwo Polskie i Galicja, po których kilka razy przetaczał się front. Problemem były też zniszczenia spowodowane np. rabunkową gospodarką prowadzoną na potrzeby wojenne.

● W wyniku wojny przestały istnieć trzy wielkie monarchie: rządzona przez Romanowów Rosja, II Rzesza Niemiecka Hohenzollernów oraz władane przez Habsburgów Austro-Węgry. Wkrótce potem władzę w Turcji straciła dynastia osmańska. W Europie pojawiło się lub odzyskało niepodległość wiele państw: Polska, Czechosłowacja, Austria, Węgry, Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (później Jugosławia), Finlandia, Litwa, Łotwa, Estonia i, na krótko, Ukraina.

● O losach powojennego świata zadecydowała konferencja pokojowa, która rozpoczęła się w styczniu 1919 r. w Paryżu. Najważniejszą rolę odgrywali w niej przywódcy zwycięskich mocarstw: Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji. W obradach nie uczestniczyli ani przedstawiciele państw centralnych, ani rządzący Rosją bolszewicy. Dnia 28 czerwca 1919 r. podpisano z Niemcami **traktat wersalski**. Nie ratyfikowały go Stany Zjednoczone, które po zakończeniu konferencji powróciły do polityki **izolacjonizmu** (zaangażowania się wyłącznie w sprawy obydwu Ameryk). W ciągu następnych miesięcy podpisano traktaty pokojowe z pozostałymi pokonanymi państwami: Austrią, Węgrami, Turcją i Bułgarią.

● Traktat wersalski składał się z trzech części. Pierwsza powoływała do życia **Ligę Narodów**. W drugiej określono warunki kapitulacji Niemiec (utrata m.in. Alzacji i Lotaryngii na rzecz Francji, Wielkopolski na rzecz Polski; spłata ogromnych odszkodowań wojennych (reparacji); ograniczenie armii do 100 tys. żołnierzy; zakaz posiadania ciężkiego sprzętu wojskowego, broni podwodnej i lotnictwa). Trzecia część traktatu, zwana **małym traktatem wersalskim**, gwarantowała prawa mniejszości narodowych w niektórych państwach europejskich. Do podpisania tej części zostały zmuszone: Polska, Czechosłowacja, Rumunia, Grecja i Królestwo SHS.

● Liga Narodów powstała na mocy traktatu wersalskiego. Jej zadaniem było dbanie o pokój na świecie i rozwiązywanie sporów między państwami na drodze pokojowej. W skład Ligi weszły państwa, które zwyciężyły w wojnie, z wyjątkiem Stanów Zjednoczonych. Siedzibą Ligi Narodów była Genewa, jej najwyższym organem – **Zgromadzenie Ogólne**, najważniejszym zaś – **Rada Ligi**, w której skład wchodziły największe mocarstwa światowe. Działalność Ligi Narodów okazała się nieskuteczna. Liga nie miała praktycznie możliwości nacisku (poza sankcjami politycznymi i gospodarczymi) na państwa, które dążyły do konfliktu.

● W wyniku wojny doszło do demokratyzacji życia społecznego. Nastąpił też postęp w **emancypacji** kobiet. W czasie wojny pracowały one zamiast mężczyzn walczących na frontach, a po zakończeniu działań wojennych nie chciały rezygnować ze zdobytej pozycji. Efektem tego było przyznanie kobietom **praw politycznych** w wielu krajach, m.in. w Polsce, Austrii, Niemczech, Holandii czy Stanach Zjednoczonych.

● Po I wojnie światowej uznanie zdobyły nowe kierunki w sztuce, np. **katastrofizm**. Głośne stały się również powieści antywojenne i pacyfistyczne, m.in. *Na zachodzie bez zmian* E.M. Remarque'a. Doszło też do rozkwitu kultury masowej. Rozwijała się m.in. **kinematografia**, a gwiazdy filmowe (np. Charlie Chaplin czy Pola Negri) zyskały ogromną popularność wśród miłośników kina. Jednym z najpopularniejszych gatunków muzycznych stał się **jazz**. Zmiany kulturalne i cywilizacyjne, które nastąpiły po zakończeniu wielkiej wojny, spowodowały, że okres ten często nazywa się **szalonymi latami dwudziestymi**.

● Włochy, mimo ogromnych strat, nie wyniosły z wielkiej wojny znaczących korzyści. Wywołało to niezadowolenie społeczne. W 1922 r. w wyniku tzw. marszu czarnych koszul na Rzym rządy w kraju zdobyła Narodowa Partia Faszystowska z **Benitem Mussolinim** na czele. Mussolini ogłosił się wodzem (**duce**) i wkrótce przekształcił Włochy w państwo **faszystowskie** (państwo przejęło kontrolę nad życiem politycznym, gospodarczym i społecznym, prześladowało opozycję polityczną, wprowadziło kult wodza).

● Po zakończeniu wielkiej wojny w wielu państwach, m.in. w Niemczech i Polsce, doszło do wybuchu ostrego kryzysu gospodarczego, połączonego z **hiperinflacją** (bardzo szybkim spadkiem wartości pieniądza). Znacznie poważniejszy był jednak tzw. **wielki kryzys gospodarczy**, który zaczął się w **1929 r.** w USA i objął niemal cały świat. Wywołał w wielu krajach radykalizację nastrojów

społecznych. Kryzys udało się przezwyciężyć dopiero w połowie lat 30. XX w., głównie dzięki zaangażowaniu się państwa w gospodarkę.

- W 1917 r. rządy w Rosji zdobyli tzw. **bolszewicy**, z **Włodzimierzem Leninem** na czele. Rosja została pierwszym na świecie krajem **komunistycznym** i przyjęła nazwę **Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)**. Po śmierci Lenina w 1924 r. walkę o władzę wygrał **Józef Stalin**. W ZSRS zapanował terror. W ramach tzw. **wielkiej czystki** na karę więzienia, łagrów (obozy ciężkiej pracy) lub śmierci skazywano prawdziwych i wyimaginowanych wrogów systemu stworzonego przez Stalina. Ich tropieniem zajmowała się **NKWD**. Jednocześnie przeprowadzono reformy gospodarcze. Kraj został uprzemysłowiony, rolników zaś w ramach tzw. **kolektywizacji** zmuszano do zakładania spółdzielni rolniczych (tzw. **kołchozów**). System polityczny stworzony przez Stalina często nazywa się stalinizmem.

- Po zakończeniu wielkiej wojny Niemcy stały się republiką. W 1933 r. **Adolf Hitler** na czele Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (**NSDAP**; zwolenników Hitlera nazywa się narodowymi socjalistami lub nazistami, a ich ideologię – narodowym socjalizmem lub nazizmem) legalnie przejął władzę w Niemczech i wkrótce przekształcił je w państwo **totalitarne**. O życiu politycznym, gospodarczym i społecznym w kraju decydowali naziści. Nie było legalnej opozycji politycznej ani przeciwników wewnątrz ruchu. Za walkę z nimi odpowiadała policja polityczna – **Gestapo**. Ważnym elementem była propaganda gloryfikująca państwo, zwane teraz **III Rzeszą**, Hitlera jako wodza (tzw. **Führera**) oraz wszelkie działania nazistów. Niemcy złamali postanowienia traktatu wersalskiego i rozbudowywali siły zbrojne. Wkrótce stało się jasne, że Hitler dąży do wojny.

- Ideologię nazistowską Adolf Hitler wyłożył w swoim dziele *Mein Kampf*. Według niego najbardziej wartościową rasą na świecie są **Aryjczycy**, a wśród nich naród panów: Niemcy. Mają oni prawo do wszczęcia wojny, aby powiększyć swoją „przestrzeń życiową". Odpowiedzialnością za wszelkie zło Hitler obarczał Żydów, których uważał za szkodników i burzycieli kultury. Żydzi zostali poddani w Niemczech brutalnym prześladowaniom. Jednym z ich przejawów była tzw. **noc kryształowa** (1938), kiedy to zabito kilkadziesiąt osób, zniszczono wiele synagog i sklepów należących do Żydów.

Porządkujemy wiedzę...

Państwa totalitarne.

Państwo	Włochy	Niemcy	ZSRS
Typ ideologii	faszyzm	nazizm	komunizm
Forma państwa	monarchia	republika	republika
Partia rządząca	Narodowa Partia Faszystowska	Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników – NSDAP	Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików) – WKP(b)
Inne partie	zakazane	zakazane	zakazane
Przywódca partii i państwa	Benito Mussolini (duce)	Adolf Hitler (Führer)	Józef Stalin
Funkcja przywódcy	premier	kanclerz i prezydent	sekretarz generalny partii
Przeciwnicy	komuniści, kapitaliści	komuniści, Żydzi, twórcy traktatu wersalskiego	imperialiści, kapitaliści
Siły zbrojne	obok regularnej armii partyjne formacje tzw. czarnych koszul	obok regularnej armii (Wehrmachtu) partyjne formacje SS, ścisła współpraca generalicji z Hitlerem	pod ścisłą kontrolą partyjnych komisarzy i wojsk NKWD
Przemysł	prywatny, pod kontrolą państwa	prywatny, pod kontrolą państwa	państwowy
Własność ziemi	prywatna	prywatna	państwowa
Środki przekazu	pod kontrolą partii	pełna kontrola partii	we władzy partii
Wychowanie młodzieży	partyjne organizacje młodzieży: Balilla, Avanguardia	partyjne organizacje młodzieży: Deutsches Jugenvolk, Hitlerjugend	kontrolowane przez partię organizacje młodzieży: Pionier, Komsomoł
Cel polityki zagranicznej	odtworzenie Imperium Romanum	zbudowanie Wielkich Niemiec, zdobycie „przestrzeni życiowej"	rozszerzenie komunizmu na cały świat
Policja polityczna	niewielkie znaczenie	bardzo silna pozycja policji politycznej (Gestapo) i służby bezpieczeństwa (SD)	Czeka i NKWD, kontrolujące partię i społeczeństwo
Religia i Kościół	konkordat z Watykanem	niechętny stosunek nazistów do religii	prześladowania, propagowanie ateizmu

● W latach 30. XX w. pokój na świecie był coraz bardziej zagrożony poczynaniami Niemiec, Włoch i Japonii, które zacieśniały współpracę między sobą i w latach 1936–1940 stworzyły tzw. **oś Berlin–Rzym–Tokio**. Japonia zaatakowała Chiny, a Włochy – Abisynię. Niemcy w 1938 r. zajęły Austrię (tzw. **Anschluss**), następnie zaś w latach 1938–1939 zajęły i podporządkowały sobie Czechosłowację. Ani Liga Narodów, ani mocarstwa europejskie nie zareagowały stanowczo na poczynania agresorów, co ostatecznie doprowadziło do wybuchu II wojny światowej.

Co nam zostało z tamtych lat...

Organizacja Narodów Zjednoczonych

Choć Liga Narodów nie spełniła pokładanych w niej nadziei, idea organizacji, która będzie dbała o pokój na świecie, pozostała żywa. Po II wojnie światowej powstała Organizacja Narodów Zjednoczonych, która działa do dziś.

Prawa kobiet

Kobiety walczyły o otrzymanie praw politycznych od XIX w. W wielu krajach wywalczyły je po wielkiej wojnie. Dziś niemal we wszystkich państwach demokratycznych kobiety mają takie same prawa jak mężczyźni.

Kino

W dwudziestoleciu niezwykłą popularność zdobyło kino. Twórcy kina upodobali sobie kalifornijskie miasteczko Hollywood, w którym przez niemal cały rok panowały doskonałe warunki pogodowe do kręcenia filmów. Hollywood do dziś pozostaje stolicą światowego kina.

Telewizja

Pierwsza audycja telewizyjna została wyemitowana w dwudziestoleciu międzywojennym. Dziś chyba nikt nie wyobraża sobie życia bez telewizji.

PAMIĘTAJ O DATACH!

Rok	Wydarzenie
1917	przejęcie władzy w Rosji przez bolszewików
1918	zakończenie wielkiej wojny
1919	traktat wersalski
1922	zdobycie władzy we Włoszech przez Benita Mussoliniego
1923	tzw. pucz monachijski – nieudana próba przejęcia władzy przez Adolfa Hitlera
1929	krach na giełdzie papierów wartościowych w Nowym Jorku (czarny czwartek) – początek wielkiego kryzysu gospodarczego
1933	Adolf Hitler zostaje kanclerzem Niemiec
1934	noc długich noży w Niemczech
1935	agresja Włoch na Abisynię
1936	wojna domowa w Hiszpanii
1938	Anschluss Austrii
1938	konferencja monachijska – zgoda na rozbiór Czechosłowacji
1939	początek II wojny światowej

Warto przeczytać

Baberowski J., *Czerwony terror. Historia stalinizmu*, Warszawa 2009.
Benz W., *Historia Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2006.
Płażewski J., *Historia filmu 1895–2005*, Warszawa 2000.

TEKST

Sytuacja międzynarodowa w latach 1924–1934. Rozkład systemu wersalskiego w Europie.

Polityka zagraniczna państwa narodowego wtedy zabezpiecza egzystencję na tej planecie rasy ujętej w ramy państwa, gdy stwarza zdrowe, zdolne życie, naturalne stosunki między liczbą i przyrostem ludności z jednej strony, a wielkością ziemi i gleby z drugiej. [...]
Tylko dostatecznie wielka przestrzeń na tej ziemi zapewnia narodowi wolność bytu.
Nie można przy tym oceniać niezbędnej wielkości obszaru osiedlenia wyłącznie według potrzeb chwili obecnej, ani według wydajności ziemi przeliczonej w stosunku do liczby ludności. [...] Obszar ziemi uprawnej danego państwa ma znaczenie nie tylko jako bezpośrednie źródło wyżywienia narodu, lecz także znaczenie wojskowo-polityczne.
Dlatego my narodowi socjaliści przekreślamy świadomie kierunek naszej polityki zagranicznej okresu przedwojennego. Zaczynamy tam, gdzie zatrzymano się przed sześciu wiekami. Wstrzymujemy odwieczny pochód Germanów na południe i zachód Europy i zwracamy spojrzenie na obszary wschodu Europy. Likwidujemy ostatecznie kolonialną i handlową politykę okresu przedwojennego i przechodzimy do polityki ziemi, polityki przyszłości.
Gdy jednak dziś w Europie mówimy o nowej ziemi i obszarach, możemy w pierwszym rzędzie myśleć tylko o Rosji i otaczających ją państwach.

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

ZADANIE 1.

Przeczytaj tekst i skorzystaj z wiedzy zdobytej na lekcjach. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Autor tekstu, przywódca narodowych socjalistów, to**
   A. Włodzimierz Lenin.
   B. Benito Mussolini.
   C. Józef Stalin.
   D. Adolf Hitler.

2. **Cytowany tekst powstał**
   A. we Francji.
   B. w Niemczech.
   C. w Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich.
   D. we Włoszech.

3. **Cytowany tekst został opublikowany w 1925 r. Wspomniana w nim Rosja nosiła wówczas oficjalną nazwę**
   A. Ruś Kijowska.
   B. Rosja Sowiecka.
   C. Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich.
   D. Carstwo Rosyjskie.

4. **Wspomniani w tekście narodowi socjaliści zwani są inaczej**
   A. bolszewikami.
   B. nazistami.
   C. faszystami.
   D. komunistami.

ZADANIE 2.

Przyjrzyj się ilustracji i wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

▲ Napis na plakacie: „Przeciw lamentom kułaków – zgodnym, kolektywnym krokiem do siewu".

1. **Przedstawiony powyżej plakat propagandowy został zrobiony w dwudziestoleciu międzywojennym w państwie komunistycznym o nazwie**
   A. Hiszpania.
   B. III Rzesza.
   C. Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich.
   D. Stany Zjednoczone.

2. **Plakat przedstawia proces zwany**
   A. kolektywizacją.
   B. industrializacją.
   C. remilitaryzacją.
   D. interwencjonizmem państwowym.

ZADANIE 3.

Przyjrzyj się ilustracji i skorzystaj z wiedzy zdobytej na lekcjach. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Widoczna na pierwszym planie ilustracji postać z młotkiem to**
   A. Józef Stalin.
   B. Benito Mussolini.
   C. Franklin Delano Roosevelt.
   D. Adolf Hitler.
2. **Konferencja w Monachium, do której nawiązuje premier Francji Daladier, odbyła się**
   A. w 1939 r. i dotyczyła Czechosłowacji.
   B. w 1939 r. i dotyczyła Austrii.
   C. w 1938 r. i dotyczyła Czechosłowacji.
   D. w 1938 r. i dotyczyła Hiszpanii.

▲ Objaśnienia do karykatury:
Półkopek – niegdyś moneta polska o wartości 30 groszy, potem określenie liczby 30.

ZADANIE 4.

Przyjrzyj się wykresowi. Wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. **Państwo, którego produkcja przemysłowa najbardziej spadła w porównaniu z czasami sprzed wielkiego kryzysu gospodarczego, to**
   A. Stany Zjednoczone.
   B. Włochy.
   C. Niemcy.
   D. Francja.
2. **Kraj, który według oficjalnych danych nie został dotknięty wielkim kryzysem gospodarczym, to**
   A. Polska.
   B. Stany Zjednoczone.
   C. Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich.
   D. Niemcy.

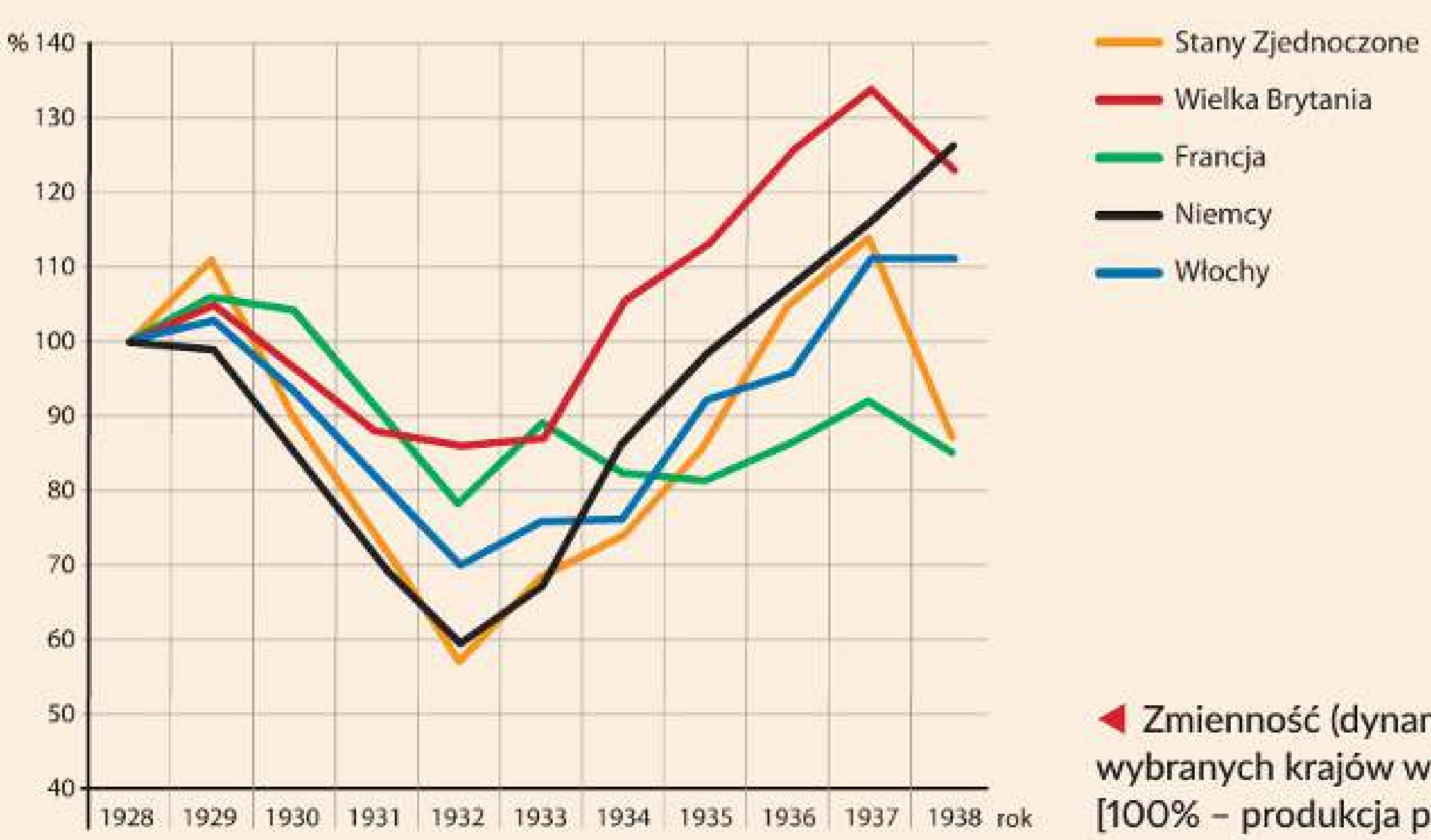

◄ Zmienność (dynamika) produkcji przemysłowej wybranych krajów w latach 1928–1938. [100% – produkcja przemysłowa w 1928 r.].

Dział V

Polska w dwudziestoleciu międzywojennym

- 1918 odzyskanie niepodległości przez Polskę
- 1919 wybuch wojny polsko--bolszewickiej
- 1920 Bitwa Warszawska
- 1921 uchwalenie konstytucji marcowej
- 1926 przewrót majowy
- 1935 śmierć Józefa Piłsudskiego
- 1935 uchwalenie konstytucji kwietniowej
- 1937 decyzja o powstaniu Centralnego Okręgu Przemysłowego
- 1939 podpisanie paktu Ribbentrop–Mołotow

38 Walka o granice państwa polskiego

Przypomnij okoliczności zakończenia wielkiej wojny w Europie Wschodniej.

Polskie programy wschodnie

W pierwszych miesiącach niepodległości powstały dwie koncepcje polskiej polityki wschodniej. Pierwszą z nich – **federacyjną** – reprezentował **Józef Piłsudski**, drugą zaś – **inkorporacyjną** – **Roman Dmowski**.

Józef Piłsudski uważał, że o ile zachodnia granica Polski będzie ustalona w traktacie pokojowym kończącym wielką wojnę, o tyle wschodnia będzie przebiegała tam, gdzie ją Polacy ustalą i utrzymają. Zdaniem Piłsudskiego to właśnie na wschodzie należało zaangażować się militarnie. Marszałek sądził ponadto, że narody żyjące na wschód od Polski – przede wszystkim Litwini i Ukraińcy – wykształciły już tak wysoką **świadomość narodową**, że same będą dążyły do budowy własnych państw. Polska powinna wspierać te wysiłki, aby na obszarze rządzonym niegdyś przez dynastię jagiellońską stworzyć federację państw połączonych sojuszami politycznymi i wojskowymi oraz więziami gospodarczymi. W myśl założeń Piłsudskiego Polska powinna stać na czele tej federacji. W razie wojny z Niemcami lub z Rosją Sowiecką państwa regionu, czyli Polska, Litwa i Ukraina, mogłyby łączyć swoje siły, aby skutecznie odeprzeć atak. Taki związek mógł zostać rozszerzony o inne państwa Europy Środkowej i Wschodniej, a także Bałkanów. Wysunięta przez Piłsudskiego idea sojuszu wielu państw w centrum naszego kontynentu, leżących między Morzem Bałtyckim a Morzami Czarnym i Adriatyckim, nosiła nazwę **Międzymorza**.

▲ **Wojciech Kossak**, ***Orlęta Lwowskie.*** Obraz ukazuje walki lwowskiej młodzieży z Ukraińcami na cmentarzu Łyczakowskim. W szeregach polskich obrońców Lwowa znalazło się dużo młodzieży – przede wszystkim uczniów lwowskich szkół. Nazwano ich później **Orlętami Lwowskimi**.

Przywódca endecji Roman Dmowski uważał, że do Polski należy inkorporować (wcielić) tereny, na których Polacy stanowią większość mieszkańców lub znaczny ich odsetek. Mniejszości narodowe, przede wszystkim Litwinów, Białorusinów i Ukraińców, powinno się tam **spolonizować**. Dmowski stał na stanowisku, że istnienie na Wschodzie takich państw jak Ukraina jest wyjątkowo niebezpieczne dla Polski. Państwa te łatwo mogłyby wejść w sojusz z Niemcami, które lider Narodowej Demokracji uważał za głównego wroga Polski.

Walki o Lwów

Na terytoriach zamieszkanych przez ludność zróżnicowaną etnicznie nie łatwo było wyznaczyć granice między rodzącymi się państwami. Konflikt między nimi był zatem nieunikniony. W Galicji Wschodniej Polacy stanowili trzydziestoprocentową mniejszość. Jedynie w dużych miastach, przede wszystkim we Lwowie, górowali liczebnie nad Ukraińcami. Wycofujący się z Galicji Austriacy 1 listopada 1918 r. przekazali władzę Ukraińcom. Jeszcze tego samego dnia proklamowano powstanie **Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej.** Jednak w Przemyślu i we Lwowie ludność polska nie chciała się z tym pogodzić i chwyciła za broń, aby przyłączyć te miasta do odradzającej się Rzeczypospolitej. Walki we Lwowie toczyły się do końca listopada,

a sama wojna polsko-ukraińska o Galicję Wschodnią do lipca 1919r. gdy wyparto wojska ukraińskie za graniczną rzekę Zbrucz.

Wojna polsko-bolszewicka

Na przełomie 1918 i 1919 r. na teren Wileńszczyzny wkroczyła Armia Czerwona. Do pierwszych starć z polskimi oddziałami doszło **1 stycznia 1919 r.** i data ta uważana jest dziś za początek **wojny polsko-bolszewickiej**. W kwietniu 1919 r. Polakom udało się zająć Wilno, później zaś Mińsk.

W kwietniu 1920 r. Piłsudski zawarł sojusz z rządem **Ukraińskiej Republiki Ludowej**, na którego czele stał ataman **Symon Petlura**. Sojusz ten określał zasady współpracy militarnej oraz ustalał granicę państwową na rzece Zbrucz. Wojska polsko-ukraińskie rozpoczęły ofensywę na Ukrainie. Zwieńczeniem tych działań było **zajęcie Kijowa 7 maja 1920 r.**

Bolszewicy przystąpili do kontrofensywy. W czerwcu polski front został przerwany przez armię dowodzoną przez **Siemiona Budionnego.** Wojska polskie musiały opuścić Kijów. Jednocześnie na białoruskim odcinku frontu ruszyła wielka ofensywa bolszewicka, kierowana przez **Michaiła Tuchaczewskiego**. W jej wyniku Polacy utracili Wilno i Grodno. Armia Czerwona zajęła Białostocczyznę, Podlasie i północne Mazowsze. Szlak jej przemarszu znaczony był gwałtami i rabunkami na ludności cywilnej i mordowaniem polskich żołnierzy.

Bitwa Warszawska

Polacy zmobilizowali się w obliczu narastającego zagrożenia. Utworzony został **Rząd Obrony Narodowej**, na którego czele stanął **Wincenty Witos**.

W pierwszej połowie sierpnia Armia Czerwona zbliżyła się do Warszawy. Szturmy bolszewików na stolicę Polski oraz na Płock i Włocławek zostały odparte, a 16 sierpnia **znad Wieprza** nieoczekiwanie ruszyła **polska kontrofensywa** dowodzona przez marszałka Piłsudskiego. Polskie oddziały uderzyły na tyły walczącej o Warszawę Armii Czerwonej i rozbiły większość sił nieprzyjaciela. Jednocześnie na południu, pod **Komarowem**, w największej bitwie kawaleryjskiej XX w. Polacy pokonali wojska Budionnego.

Zwycięstwo w **Bitwie Warszawskiej** miało decydujące znaczenie dla losów wojny, ale nie zakończyło zmagań z bolszewikami. Pod koniec września 1920 r. wojska polskie ponownie zwycięsko starły się z Armią Czerwoną w wielkiej bitwie **nad Niemnem**. Zwycięstwo to pozwoliło Polakom zająć Grodno i Mińsk. W październiku obie strony zawarły rozejm, a następnie **18 marca 1921 r.** podpisały pokój w stolicy Łotwy –

▲ Plakat mobilizacyjny wzywający chłopów i robotników do wsparcia polskiej armii.

▲ Nieletni ochotnicy zgłaszający się do wojska w biurze werbunkowym w Warszawie w sierpniu 1920 r.

Bitwa Warszawska

▲ ***Cud na Wisłą***, obraz **Jerzego Kossaka** z 1930 r. Tak określana jest Bitwa Warszawska. Wielu Polaków uważało, że zwycięstwo zostało odniesione dzięki Bożej Opatrzności.

W połowie sierpnia 1920 r. wojska bolszewickie dotarły na przedpola Warszawy. Polakom udało się powstrzymać natarcie wroga dzięki zwycięskiej bitwie, stoczonej w dniach 13–25 sierpnia 1920 r. Jest ona jedną z najbardziej chlubnych kart w dziejach oręża polskiego.

Warto pamiętać o bohaterstwie żołnierzy, ochotników i ludności cywilnej. Bitwa zdecydowała o zachowaniu niepodległości młodego państwa polskiego i uratowała Europę przed rozszerzeniem się rewolucji bolszewickiej. Na czele wojsk polskich stał Wódz Naczelny Józef Piłsudski.

Na pamiątkę Bitwy Warszawskiej dzień 15 sierpnia został ustanowiony Dniem Wojska Polskiego.

▲ Generał Władysław Sikorski stał na czele 5. Armii, która broniła Warszawy od północy. Na zdjęciu Sikorski (po lewej) ze sztabem.

▲ Plakat z 1920 r. wzywający ochotników do wstępowania do Wojska Polskiego. Na plakacie został przedstawiony generał Józef Haller, który w czasie Bitwy Warszawskiej dowodził Frontem Północnym i wszedł w skład Rady Obrony Państwa.

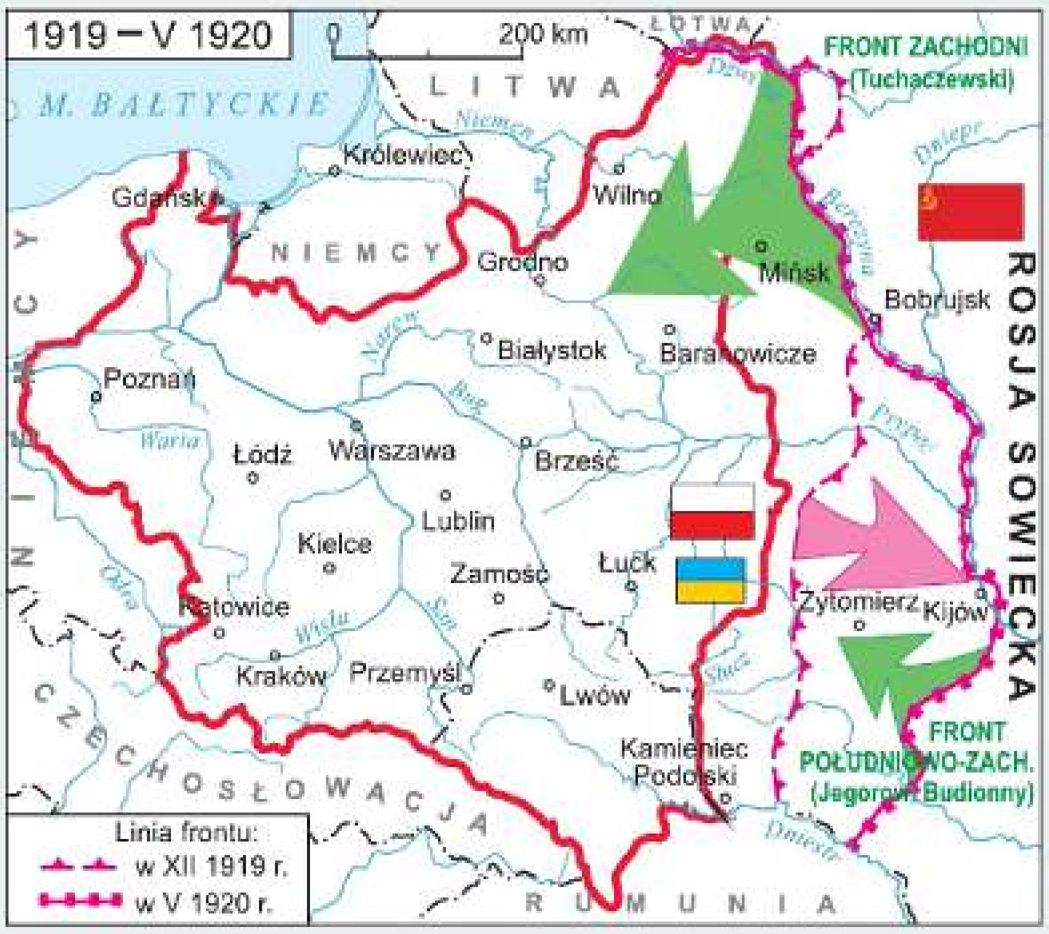

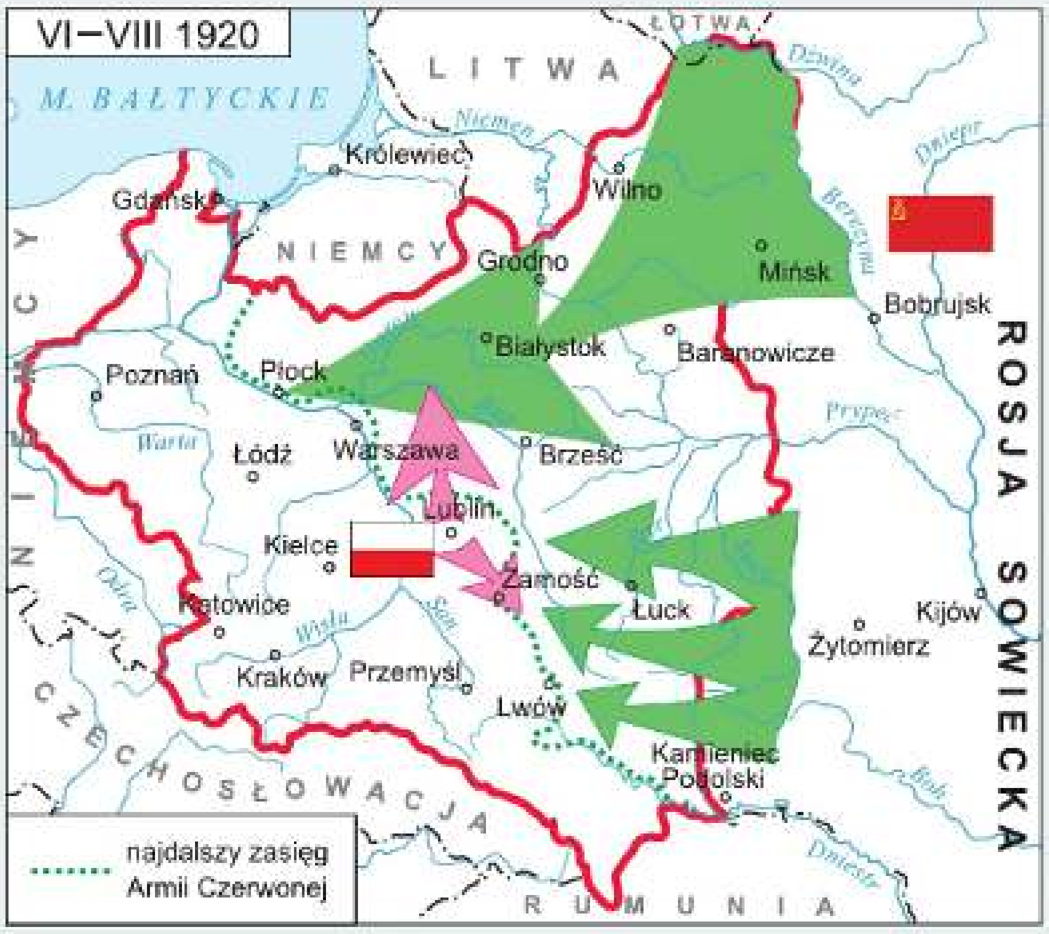

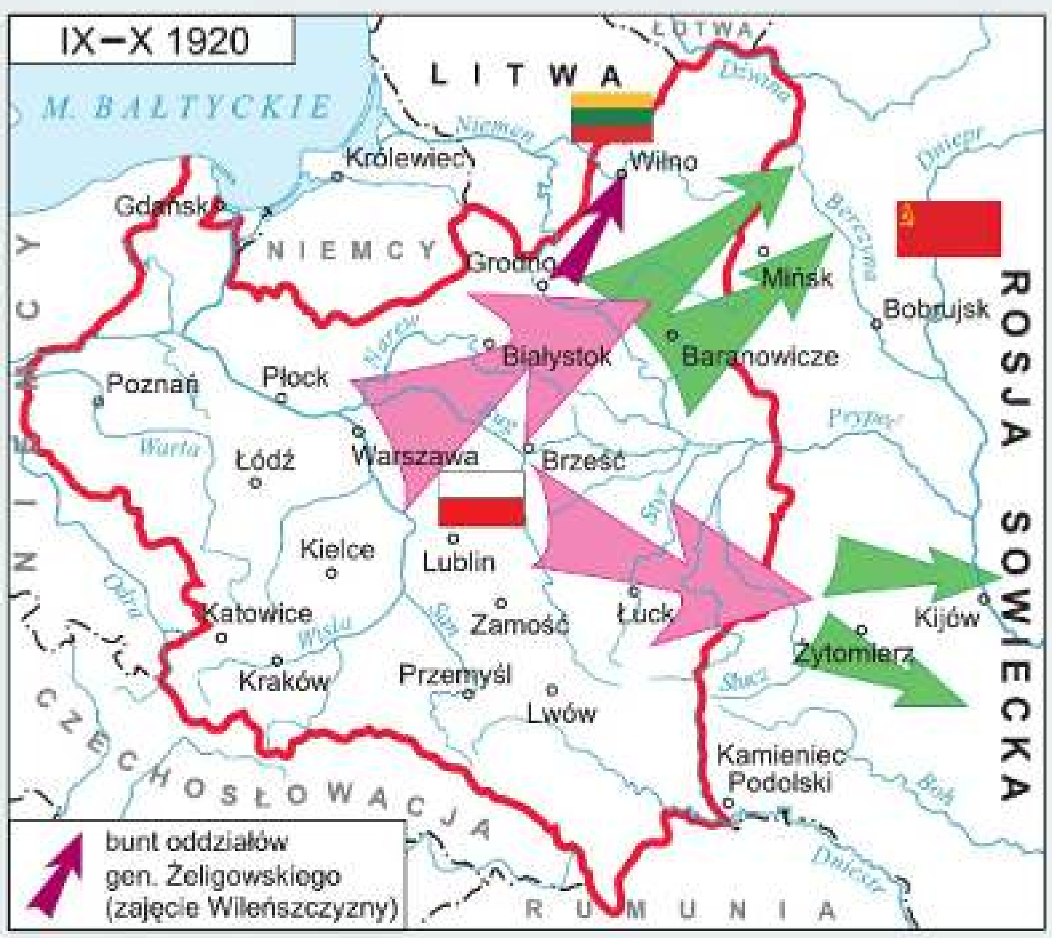

TEKST ŹRÓDŁOWY

Szef brytyjskiej misji dyplomatycznej w Polsce w 1920 r. lord Edgar D'Abernon [czyt. dabernon] określił Bitwę Warszawską jako osiemnastą decydującą bitwę w dziejach świata i podsumował jej znaczenie w następujący sposób:

Gdyby Piłsudskiemu [...] nie udało się powstrzymać triumfalnego pochodu Armii Czerwonej w wyniku bitwy pod Warszawą [...] zostałoby zagrożone samo istnienie zachodniej cywilizacji. [...] jest rzeczą prawdopodobną, że bitwa pod Warszawą uratowała Europę Środkową, a także część Europy Zachodniej przed [...] fanatyczną tyranią sowiecką.

1. Przed czym, zdaniem d'Abernona, Bitwa Warszawska uratowała Europę Zachodnią?

Praca z infografiką

1. Wskaż na mapach kolejne fazy działań militarnych w 1920 r.

Wodzowie wojsk polskich

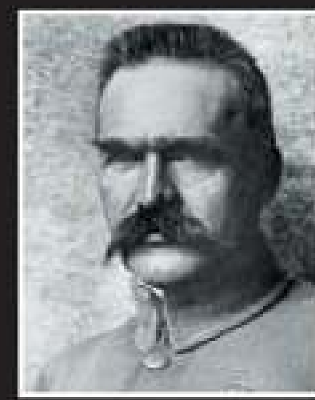

Józef Piłsudski

Józef Haller

Tadeusz Rozwadowski

Władysław Sikorski

Wódz wojsk bolszewickich

Michaił Tuchaczewski

Rydze. Na mocy postanowień pokoju ryskiego ustanowiona została granica polsko-rosyjska. Przedzielała ona ziemie Białorusi i Ukrainy. W toku negocjacji polska delegacja zrzekła się Mińska (który był wówczas w polskich rękach) i oddała bolszewikom ziemie ukraińskie za Zbruczem. Decyzję tę podjęto z obawy przed zbyt liczną mniejszością narodową. Pokój oznaczał więc upadek federacyjnej koncepcji granicy wschodniej Piłsudskiego. Nie udało się stworzyć na wschodniej granicy Polski niepodległych państw, które współpracowałyby z Polską i w ten sposób oddzielały ją od Rosji.

WARTO WIEDZIEĆ

W chwili zagrożenia Polacy zwrócili się z prośbą o pomoc do przedstawicieli ententy. W lipcu 1920 r. w belgijskim mieście **Spa** odbyła się konferencja, podczas której mocarstwa zachodnie zmusiły polskiego premiera Władysława Grabskiego do uznania wschodniej granicy Polski na tzw. **linii Curzona** (została ona wytyczona przez ententę w grudniu 1919 r. jako prowizoryczna granica między Polską a carską Rosją). W zamian państwa zachodnie oferowały pomoc w pertraktacjach z bolszewikami i dostawy sprzętu wojskowego. Postanowienia konferencji w Spa zostały odrzucone przez Piłsudskiego.

▲ Kształtowanie się granic II Rzeczypospolitej.

■ Wskaż na mapie tereny na Wschodzie, które były w granicach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, a nie znalazły się ostatecznie w granicach II Rzeczypospolitej.

▲ Przyjazd Ignacego Jana Paderewskiego do Poznania w grudniu 1918 r.

Obydwie strony zobowiązały się do wzajemnego poszanowania praw mniejszości narodowych w sprawach szkolnictwa i kultury.

Zajęcie Wileńszczyzny

Po zwycięstwie w bitwie nad Niemnem wojska polskie szybko zbliżały się do Wilna. Polacy nie mogli jednak zająć tego miasta, ponieważ zakazywały im tego warunki konferencji w Spa. Dlatego też na polecenie Piłsudskiego generał **Lucjan Żeligowski** zorganizował upozorowany bunt swoich oddziałów, a następnie na ich czele w październiku 1920 r. zajął Wilno. Miasto i okolice weszły w skład niewielkiego państwa o nazwie **Litwa Środkowa.** W 1922 r. zorganizowano wybory do tzw. Sejmu Wileńskiego, który 20 lutego 1922 r. przegłosował przyłączenie Litwy Środkowej do Polski.

Kształtowanie się granicy z Niemcami

Walki o kształt zachodniej i północnej granicy Polski trwały aż cztery lata – do 1922 r.

Po podpisaniu zawieszenia broni na froncie zachodnim 11 listopada 1918 r. działająca w Wielkopolsce **Naczelna Rada Ludowa** zaczęła negocjacje z władzami niemieckimi i tworzenie zrębów polskiej administracji na terenie zaboru pruskiego: w Wielkopolsce, na Śląsku i Pomorzu. Pod koniec grudnia w Poznaniu zatrzymał się jadący z Gdańska do Warszawy **Ignacy Jan Paderewski.** Dnia 26 grudnia 1918 r. odbyła się duża polska manifestacja na jego cześć. Na ulicach pojawiły się flagi polskie i państw ententy. Niemcy zareagowali kontrmanifestacjami i niszczeniem polskich symboli narodowych. Następnego dnia – **27 grudnia 1918 r.** – w Poznaniu doszło do wybuchu walk polsko-niemieckich. Tak rozpoczęło się polskie **powstanie**, które szybko rozprzestrzeniło się na całą Wielkopolskę. Dowództwo nad siłami powstańczymi objął major **Stanisław Taczak**, później zaś generał **Józef Dowbor-Muśnicki.**

▼ **Wojciech Kossak, *Zaślubiny Polski z morzem*.** 10 lutego 1920 r. w Pucku generał Józef Haller dokonał symbolicznych zaślubin Polski z morzem.

Powstańcy szybko opanowali prawie całą Wielkopolskę. Przebywający w Paryżu Roman Dmowski przekonał przedstawicieli ententy, aby wsparli działania powstańców. Traktat wersalski przyznał Wielkopolskę Rzeczypospolitej.

Pomorze Wschodnie, Warmia i Mazury

Po podpisaniu traktatu wersalskiego na Pomorzu Wschodnim zaczęto organizować administrację polską. Kilka miesięcy później – po wejściu w życie traktatu – Polska przejęła ostatecznie władzę nad Pomorzem.

Zgodnie z traktatem wersalskim ludność Warmii, Mazur i Powiśla miała w plebiscycie zdecydować o przynależności tych terenów do Polski lub do niemieckich Prus Wschodnich. Nad przygotowaniami do głosowania i jego przebiegiem czuwały międzysojusznicze komisje. Plebiscyt odbył się **11 lipca 1920 r.** i zakończył się klęską Polski. Za przynależnością terenów plebiscytowych do Polski głosowało tylko 3,4% ludności. Mieszkańcy Warmii i Mazur woleli zagłosować przeciw Polsce, ponieważ uważali, że młody kraj upadnie pod naporem Armii Czerwonej. W tej sytuacji Rada Ambasadorów w Paryżu przyznała ogromną większość Warmii, Mazur i Powiśla Niemcom. Do Polski włączono tylko niewielkie obszary Mazur i Powiśla.

Powstania śląskie

Jednym z punktów obrad konferencji paryskiej była sprawa **Górnego Śląska**. Pretensje do tego terenu zgłaszały Polska i Niemcy. Postanowiono, że na Górnym Śląsku odbędzie się plebiscyt. Na wniosek strony polskiej mogły w nim wziąć udział wszystkie osoby urodzone na terenie plebiscytowym, niezależnie od obecnego miejsca zamieszkania.

Niemcy stosowali terror i represje wobec polskich działaczy. W odpowiedzi na to Polacy **17 sierpnia 1919 r.** rozpoczęli **I powstanie śląskie**. Wojska niemieckie w ciągu kilku dni poradziły sobie z garstką powstańców.

W styczniu 1920 r. władzę na Górnym Śląsku przejęła Międzysojusznicza Komisja Rządząca i Plebiscy-

Wojciech Korfanty (1873–1939), polityk prawicowy. Przed I wojną światową poseł do niemieckiego parlamentu i sejmu pruskiego. Polski komisarz plebiscytowy na Śląsku, a następnie dyktator III powstania śląskiego. Poseł i senator II Rzeczypospolitej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment noty Wojciecha Korfantego do rządów państw sprzymierzonych o powodach wybuchu III powstania śląskiego, z 3 V 1921 r.

Oświadczam uroczyście, że uczyniłem wszystko, co było w moich siłach, aby zapobiec zbrojnemu powstaniu i zakłóceniu porządku publicznego. Gdy jednak decyzje [...] co do podziału Górnego Śląska dostały się do wiadomości szerokich kół polskich robotników i chłopów, którzy od wieków są przedmiotem niesumiennego wyzysku i brutalnej polityki represji ze strony Prus i Niemiec, ogarnęła te masy bezgraniczna rozpacz na myśl, że znowu mogą powrócić pod jarzmo prusko-niemieckie. Ludność zdecydowana na wszystko dowiedziała się o raporcie i propozycjach Komisji Międzysojuszniczej w Opolu w niedzielę dnia 1 maja po południu [...] a w poniedziałek rano samorzutnie rozpoczęła strajk generalny. Wszystkie kopalnie i huty stanęły. [...] Komisja [...] uwzględniła około 35 procent głosów oddanych za połączeniem Górnego Śląska z Polską, ludność samorzutnie pochwyciła za broń. [...] Aby ten odruch rozdrażnienia ludu uzbrojonego nie zmienił się pod wpływem zbrodniczych jednostek w anarchię [stan zamętu, kiedy nie wiadomo, kto sprawuje władzę], stanąłem na żądanie powstańców i robotników strajkujących na czele ruchu, aby go ująć w ramy organizacyjne i zapobiec morderstwom, gwałtom i rabunkom i przywrócić czym prędzej porządek publiczny.

1. Dlaczego polska ludność Górnego Śląska zdecydowała się na rozpoczęcie kolejnego powstania?
2. Dlaczego to Korfanty objął przywództwo powstania?

◀ **Rybnik.** Oddział powstańców – ochotników walczących w III powstaniu śląskim. Zwróć uwagę na brak umundurowania u powstańców oraz na ich słabe uzbrojenie i wyposażenie.

towa, a nad bezpieczeństwem wewnętrznym miały czuwać oddziały włoskie, brytyjskie i francuskie. Latem 1920 r. sytuacja stała się bardzo napięta. Wojska bolszewickie zagrażały Warszawie i nasiliły się ataki na polską ludność. W **nocy z 17 na 18 sierpnia 1920 r.** wybuchło **II powstanie śląskie.** Zakończyło się 24 sierpnia, a efektem zrywu było m.in. powołanie polsko-niemieckiej policji plebiscytowej.

Plebiscyt na Górnym Śląsku odbył się **20 marca 1921 r.** Z głębi Niemiec przyjechało na niego niemal 200 tys. Niemców, którzy urodzili się na Śląsku. Zażądali oni przyłączenia całego Górnego Śląska do Niemiec. W plebiscycie zwyciężyli Niemcy, którzy zdobyli niemal 60% głosów. Polacy, wspierani przez Francję, chcieli wytyczenia granic zgodnie z wynikami plebiscytowymi. **Wojciech Korfanty**, przywódca Ślązaków, zdecydował się na wystąpienie zbrojne.

Nocą z 2 na 3 maja 1921 r. wybuchło **III powstanie śląskie.** W połowie czerwca podpisano zawieszenie broni. Obydwie strony zgodziły się, aby o losach Śląska zadecydowała Liga Narodów. W październiku 1921 r. Liga podzieliła sporny obszar: Polsce przypadło 29% terytorium plebiscytowego, zamieszkiwane przez 46% mieszkańców. Znajdowało się na nim aż 75% kopalń i 59% hut i odlewni żelaza.

Granica z Czechosłowacją

W listopadzie 1918 r. polska **Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego** podpisała z władzami czeskimi porozumienie o strefach wpływów obydwu państw na tym terenie według kryterium etnicznego. Jednak już w styczniu 1919 r. siły czechosłowackie zajęły niemal całe dawne Księstwo Cieszyńskie. W lutym 1919 r. podpisano więc w Paryżu porozumienie, w którym wytyczono nowe strefy wpływów, znacznie mniej korzystne dla Polski. Po stronie czeskiej znalazły się powiaty, w których przeważała ludność polska. Ostatecznie w lipcu 1920 r. na konferencji w Spa sporne tereny podzielono między Polskę i Czechosłowację. Podział ten był niekorzystny dla Polski.

ZAPAMIĘTAJ

- Zachodnia granica II Rzeczypospolitej ukształtowała się w wyniku powstania wielkopolskiego, postanowień traktatu wersalskiego, plebiscytów i powstań śląskich.
- O przebiegu wschodniej granicy zdecydowały walki zbrojne. Najtrudniejszą próbą dla młodego państwa polskiego była wojna z bolszewikami. Jej przełomowy moment stanowiła Bitwa Warszawska.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień państwa, z którymi Polska musiała toczyć walki o swoje granice.
2. Przedstaw koncepcje polskiej granicy wschodniej.
3. Wyjaśnij znaczenie Bitwy Warszawskiej dla Polski.
4. Opowiedz, w jaki sposób kształtowała się zachodnia granica państwa polskiego.

39 Konstytucja marcowa i ustrój II Rzeczypospolitej

■ Przypomnij, jak formował się centralny ośrodek władzy państwowej w pierwszych dniach niepodległości.

Pierwsze wybory

Zgodnie z zapowiedziami w styczniu 1919 r. odbyły się **wybory do Sejmu Ustawodawczego**, którego głównym zadaniem miało być uchwalenie konstytucji. Wygrała je endecja skupiona w Związku Ludowo-Narodowym, która zdobyła blisko 40% głosów. Na drugim miejscu znalazły się dwie partie ludowe PSL „Wyzwolenie" i PSL „Piast", a 9% zyskała Polska Partia Socjalistyczna. Posłów do sejmu wprowadziły też mniejszości narodowe i kilka niewielkich partii centrowych.

Wybory przeprowadzono w chwili, kiedy granice Polski nie zostały jeszcze ostatecznie ustalone. Po włączeniu kolejnych ziem organizowano na nich **wybory uzupełniające**.

Mała konstytucja

Pierwsze posiedzenie nowego sejmu odbyło się w lutym 1919 r. Sejm powierzył Józefowi Piłsudskiemu stanowisko **Naczelnika Państwa**, które miał piastować aż do czasu uchwalenia konstytucji. Również w lutym 1919 r. została uchwalona tymczasowa tzw. **mała konstytucja**, określająca zasady funkcjonowania państwa. Zgodnie z zasadami konstytucji władzę ustawodawczą miał sprawować sejm, władza wykonawcza zaś należała do Naczelnika Państwa i rządu, odpowiedzialnych przed sejmem. Kompetencje Naczelnika Państwa zostały ograniczone w porównaniu z dotychczasowymi uprawnieniami Tymczasowego Naczelnika Państwa (np. mógł on powołać rząd jedynie w porozumieniu z sejmem).

Prace nad ustawą zasadniczą

Po uchwaleniu małej konstytucji Sejm Ustawodawczy zaczął prace nad nową ustawą zasadniczą. Podczas opracowywania konstytucji dochodziło do tarć między różnymi ugrupowaniami parlamentarnymi. Prawica, która stanowiła większość w sejmie, obawiała się, że przyszłym prezydentem może zostać Józef Piłsudski. Starała się zatem jak najbardziej ograniczyć kompetencje urzędu prezydenta. Wreszcie **17 marca 1921 r.** Sejm Ustawodawczy uchwalił konstytucję. Przeszła ona do historii jako **konstytucja marcowa**.

▼ Tymczasowy Naczelnik Państwa Józef Piłsudski otwiera obrady Sejmu Ustawodawczego w lutym 1919 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Mowa Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego wygłoszona z okazji rozpoczęcia obrad Sejmu Ustawodawczego z marca 1921 r.

Panowie posłowie!
Półtora wieku walk, krwawych nieraz i ofiarnych, znalazło swój triumf w dniu dzisiejszym. Półtora wieku marzeń o wolnej Polsce czekało swego ziszczenia w obecnej chwili. Dzisiaj mamy wielkie święto narodu, święto radości po długiej, ciężkiej nocy cierpień. W tej godzinie wielkiego serc polskich bicia czuję się szczęśliwym, że przypadł mi zaszczyt otwierać Sejm polski, który znowu będzie domu swego ojczystego jedynym panem i gospodarzem.

Radość dnia dzisiejszego byłaby stokroć większą, gdyby nie troska, że zbieracie się w chwili niezwykle ciężkiej. Po długiej, nieszczęsnej wojnie świat cały, a z nim i Polska, czekają z tęsknotą upragnionego pokoju. Tęsknota ta w Polsce dziś ziścić się nie może. Synowie Ojczyzny muszą iść, by bronić granic i zabezpieczyć Polsce swobodny rozwój.

Sąsiedzi nasi, z którymi pragnęlibyśmy żyć w pokoju i zgodzie, nie chcą zapomnieć o wiekowej słabości Polski, która tak długo stała otworem dla najazdów i była ofiarą narzucania jej obcej woli przemocą i siłą. [...]

Naród polski przez półtora wieku zmuszany był stosować się do praw narzuconych przez obcą przemoc. Nie mogąc normować swego życia według własnej woli, zatracił przez ten długi okres poczucie prawa i wiarę we własne siły.

Obdarzeni dziś zaufaniem narodu dać macie mu podstawy dla jego niepodległego życia w postaci prawa konstytucyjnego Rzeczypospolitej Polskiej. Na tej podstawie utworzycie rząd oparty o prawa, przez wybrańców narodu ustanowione. Prawa, przez was uchwalone, będą początkiem nowego życia wolnej i zjednoczonej ojczyzny.

1. Powiedz, w jakim celu – według słów Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego – zebrał się Sejm Ustawodawczy.
2. Wskaż w tekście przemówienia fragment mówiący o obronie granic. Powiedz, o jaki konflikt chodziło Józefowi Piłsudskiemu.

Konstytucja marcowa

Konstytucja wprowadzała monteskiuszowski **trójpodział władzy** na: ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Władzę ustawodawczą miały sprawować sejm i senat. Izbą wyższą był senat, a niższą – sejm. W sejmie miało zasiadać 444 posłów, w senacie zaś – 111 senatorów. Czynne prawo wyborcze (tzn. prawo wybierania) do sejmu mieli wszyscy obywatele, którzy skończyli 21 lat, bez względu na płeć i status majątkowy.

Kadencja sejmu i senatu miała trwać 5 lat. Wybory do parlamentu były **pięcioprzymiotnikowe**: **powszechne**, **równe**, **tajne**, **bezpośrednie** i **proporcjonalne**.

Aby przeprowadzić najważniejsze dla państwa głosowania, sejm i senat łączyły się w **Zgromadzenie Narodowe**. Do najważniejszych uprawnień Zgromadzenia należał wybór prezydenta.

Władza wykonawcza leżała w rękach rządu i prezydenta. **Prezydent** był jej najwyższym przedstawicielem w Polsce. Wybierało go Zgromadzenie Narodowe na siedmioletnią kadencję. Do kompetencji prezydenta należało reprezentowanie Polski na arenie międzynarodowej. Prezydent mógł rozwiązać parlament, ale tylko za zgodą 3/5 senatu. Za zgodą sejmu powoływał premiera, a na jego wniosek – poszczególnych ministrów. W czasie pokoju zwierzchnikiem sił zbrojnych był prezydent. Wszystkie jego decyzje wymagały zatwierdzenia premiera i odpowiednich ministrów. W razie konieczności prezydenta zastępował marszałek sejmu.

Drugim organem władzy wykonawczej był **rząd** z **premierem** na czele. Rząd kierował polityką wewnętrzną i zagraniczną, miał inicjatywę ustawodawczą. Członkowie rządu odpowiadali za swoje działania przed sejmem. **Władzę sądowniczą** sprawowały **niezawisłe sądy**, zorganizowane w trzech pionach: powszechnym, administracyjnym i wojskowym.

SŁOWNICZEK

kadencja – określony przez prawo czas sprawowania funkcji przez urzędnika lub organ pochodzący z wyboru (np. sejm).

▼ Otwarcie sesji sejmowej w 1922 r. – widok na salę obrad.

WARTO WIEDZIEĆ

Konstytucja marcowa nadała obywatelom polskim pewne **obowiązki** oraz **prawa**: **polityczne**, **obywatelskie**, **wolnościowe** i **społeczne**. Najważniejszym obowiązkiem obywatela była wierność Rzeczypospolitej Polskiej. Do innych należały: przestrzeganie konstytucji, służba wojskowa, ponoszenie ciężarów publicznych, czyli płacenie podatków. Prawa polityczne związane były z prawami wyborczymi, prawa obywatelskie zaś to m.in. równość wobec prawa i prawo do ochrony życia. Wolności obywatelskie gwarantowane przez konstytucję marcową to przede wszystkim wolność słowa, sumienia, wyznania, pracy, nauki. Państwo gwarantowało też ochronę praw mniejszości narodowych. Prawa społeczne to głównie prawo do ochrony pracy (np. zakaz pracy dzieci poniżej 15. roku życia) czy ochrona macierzyństwa.

▲ **Maciej Rataj** (1884–1940), polityk ludowy. Poseł na Sejm Ustawodawczy, w sejmie I kadencji marszałek. Pośmierci Gabriela Narutowicza pełnił obowiązki prezydenta Rzeczypospolitej. W późniejszych latach był jednym z przywódców ruchu chłopskiego.

Wybory w 1922 r.

W listopadzie **1922 r.** odbyły się pierwsze od uchwalenia konstytucji wybory do sejmu i senatu. Z wyborów zwycięsko wyszły partie prawicowe, skupione w bloku o nazwie **Chrześcijański Związek Jedności Narodowej** (tzw. **Chjena**). Zdobyły jednak tylko 28% mandatów do sejmu i nie mogły stworzyć samodzielnie rządu. Polska scena polityczna pozostawała wówczas bowiem bardzo rozdrobniona. Nowym marszałkiem sejmu został ludowy polityk **Maciej Rataj**.

Wybór pierwszego prezydenta II Rzeczypospolitej

Jednym z pierwszych zadań nowego parlamentu był wybór prezydenta. Po burzliwych obradach i pięciu turach głosowania Zgromadzenie Narodowe w grudniu

1922 r., głosami posłów centrum, lewicy i mniejszości narodowych, na prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej wybrało **Gabriela Narutowicza**. Przegłosowane partie prawicowe uznały wybór Narutowicza za swoją klęskę i rozpętały histeryczyną kampanię propagandową, w której twierdziły, że został on wybrany głosami mniejszości narodowych.

Zabójstwo Gabriela Narutowicza

Zaprzysiężenie prezydenta odbywało się wśród gwałtownych demonstracji ulicznych, które zorganizowała prawica. Zaledwie kilka dni później Narutowicz zginął w zamachu, podczas otwarcia wystawy sztuki w warszawskiej galerii Zachęta. Zastrzelił go związany z endecją fanatyczny nacjonalista Eligiusz Niewiadomski.

Zgromadzenie Narodowe na kolejnego prezydenta – już w atmosferze powagi i żałoby – jeszcze w 1922 r. wybrało działacza socjalistycznego i niepodległościowego **Stanisława Wojciechowskiego**.

▲ **Gabriel Narutowicz** był wybitnym inżynierem i profesorem uniwersytetu w Zurychu. Po 1918 r. pełnił funkcje ministra robót publicznych i ministra spraw zagranicznych.

▲ Stanisław Wojciechowski (1869–1953) był politykiem i działaczem spółdzielczym, a w latach 1922–1926 prezydentem Rzeczypospolitej Polskiej.

ZAPAMIĘTAJ

- II Rzeczpospolita na podstawie konstytucji marcowej była republiką demokratyczną. Silną pozycję zyskała władza ustawodawcza.
- Pierwsze wybory parlamentarne zostały przeprowadzone w 1922 r. Wyrazem napięć na scenie politycznej było zabójstwo pierwszego prezydenta Rzeczypospolitej Gabriela Narutowicza.

PYTANIA I POLECENIA

1. Podaj nazwę pierwszego dokumentu określającego ustrój Polski i uchwalonego po odzyskaniu niepodległości.
2. Wymień kompetencje władzy ustawodawczej i wykonawczej określone w konstytucji marcowej.
3. Opisz okoliczności śmierci pierwszego prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej.

40 Rządy autorytarne w Polsce 1926–1939

■ Przypomnij, jaki ustrój w Polsce wprowadziła konstytucja marcowa.

Obóz belwederski

W 1923 r., po tym jak ukształtowały się granice i ustrój Rzeczypospolitej, Józef Piłsudski zrzekł się wszystkich funkcji państwowych i wojskowych, odsunął się od bieżącej polityki i osiadł w Sulejówku. Utrzymywał jednak kontakty ze swoimi zwolennikami w wojsku i w administracji państwowej. Ich grono, zwane **obozem belwederskim**, tworzyli przede wszystkim weterani Legionów i politycy socjalistyczni.

Sytuacja polityczna w Polsce w latach 1923–1926

Wiosną 1923 r. prawica skupiona w bloku Chjena zawarła koalicję z centrowym PSL „Piast". Koalicja ta nazwana została Chjeno-Piastem. **Rząd Chjeno-Piasta**, z Wincentym Witosem na czele, objął władzę, gdy w Polsce narastał kryzys gospodarczy (wzrost bezrobocia, i hiperinflacja). Przez kraj przelewała się fala niezadowolenia społecznego, a strajki i demonstracje rząd tłumił używając wojska. W czasie tych interwencji zginęło kilkadziesiąt osób. Przez kolejne dwa lata kilka razy zmieniały się rządy, a sytuacja społeczna nie ulegała znaczącej poprawie. Ze względu na zbliżenie Niemiec z Rosją Sowiecką i z Francją pogarszało się położenie międzynarodowe młodego państwa polskiego. Wielu obywateli przestało wierzyć politykom zarzucając im jedynie dbanie o swe własne interesy, marząc o silnym mężu opatrznościow ym, który zaprowadziłby w kraju ład i porządek. Naturalnym kandydatem był jeden z głównych architektów niepodległości Polski – Józef Piłsudski.

Przewrót majowy

Do przesilenia doszło **w maju 1926 r.** Po demonstracjach ugrupowań lewicowych, których uczestnicy postulowali oddanie władzy w ręce Piłsudskiego, ten chciał pertraktować z rządem na temat składu nowego gabinetu. Nie doszło do porozumienia, dlatego

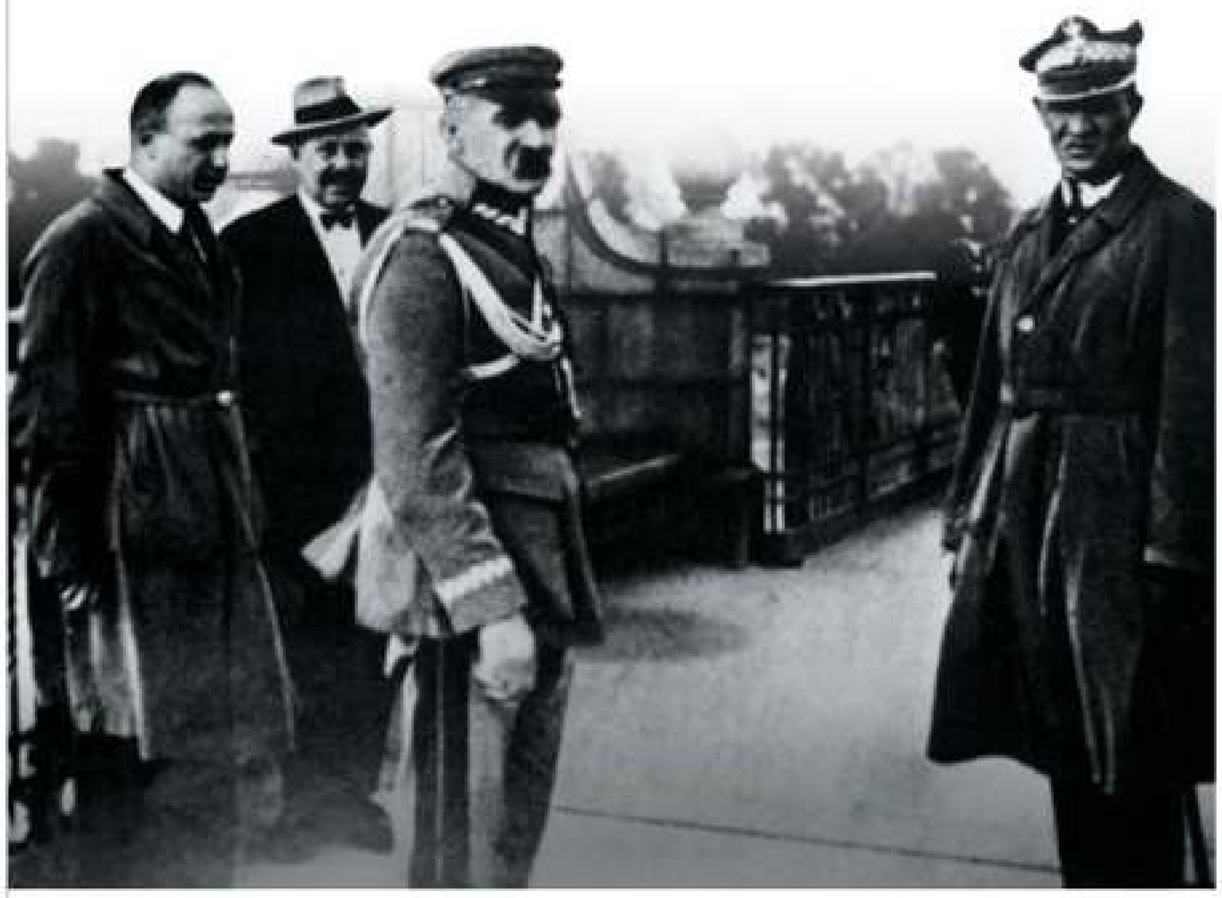

▲ **Józef Piłsudski** przed rozmową z prezydentem **Stanisławem Wojciechowskim** na moście Poniatowskiego 12 maja 1926 r. Po prawej stoi generał Orlicz-Dreszer.

▲ Walki na ulicach Warszawy podczas zamachu majowego.

12 maja marszałek kazał oddziałom wojskowym, które oddały się pod jego komendę, zająć mosty na Wiśle w Warszawie. W ten sposób rozpoczął się **zamach stanu**, zwany **przewrotem majowym**.

Rząd postawił w stan alarmu garnizon warszawski i nakazał ściągnięcie do stolicy oddziałów m.in. z niechętnej Piłsudskiemu Wielkopolski i Pomorza. Sam Piłsudski na moście Poniatowskiego spotkał się z prezydentem Wojciechowskim, który wbrew oczekiwaniom marszałka, opowiedział się po stronie legalnego rządu. Po spotkaniu Piłsudski wycofał się na prawą stronę Wisły. Jednak wyżsi oficerowie z jego otoczenia na czele wiernych mu oddziałów zdobyli jeden z mostów w lewobrzeżnej części stolicy. Wokół budynków rządowych wybuchły walki. Z powodu strajku kolejarzy zorganizowanego przez PPS do stolicy w większości nie dotarły wierne rządowi pułki z Wielkopolski i Pomorza. Kolejarze bowiem przepuszczali tylko wojska wierne Piłsudskiemu. Przez kilkadziesiąt godzin na ulicach Warszawy toczyła się regularna bitwa.

W obliczu dramatycznych wydarzeń i widma wojny domowej prezydent Wojciechowski zrezygnował ze stanowiska. Do dymisji podał się także cały rząd.

Po zamachu stanu

Podczas walk w Warszawie zginęło blisko 400 osób, a ponad 900 zostało rannych. Choć Zgromadzenie Narodowe wybrało na nowego prezydenta samego Józefa Piłsudskiego, ten nie przyjął urzędu, uznając, że uprawnienia głowy państwa są dla niego niewystarczające. Ostatecznie nowym prezydentem został, zaproponowany przez Piłsudskiego, **Ignacy Mościcki**.

Wkrótce po zamachu uprawnienia prezydenta zostały jednak znacznie zwiększone. Na wniosek rządu mógł rozwiązać parlament lub pomiędzy sesjami parlamentu wydawać dekrety z mocą ustawy.

Piłsudski dążył do przeprowadzenia reform państwa, zwanych **sanacją** (łac. sanatio – uzdrowienie), czyli uzdrowieniem życia politycznego w kraju. Z czasem rządy marszałka i jego współpracowników określano **rządami sanacji**. W rzeczywistości najważniejszymi sprawami w państwie kierował Józef Piłsudski, który formalnie nie piastował żadnych najważniejszych funkcji państwowych. Ten sposób sprawowania władzy, oparty na autorytecie jednostki, nazywa się **rządami autorytarnymi**.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment przemówienia Józefa Piłsudskiego do przedstawicieli stronnictw sejmowych (29 maja 1926 r.).

Gdy wróciłem z Magdeburga i posiadłem władzę, jakiej nikt w Polsce nie piastował, wierząc w odrodzenie się narodu, nie chciałem rządzić batem i oddałem władzę w ręce zwołanego przez siebie Sejmu Ustawodawczego [...]. Naród się jednak nie odrodził. Szuje i łajdaki rozpanoszyły się. Naród odrodził się tylko w jednej dziedzinie, w dziedzinie walki orężnej, tzn. pod względem odwagi osobistej i ofiarności względem państwa w czasie walki. Dzięki temu mogłem doprowadzić wojnę do zwycięskiego końca. [...] Swobody demokratyczne zostały nadużyte tak, że można było znienawidzieć całą demokrację. [...] Interes partyjny przeważał ponad wszystko. [...] Cóż żeście z tym państwem uczynili?

1. Wymień wydarzenia historyczne, do których odwołał się Piłsudski w swoim przemówieniu.
2. Wyjaśnij, co – zdaniem Piłsudskiego – było powodem kryzysu politycznego w Polsce.

WARTO WIEDZIEĆ

Autorytaryzm był rozpowszechniony w Europie w pierwszej połowie XX w., a jego popularność wynikała z nieskuteczności rządów parlamentarnych. Władze rządzące w sposób autorytarny starały się konsolidować społeczeństwo wokół kultu wybitnej osobowości (w Polsce był to Józef Piłsudski). Rządy autorytarne zachowywały pewne pozory demokracji, np. wybory parlamentarne. W przeciwieństwie do państw totalitarnych władze autorytarne nie represjonowały szerokich grup społeczeństwa, a jedynie tych, którzy krytykowali przywódcę i jego rządy.

Rządy sanacji

Następne miesiące po zamachu stanu obóz sanacyjny wykorzystał na umacnianie się przy władzy. W wyborach przeprowadzonych w 1928 r. zwyciężyło ugrupowanie zwolenników sanacji o nazwie **Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR)**. Jednak nie mogło one samodzielnie stworzyć rządu. Wszystkie ugrupowania poza BBWR przeszły do opozycji wobec rządów

sanacyjnych. Endecja w miejsce Związku Ludowo-Narodowy założyła partię o nazwie **Stronnictwo Narodowe (SN)**, oraz organizację **Obóz Wielkiej Polski (OWP)**. W zamyśle Romana Dmowskiego miała on skupić wszystkie ugrupowania prawicowe i stworzyć silną przeciwwagę dla Piłsudskiego. Sanacja wyczuła zagrożenie ze strony OWP. Rozpoczęto aresztowania i procesy polityczne jego członków, a po kilku latach ją zdelegalizowano. Po likwidacji OWP część radykalnych działaczy założyła **Obóz Narodowo-Radykalny (ONR)**. Głosił on hasła narodowe i antysemickie. Choć ONR został także rozwiązany przez władze, to wciąż działał w konspiracji.

Przeciwko obozowi sanacyjnemu skupiły się także partie centrowe i lewicowe, zakładając **Centrolew**. Podczas kampanii wyborczej do parlamentu w 1930 r., aresztowano jednak jego przywódców (podobnie jak polityków endecji i mniejszości ukraińskiej) i bez wyroków sądowych osadzono w **twierdzy brzeskiej**. Stąd same wybory, w których wygrał wspierany przez władze BBWR, przeciwnicy sanacji pogardliwie nazwali **wyborami brzeskimi**.

Konstytucja kwietniowa

Obóz sanacyjny dążył do zmiany konstytucji. Nową ustawę zasadniczą prezydent Mościcki podpisał **23 kwietnia 1935 r.**, dlatego znana jest ona jako **konstytucja kwietniowa**.

Konstytucja kwietniowa wprowadzała wyższość państwa (rozumianego jako wspólne dobro wszystkich obywateli) nad jednostką i ogółem obywateli. Zgodnie z intencją sanacji **prezydent** zajmował pozycję nadrzędną wobec innych organów państwa (rządu, sejmu, senatu, sił zbrojnych, sądów). Kadencja prezydenta trwała 7 lat. Prezydent za swoje czyny odpowiadał „wobec Boga i historii". Oznaczało to, że praktycznie nie ponosił żadnej odpowiedzialności za swoje działania i żaden organ państwowy nie mógł go z nich rozliczać. Prezydent mianował i odwoływał najważniejszych urzędników państwowych. Mógł rozwiązać parlament przed upływem kadencji, wydawać **dekrety z mocą ustawy** i stosować weto zawieszające wobec ustaw uchwalonych przez parlament. Reprezentował Polskę za granicą.

Konstytucja kwietniowa rozszerzyła również kompetencje rządu i premiera. Niemal całkowicie wyeliminowano sejm z rządzenia państwem.

▶ **Ignacy Mościcki** (1867–1946), naukowiec i polityk. Profesor chemii Politechniki Lwowskiej i Politechniki Warszawskiej. Jeden z głównych twórców polskiego przemysłu chemicznego. W latach 1926–1939 prezydent Rzeczypospolitej Polskiej.

Sanacja po śmierci Piłsudskiego

Dnia 12 maja 1935 r. zmarł Józef Piłsudski. Po jego śmierci zaczęli walczyć o władzę czołowi politycy sanacyjni. Ostatecznie podzieliły ją między siebie trzy osoby: prezydent **Ignacy Mościcki**, zajął się polityką wewnętrzną i gospodarką, **Edward Rydz-Śmigły** – wojskiem, a **Józef Beck** – polityką zagraniczną.

Bez osoby marszałka obóz sanacji zaczął się rozpadać. Zbojkotowane przez opozycję wybory parlamentarne z 1935r. wygrał BBWR, ale wkrótce się podzielił i ostatecznie został rozwiązany. W jego miejsce władze, potrzebujące zaplecza politycznego i przynajmniej pozorów masowego poparcia, stworzyły **Obóz Zjednoczenia Narodowego (OZN)**, popularnie zwany **Ozonem**.

Po 1935r. nie zaprzestano prześladowania opozycji. Część jej liderów wyemigrowała, aby zza zagranicy prowadzić działalność polityczną. Tak zrobił np. Wincenty Witos. W 1936 r. w szwajcarskiej miejscowości Morges [czyt. morż], w której mieszkał Ignacy Paderewski, doszło do zawarcia porozumienia kilku działaczy partii centrowych, m.in. generała Władysława Sikorskiego. Powstały w ten sposób **Front Morges za cel stawiał sobie** obalenie rządów sanacyjnych w Polsce.

▲ **Serce Piłsudskiego** pochowano w jego ukochanym Wilnie, obok matki i żołnierzy polskich poległych podczas zdobywania miasta w 1919 r.

POGRZEB MARSZAŁKA PIŁSUDSKIEGO

Pogrzeb marszałka przemienił się w wielką manifestację, w której wzięły udział setki tysięcy osób i liczne delegacje z zagranicy. Polacy żegnali człowieka, który – według słów prezydenta Mościckiego – „[...] dał Polsce wolność, granice, moc i szacunek". Publicysta Stanisław Mackiewicz napisał wówczas: „Piłsudski miał fanatycznych wielbicieli, którzy go kochali więcej niż własnych rodziców, niż własne dzieci, ale było wielu ludzi, którzy go nienawidzili, miał całe warstwy ludności, całe dzielnice Polski przeciwko sobie, potężną nieufność do siebie. I oto nie znać było tego w dniu pogrzebu".

▶ ***Na progu wieczności***, obraz **Jerzego Kossaka**. Prezydent Mościcki u stóp katedry na Wawelu powiedział: „Cieniom królewskim przybył towarzysz wiecznego snu. Skroni jego nie okala korona, a dłoń nie dzierży berła. A królem był serc i władcą woli naszej".

ZAPAMIĘTAJ

- W maju 1926 r. Józef Piłsudski dokonał przewrotu wojskowego, który rozpoczął okres rządów autorytarnych w Polsce.
- Celem Piłsudskiego była sanacja, czyli uzdrowienie życia politycznego Polski. Zamierzano tego dokonać przez uchwalenie nowej konstytucji (zwanej konstytucją kwietniową), ograniczającej rolę sejmu i wzmacniającej kompetencje władzy wykonawczej.
- Po śmierci Piłsudskiego najważniejszymi osobami w państwie byli marszałek Edward Rydz-Śmigły i prezydent Ignacy Mościcki.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż przyczyny i omów skutki przewrotu majowego.
2. Opisz zmiany konstytucyjne w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym.
3. Przedstaw sposoby zdobycia, utrzymania i umocnienia władzy przez sanację po 1926 r.
4. Wskaż cechy państwa autorytarnego w Polsce pod rządami sanacji.

41 Społeczeństwo polskie w latach 1918–1939

■ Przypomnij, które ziemie wchodziły w skład państwa polskiego po 1922 r.

Społeczeństwo polskie w liczbach

W 1922 r., po włączeniu Śląska i Wileńszczyzny, Polskę zamieszkiwało ponad 27 mln ludzi. Dawało to jej szóste miejsce w Europie pod względem powierzchni i liczby mieszkańców. Straty wojenne, sięgające około 4 mln ludzi, zostały bardzo szybko zniwelowane. W 1931 r. Polskę zamieszkiwały już ponad 32 mln mieszkańców. Kraj był jednak bardzo nierównomiernie zaludniony. Najgęściej zaludnione było województwo śląskie, a najrzadziej – województwo poleskie.

Na wsi i w mieście

Na początku lat 20. XX w. Polska była krajem **rolniczo-przemysłowym**. Większość ludności żyła na wsiach. Wśród chłopów panowało duże zróżnicowanie majątkowe, związane głównie z wielkością gospodarstw rolnych. Największe i najbogatsze gospodarstwa znajdowały się na ziemiach dawnego zaboru pruskiego. Rolnicy prowadzili tam intensywną gospodarkę rolną, uzyskiwali znaczne plony z hektara, a zarobione środki często przeznaczali na inwestycje. Znacznie gorzej było na Kresach Wschodnich i w Galicji, gdzie dominowały małe i karłowate gospodarstwa o powierzchni zaledwie kilku hektarów, a niekiedy nawet poniżej hektara. Z trudem zaspokajały one potrzeby rodzin, które na nich gospodarowały, a żadne inwestycje nie były możliwe.

Tylko 12% ludności zamieszkiwało miasta liczące powyżej 50 tys. mieszkańców. W Polsce były zaledwie dwadzieścia dwa takie ośrodki. Do największych zaliczały się Warszawa (ponad 1 mln mieszkańców), Łódź (ponad 600 tys.), Lwów (ponad 300 tys.). Następne w kolejności Poznań, Kraków i Wilno liczyły już po 200 tys. mieszkańców.

Na początku lat 20. XX w. około 65% ludności Polski utrzymywało się z rolnictwa, a tylko 14% – z górnictwa i przemysłu. Klasa średnia, w której skład wchodziła inteligencja (np. przedstawiciele wolnych zawodów, kadra oficerska, nauczyciele, urzędnicy), rzemieślnicy oraz właściciele małych i średnich przedsiębiorstw, stanowiła zaledwie kilkanaście procent społeczeństwa, przemysłowcy i wielcy właściciele ziemscy zaś – nieco ponad 1%.

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment wspomnień chłopa gospodarującego na dwóch morgach (jedna morga równała się 0,56 ha) ziemi w powiecie skierniewickim w pierwszej połowie lat 30. XX w.

Zasadniczym jedzeniem u mnie to są kartofle i chleb. Cukru nie używam wcale, można powiedzieć tylko dwa razy do roku, na Wielkanoc ćwierć kilograma i na Boże Narodzenie ćwierć kilograma. Na śniadanie kartofle z barszczem, na obiad chleb czarny często suchy, czasem dostanę od kogo z łaski mleka. I na kolację znów kartofle na rzadko, czasem kluski żytnie pytlowe, kapusta albo groch itd. Słoniny jak kupię ćwierć kilograma, to tak kombinuję, żeby mi starczyło przynajmniej na dziesięć dni, chociaż wiem, że żołądka nie oszuka. Po takim pożywieniu to można sobie wyobrazić, ile jest energii do pracy. Zima za pasem, a tu nie mam kapoty ciepłej i butów. Mam tylko jedną parę kamaszy, w których chodzę w dzień powszedni i na święto, jedną czapkę zimową, w której chodziłem i latem, stare ubranie do roboty i nieco lepsze na święto. A teraz na zimę nie mam ciepłego palta ani swetra, ani ciepłej bielizny i tych niezbędnych rzeczy nie będę mógł sobie kupić, bo za co?

1. Omów warunki życia ubogiego chłopa w Polsce.

▼ Jedna z wizytówek Warszawy – ulica Marszałkowska.

▲ Tablica adresowa sprzed 1939 r.

▼ Wylewanie asfaltu na ulicy Chmielnej w Warszawie w 1926 r.

▼ Grupa dzieci z matkami w jednej z robotniczych dzielnic stolicy.

WARSZAWA W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM

W 1918 r. Warszawa stała się stolicą i centrum politycznym kraju. Znalazły się tu najważniejsze instytucje i urzędy: parlament, ministerstwa, sztaby wojskowe, zarządy dużych przedsiębiorstw. Warszawa była też ważnym ośrodkiem naukowym. Działały tu Uniwersytet Warszawski, Politechnika Warszawska, Szkoła Główna Handlowa i Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego. W latach 1918–1939 rozbudowywano i unowocześniano warszawską infrastrukturę. Powstawały nowe utwardzone drogi, tory tramwajowe, sieć kanalizacyjna, wodociągowa i gazowa, a także szkoły, parki, osiedla. Swoją działalność rozpoczęło cywilne lotnisko. Stworzono też (niestety niezrealizowane) plany budowy warszawskiego metra. Wiele zawdzięczała Warszawa komisarycznemu prezydentowi miasta Stefanowi Starzyńskiemu, który sprawował swój urząd od 1934 do 1939 r. Warszawa była jednak miastem kontrastów. Eleganckie dzielnice (Śródmieście, Mokotów) sąsiadowały z ubogimi, robotniczymi (Wolą, Pragą, Starym Miastem, Czerniakowem), w których inwestycje publiczne wprowadzano powoli, a warunki życia były bardzo trudne. Znaczny obszar północnej części miasta zajmowała dzielnica żydowska.

◀ **Niemcy** mieszkali w zwartych skupiskach na pograniczu zachodnim i północnym II RP.

◀ **Żydzi** mieszkali głównie w miastach i miasteczkach.

▲ **Litwini** zamieszkiwali północno-wschodnią część Rzeczypospolitej.

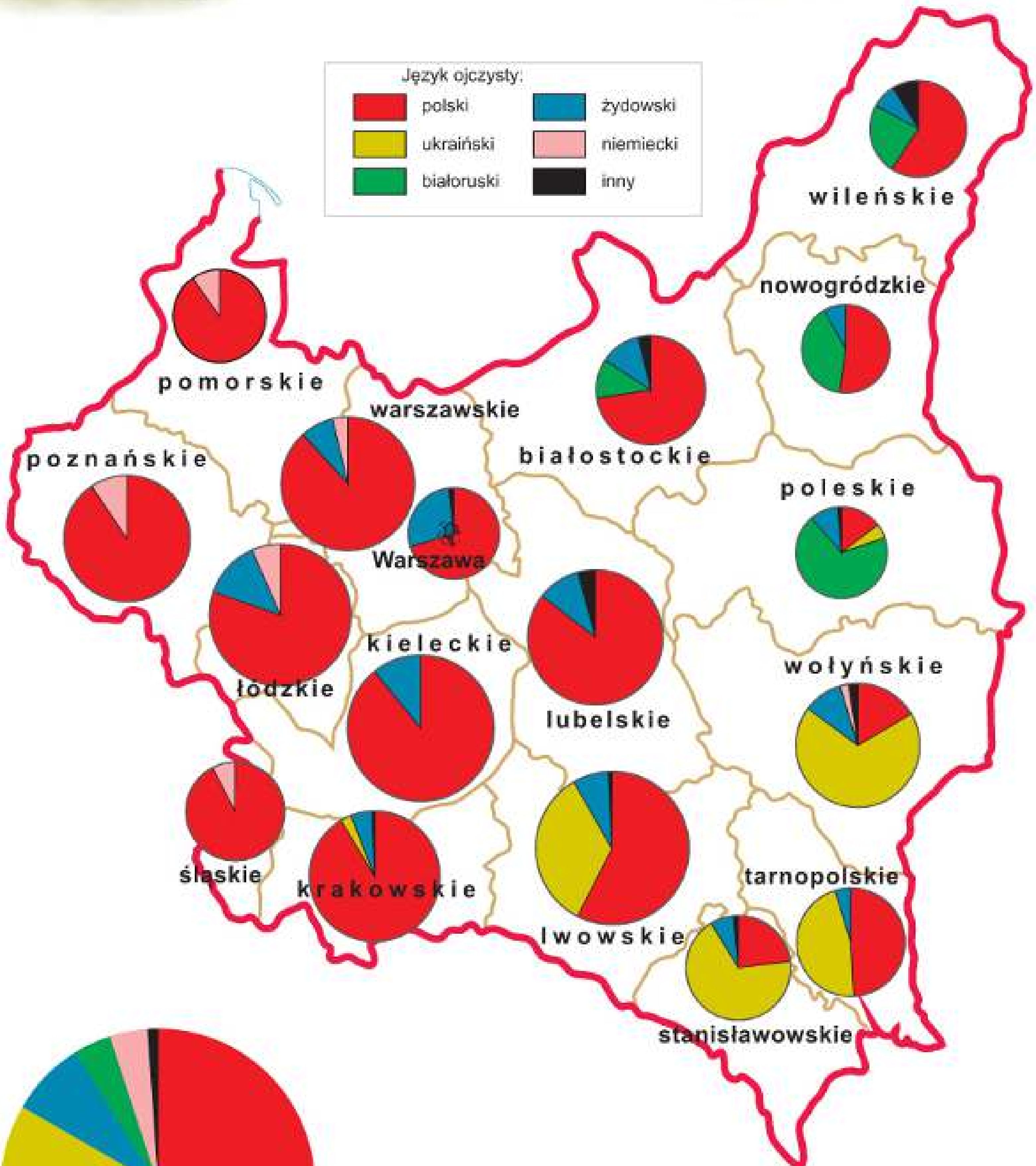

◀ **Białorusini** mieszkali na Kresach Wschodnich.

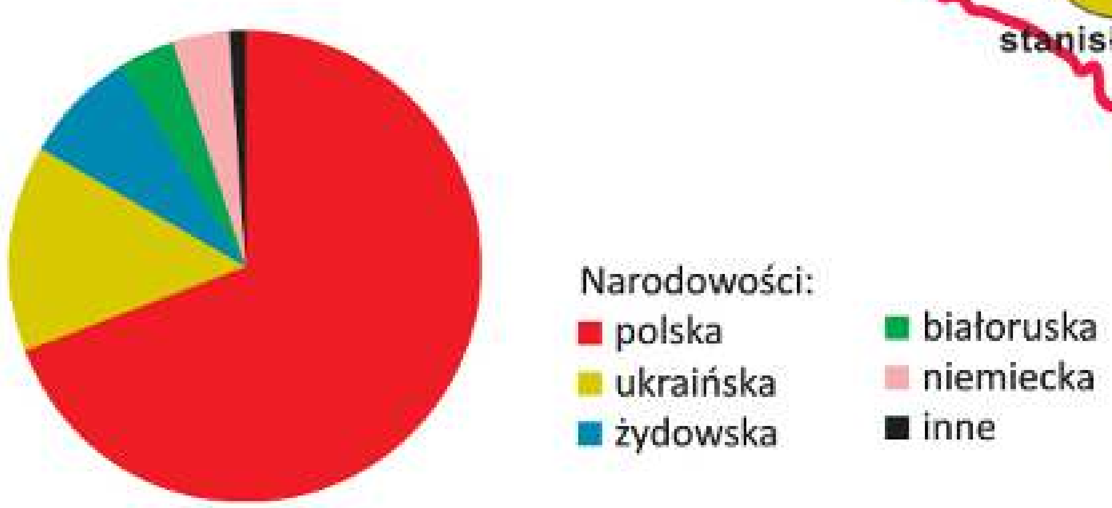

▲ Ludność Polski według narodowości na podstawie spisu z 1921 r.

■ Wskaż województwa, w których przeważała ludność ukraińska.

▶ **Ukraińcy** zamieszkiwali wschodnie i południowo-wschodnie tereny II Rzeczypospolitej.

Mniejszości narodowe w Polsce

Na początku lat 20. XX w. Polska była **państwem wielonarodowościowym**. Polacy stanowili tylko niecałe 70% jej obywateli. Poza nimi kraj zamieszkiwała ludność ukraińska (około 4,5 mln), żydowska (około 2,7 mln), białoruska (około 1 mln), niemiecka (około 0,7 mln), a także inne mniej liczne grupy narodowościowe (dane wg spisu powszechnego z 1931 r.). W porównaniu z innymi wielonarodowymi państwami Europy Środkowo-Wschodniej odsetek przedstawicieli mniejszości narodowych był w Polsce bardzo wysoki.

Struktura religijna międzywojennej Polski

Polska w dwudziestoleciu międzywojennym była krajem **wielowyznaniowym**. W naszym kraju mieszkali rzymscy katolicy, grekokatolicy (unici), prawosławni, ewangelicy i osoby wyznania mojżeszowego. Na wschodzie żyły też niewielkie grupy muzułmanów, wywodzących się przede wszystkim z Tatarów polskich.

Struktura religijna nie pokrywała się ze strukturą narodowościową. Wśród Polaków było np. wielu ewangelików i prawosławnych. Znaczną grupę stanowili też Żydzi, którzy porzucili wyznanie mojżeszowe i stali się katolikami lub wiernymi Kościołów ewangelickich.

Ukraińcy i Białorusini

Ukraińcy i Białorusini zamieszkiwali wschodnie i południowo-wschodnie tereny Polski. W zdecydowanej większości byli ludźmi ubogimi, utrzymującymi się z pracy na roli. Polscy politycy, związani przede wszystkim z endecją, starali się ograniczać prawa polityczne, gospodarcze, społeczne i narodowościowe tych mniejszości, gdyż uważali, że da się je spolonizować. Jednak Ukraińcy i Białorusini w XIX w. i pierwszych dziesięcioleciach XX w. w różnym stopniu wykształcili już swoją świadomość narodową, mieli sprecyzowane dążenia narodowościowe i zdecydowanie opierali się polonizacji.

Konflikt polsko-ukraiński

W 1925 r. powołano do życia **Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO)**, największą legalną centroprawicową ukraińską partię polityczną. Początkowo partia ta nie kryła wrogości wobec państwa polskiego, a jej celem politycznym było odbudowanie niepodległej Ukrainy, niezależnej od Polski. Na początku lat 30. działacze UNDO doszli do porozumienia z władzami polskimi. Partia stała się ugodowa i zaczęła dążyć do utworzenia autonomicznego regionu ukraińskiego w granicach II RP.

▲ Znak OUN. Jest to przekształcone godło Ukrainy, w którym zamiast berła został umieszczony miecz. Na ścianie szkoły w Ceniowie członkowie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów wydrapali napis nawołujący, aby dzieci nauczano w języku ukraińskim, a nie polskim.

Ukraińcy prowadzili też przeciwko Polsce działalność terrorystyczną. W 1929 r. powstała **Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN)**, której celem była zbrojna walka o państwo ukraińskie. Ponieważ OUN uznawała ZSRS i Polskę za okupantów ziem ukraińskich, rozpoczęła terrorystyczną walkę z tymi państwami. Wśród działaczy OUN był m.in. Stepan Bandera. Ofiarami zamachów przeprowadzanych przez OUN padali politycy, urzędnicy administracji państwowej, policjanci, działacze polityczni, właściciele majątków ziemskich na Ukrainie. Akcje odwetowe prowadzone przez wojsko, policję i Korpus Ochrony Pogranicza uspokajały sytuację, ale wykopywały przepaść między Polakami a Ukraińcami.

Żydzi

Większość Żydów mieszkała w miastach i miasteczkach wschodniej i centralnej Polski. Największymi skupiskami były Warszawa (to jednocześnie największe skupisko ludności żydowskiej w Europie), Łódź, Kraków, Lwów oraz Lublin.

▲ Żydowski handlarz na targu w jednym z miasteczek na Kresach. Żydzi trudnili się tradycyjnie rzemiosłem i handlem, często należały do nich niewielkie zakłady. Wśród Żydów było wielu reprezentantów burżuazji: właścicieli przedsiębiorstw, przedstawicieli wolnych zawodów (prawników, lekarzy).

W Polsce międzywojennej występowały napięcia między ludnością polską i żydowską, w znacznej mierze o podłożu ekonomicznym. Polskie środowiska prawicowe zarzucały Żydom (którzy zdominowali handel) eksploatację ekonomiczną chłopów i robotników, nielojalność wobec państwa polskiego (wśród polskich komunistów było wielu żydowskiego pochodzenia), czy zmonopolizowanie wielu intratnych profesji (np. prawniczej). Postulowali oni skłonienie jak największej liczby Żydów, z których wielu czuło się Polakami, do emigracji. Nierzadko niechęć i rywalizacja przekształcała się w **antysemityzm**. Przejawiał się on np. w akcjach bojkotu żydowskiego handlu, zajściach nazywanych przez niektórych pogromami, ograniczaniu Żydom wstępu na wybrane kierunki studiów.

Niemcy

Polskę zamieszkiwało wielu Niemców, często zamożnych i o wysokim statusie społecznym. Część z nich nie mogła się pogodzić z utratą uprzywilejowanej pozycji, jaką miała przed I wojną światową, i nie chciała żyć w Polsce, dlatego wyjeżdżała do Niemiec. Emigracja była tak masowa, że władze niemieckie zaczęły ją utrudniać, aby nie zmniejszał się odsetek niemieckich mieszkańców na terenach, o które toczyły się spory między Polską a Niemcami. Przez całe dwudziestolecie międzywojenne niemiecka mniejszość narodowa była dobrze zorganizowana. Dzięki dotacjom płynącym z Republiki Weimarskiej, a później z III Rzeszy, działało wiele organizacji narodowościowych o charakterze politycznym, społecznym i gospodarczym.

SŁOWNICZEK

antysemityzm – postawa wrogości i nienawiści wobec Żydów i osób pochodzenia żydowskiego.

ZAPAMIĘTAJ

- Większość ludności II Rzeczypospolitej mieszkała na wsi i utrzymywała się z rolnictwa.
- II Rzeczpospolita była państwem wielonarodowościowym. Do najliczniejszych mniejszości narodowych zaliczamy: Ukraińców, Żydów, Białorusinów i Niemców.
- Za najpoważniejsze problemy narodowościowe II Rzeczypospolitej uznaje się konflikty polsko-ukraiński i polsko-białoruski.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów strukturę narodowościową II Rzeczypospolitej.
2. Odpowiedz na pytanie, dlaczego struktura narodowościowa międzywojennej Polski nie pokrywała się w pełni ze strukturą wyznaniową.
3. Omów politykę polskich władz państwowych wobec mniejszości narodowych.

42 Przemiany gospodarcze w Polsce

■ Przypomnij, w którym zaborze najlepiej się rozwinęła gospodarka.

Skutki rozbiorów

Po 1922 r. w granicach Polski znalazły się tereny, których nie łączyły silne więzy gospodarcze. Na każdym z tych obszarów obowiązywała inna waluta (w zaborze rosyjskim były to ruble, w austriackim – korony, w pruskim zaś – marki niemieckie), inne były też systemy prawne i administracyjne. Problemów przysparzał brak jednolitej sieci kolejowej i drogowej. Istniejące linie kolejowe i sieć dróg bitych (utwardzonych) były zintegrowane z sieciami kolejowymi państw zaborczych (najlepiej rozwinięta była sieć kolejowa w zaborze pruskim, następnie w austriackim; najgorsza sytuacja panowała pod tym względem w zaborze rosyjskim). Mogło zatem nie istnieć bezpośrednie połączenie kolejowe między dwiema dużymi miejscowościami oddalonymi od siebie o kilkadziesiąt kilometrów, jeśli przed wojną leżały one w różnych zaborach (np. między Warszawą a Poznaniem). Ponadto duża część trakcji kolejowej w zaborze rosyjskim (podobnie jak w całej Rosji) miała szerszy rozstaw torów niż pozostałe linie. Problem stanowiły też niejednolite przepisy drogowe, np. na terenie dawnego zaboru austriackiego obowiązywał ruch lewostronny.

Sytuację gospodarczą pogarszały ogromne zniszczenia wojenne. Łączna wartość produkcji przemysłowej w Polsce u progu niepodległości osiągała poziom zaledwie 30% produkcji na tych samych ziemiach sprzed wojny, a wojna pochłonęła około 30% polskiego majątku.

Pierwsze lata niepodległości

Aby uporządkować system walutowy, już w styczniu 1919 r. wprowadzono **markę polską**. Odradzało się rolnictwo i Polska szybko stała się jednym z czołowych producentów zbóż w Europie. Dzięki zamówieniom rządowym rozwijał się przemysł produkujący na potrzeby armii (m.in. zbrojeniowy i włókienniczy). W 1922 r. do systemu gospodarczego Polski został włączony Górny Śląsk z kopalniami i przemysłem ciężkim. Coraz więcej produkowały dobrze rozwinięte okręgi przemysłowe dawnej Kongresówki: Warszawa, okręg łódzki i Zagłębie Dąbrowskie.

Młody kraj, który toczył walkę o przetrwanie i przebieg granic ponosił z tego tytułu olbrzymie wydatki. Możliwości efektywnego ściągania podatków ze zubożonego wojną społeczeństwa nie były duże. Różnice pomiędzy wydatkami a dochodami (tzw. dziurę budżetową) łatano pożyczkami międzynarodowymi. Zachodni partnerzy udzielali ich jednak niechętnie. Nie chcieli stracić pieniędzy w przypadku załamania się polskiej państwowości, czego na początku lat 20. XX w. nie można było wykluczyć. W 1920 r. obawiano się, że kraj upadnie pod ciosami armii bolszewickiej. Niemiecka propaganda często przedstawiała Polskę jako „kraj sezonowy", co dodatkowo obniżało jej wiarygodność w oczach inwestorów. Znaczących kredytów nie udało się uzyskać, więc rząd musiał równoważyć budżet. W tym celu drukowano i wprowadzano na rynek ogromne ilości pieniędzy. Wywołało to **inflację**. Początkowo była ona korzystnym zjawiskiem. Polskie

▲ 10 000 marek polskich z 1922 r.

towary stały się bardziej konkurencyjne na rynkach międzynarodowych. Rósł eksport, malał zaś import (nie opłacało się sprowadzać do kraju coraz droższych produktów zagranicznych). Z czasem jednak inflacja się nasiliła i przerodziła się w połowie 1923 r. w **hiperinflację**. Ceny rosły w zastraszającym tempie, trudno było zatem kalkulować produkcję (nie wiadomo było, czy przychody ze sprzedaży danej partii towarów wystarczą, aby np. zakupić surowce do produkcji następnej). Eksport stawał się nieopłacalny.

◀ **Władysław Grabski** (1874–1938), ekonomista i polityk. W 1923 r. ponownie objął funkcję premiera i ministra skarbu. Doprowadził do zahamowania inflacji i wprowadzenia reformy walutowej. Ustąpił z urzędu w 1925 r. i poświęcił się pracy naukowej.

Reformy rządu Władysława Grabskiego

Rząd Władysława Grabskiego musiał działać zdecydowanie. Uzyskał poparcie parlamentu i nadzwyczajne uprawnienia. Dzięki temu urealnił wysokość podatków i przyspieszył ich ściąganie. Wprowadził duże oszczędności w administracji państwowej. Udało mu się również ustabilizować kurs marki polskiej względem dolara. Działania te pozwoliły zrównoważyć budżet.

Na początku kwietnia 1924 r. powołano do życia **Bank Polski.** W czerwcu 1924 r. markę polską zastąpił **złoty polski.** Kurs wymiany ustalono na 1,8 mln marek za jednego złotego, a wartość jednego dolara wynosiła 5,18 złotego.

▶ **Eugeniusz Kwiatkowski** (1888–1974), polityk i działacz gospodarczy, żołnierz Legionów Polskich. W latach 1926–1930 minister przemysłu i handlu. Od 1935 r. wicepremier i minister skarbu. Zainicjował budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego.

Budowa portu w Gdyni i magistrali węglowej

Na mocy postanowień traktatu wersalskiego Polska miała 140 km granicy morskiej (z czego połowa przypadała na Półwysep Helski). Na całym wybrzeżu nie było jednak ani jednego portu, do którego mogłyby

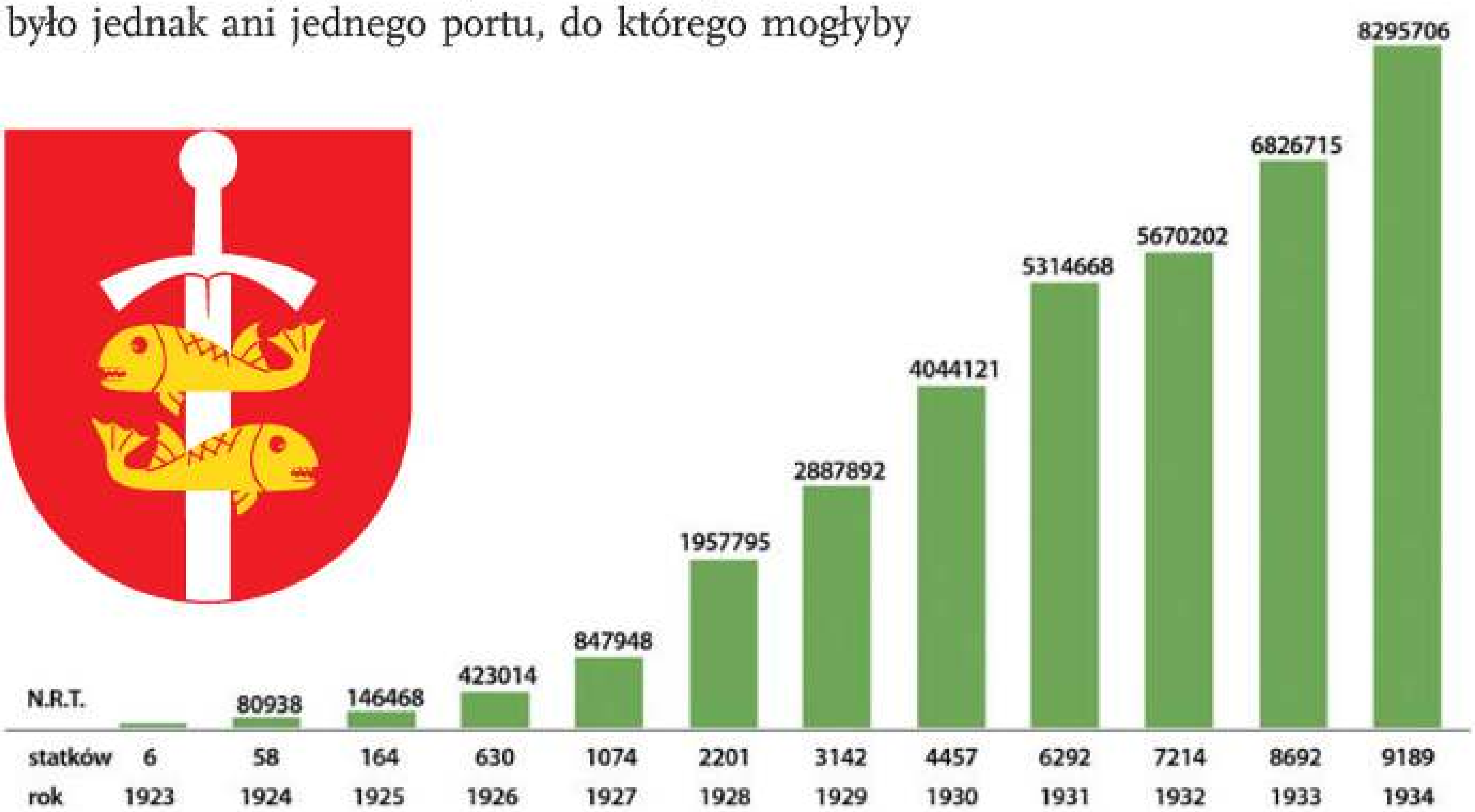

◀ Ruch statków w porcie gdyńskim w latach 1923–1934.

■ O czym świadczy przedstawiony wykres? Odpowiedź uzasadnij.

E. Kwiatkowski, *Pisma o Rzeczypospolitej morskiej*, Szczecin 1985, tabl.

N.R.T. – tona rejestrowa netto (jednostka pojemności statków)

TEKST ŹRÓDŁOWY

Wypowiedź Eugeniusza Kwiatkowskiego z 1930 r.

Trzy zasadnicze powody domagają się szerokiego uprzemysłowienia Polski. Jeżeli uzależnimy zbytnio wytwórczość rolną od samych fluktuacji [zmian] na rynkach zagranicznych, to powtarzające się w ostrych formach kryzysy podkopią byt tej najważniejszej dziś i na długo jeszcze dziedziny produkcji. Kryzys rolniczy daje zarazem silne refleksy na stan konsumpcji wyrobów przemysłowych, a więc w ten sposób najmniejsze zachwianie się równowagi w dziedzinie rolniczej musi stopniowo ogarniać całe gospodarstwo społeczne państwa. Odwrotnie, przy właściwej rozbudowie produkcji przemysłowej powstaje natychmiast podwójna asekuracja [zabezpieczenie] tworząca na rynku polskim silną i ustabilizowaną sytuację, bardziej odporną na wpływy wciąż zmieniających się koniunktur.

Drugim czynnikiem, domagającym się rozbudowy produkcji fabrycznej w Polsce, jest szybki i silny przyrost ludnościowy.

Trzecim wreszcie elementem [...] jest bogactwo posiadanych surowców. Mało który kraj na świecie posiada tak różnorodne, tak obficie zgromadzone surowce w stosunku do swej przestrzeni i swego zaludnienia. Ponadto jednak wielkie przestrzenie państwa nie zostały dokładnie pod względem geologicznym zbadane, a podejmowane coraz systematyczniej próby w bardzo wielu wypadkach naprowadzają na możliwość i prawdopodobieństwo bardzo doniosłych rezultatów.

▲ Transatlantyki m/s (ang. *motor ship* – statek motorowy) „Batory" i m/s „Piłsudski", zacumowane w porcie gdyńskim.

1. Dlaczego według E. Kwiatkowskiego konieczne jest planowe uprzemysłowienie kraju? Wymień trzy główne powody.

wpływać większe statki handlowe. Zapadła więc decyzja o budowie w **Gdyni** nowoczesnego portu pełnomorskiego – okna na świat dla rozwijającej się gospodarki. Prace ruszyły w 1921 r. i już dwa lata później do tymczasowego nabrzeża przybił pierwszy pełnomorski statek handlowy. Wkrótce powstawały porty: towarowy, rybacki, pasażerski. Zbudowano też stocznię. Wokół portów rozwijało się nowoczesne miasto. Do szybkiego rozwoju Gdyni przyczynił się przede wszystkim minister przemysłu i handlu **Eugeniusz Kwiatkowski**. Po dziesięciu latach od rozpoczęcia prac Gdynia stała się najnowocześniejszym portem na Bałtyku i zajmowała pierwsze miejsce w tym regionie pod względem wielkości przeładunków. Była też główną bazą Polskiej Marynarki Wojennej i marynarki handlowej.

Aby gdyński port dobrze pełnił swoje funkcje, należało zapewnić mu komunikację z resztą kraju. Szczególnie ważne było kolejowe połączenie Gdyni ze Śląskiem, skąd przywożono węgiel eksportowany potem za granicę. W latach 1926–1930 zbudowano we współpracy z kapitałem francuskim tzw. **magistralę węglową**, która w pewnym stopniu uniezależniła polską gospodarkę od eksportu węgla kamiennego tylko do Niemiec.

Wojna celna z Niemcami

Jednym ze źródeł tak potrzebnej Polsce silnej waluty (np. dolara) były zyski z eksportu węgla wydobywanego na Górnym Śląsku. Był on sprzedawany głównie do Niemiec, które – mimo wrogości – były największym partnerem gospodarczym Polski. Władze niemieckie zdawały sobie sprawę z uzależnienia Rzeczypospolitej od niemieckiego rynku zbytu. Aby wymusić na rządzie w Warszawie zgodę na korektę granic w 1925 r. sięgnęły po środki nacisku ekonomicznego, wprowadzając cło na polski węgiel. W odpowiedzi Polacy podnieśli cła na niemieckie towary. W ten sposób rozpętała się **wojna celna**, która na kilka lat poważnie ograniczyła handel między oboma państwami.

Wielki kryzys gospodarczy

W październiku 1929 r. rozpoczął się na świecie wielki kryzys gospodarczy. Szczególnie dotkliwy okazał się dla Polski, która była krajem rolniczym, słabo uprzemysłowionym i uzależnionym gospodarczo od partnerów zagranicznych.

Inwestorzy zagraniczni, aby ratować gospodarki swoich państw, wycofywali udziały i domagali się wcześniejszych spłat wyłożonych kapitałów. Przedsiębiorstwa zaczęły ograniczać produkcję i zatrudnienie, wiele z nich zlikwidowano. Wzrastało **bezrobocie**. Zmiany w gospodarce szczególnie boleśnie odczuli rolnicy. Ceny płodów rolnych zaczęły gwałtownie spadać. Aby temu zaradzić, chłopi zadłużali się lub rzucali na rynek jeszcze większe ilości towarów, co powodowało dalszy spadek cen. Ponieważ większość produkcji rolnej musiała iść na sprzedaż, w niektórych częściach kraju, zwłaszcza we wsiach, gdzie dominowały małe gospodarstwa rolne, pojawił się głód.

Spadek wpływów do budżetu państwa doprowadził do jego załamania. Rząd ograniczył wydatki państwowe, przede wszystkim na opiekę socjalną, kulturę i instytucje oświatowe. Zmniejszono też pensje urzędników państwowych. Pozbawione dochodów społeczeństwo ubożało coraz bardziej. Kurczył się rynek wewnętrzny, producenci nie mogli znaleźć odbiorców na swoje artykuły, ograniczali więc produkcję i zatrudnienie.

W 1932 r. rząd postanowił szukać wyjścia z tej sytuacji. Obniżył ceny i podatki, umorzył zaległe podatki i zlikwidował zadłużenie rolników. Zorganizował też roboty publiczne opłacane z powołanego Funduszu Pracy. Rząd uratował także wiele bankrutujących przedsiębiorstw przez wykupienie w nich udziałów. Działania te zaczęły dawać rezultaty. Polska jednak długo wychodziła z zapaści gospodarczej. Jej skutki udało się ostatecznie przezwyciężyć dopiero około 1935 r.

◀ Wskaźnik produkcji przemysłowej w Polsce w latach 1923–1938. [100% – produkcja przemysłowa w 1928 r.].

■ Wskaż lata, w których produkcja przemysłowa w Polsce była najwyższa, i te, kiedy była najniższa. Czym było to spowodowane?

▲ Otwarcie Centralnego Okręgu Przemysłowego.

WARTO WIEDZIEĆ

Mimo ogromnych starań, aby zniwelować dysproporcje w rozwoju gospodarczym między poszczególnymi rejonami kraju, różnice te się pogłębiały. Pogłębiał się podział na lepiej rozwiniętą gospodarczo **Polskę A**, obejmującą przede wszystkim województwa zachodnie i północno-zachodnie, gdzie istniały przemysł i wysoko rozwinięte, intensywne rolnictwo z przewagą dużych gospodarstw rolnych, i słabo rozwiniętą **Polskę B**, w której skład wchodziły województwa wschodnie i południowe, gdzie poza nielicznymi wyjątkami (np. przemysł naftowy) dominowało tradycyjne, bardzo rozdrobnione, a niekiedy wręcz prymitywne rolnictwo.

Centralny Okręg Przemysłowy

Na początku 1937 r. zapadła decyzja o budowie **Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP)**, w którym miały powstać zakłady przemysłu chemicznego i zbrojeniowego oraz elektrownie. COP zaplanowano w widłach Wisły i Sanu, strategicznym rejonie daleko od granic kraju i zagrożeń militarnych, zamieszkanym przez wielu bezrobotnych. Szybko powstały m.in. zakłady przemysłu zbrojeniowego w Radomiu i Sanoku, elektrownia w Rożnowie, zakłady przemysłu metalowego w Stalowej Woli, fabryki lotnicze w Mielcu i Lublinie, fabryki chemiczne w Dębicy, Chorzowie i Mościcach pod Tarnowem. Ta ostatnia – Państwowa Fabryka Związków Azotowych – była jedną z najnowocześniejszych fabryk chemicznych w Europie.

ZAPAMIĘTAJ

- Jednym z najważniejszych zadań, przed którym stanęła II Rzeczpospolita, było scalenie ziem polskich po zaborach.
- W latach 20. dzięki reformom Władysława Grabskiego udało się zdusić hiperinflację i przezwyciężyć kryzys.
- Do największych osiągnięć gospodarczych II Rzeczypospolitej można zaliczyć budowę: portu w Gdyni, magistrali węglowej i Centralnego Okręgu Przemysłowego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów główne etapy rozwoju polskiej gospodarki w dwudziestoleciu międzywojennym.
2. Wyjaśnij, jaki wpływ na gospodarkę polską miały sytuacja gospodarcza i wydarzenia polityczne na świecie.
3. Przedstaw znaczenie Centralnego Okręgu Przemysłowego dla rozwoju ziem polskich.

▲ **Centralny Okręg Przemysłowy.** Ważniejsze ośrodki.

przemysł chemiczny; produkcja opon; produkcja sprzętu artyleryjskiego; produkcja amunicji; wydobycie ropy; przemysł maszynowy; produkcja samochodów; produkcja samolotów i części lotniczych; produkcja broni strzeleckiej; elektrownie

43 Dorobek kulturalny i naukowy polskiego dwudziestolecia

- Przypomnij politykę kulturalną i oświatową zaborców wobec Polaków.

Oświata w dwudziestoleciu międzywojennym

Po odzyskaniu niepodległości państwo polskie musiało od podstaw zorganizować system oświatowy. Było to wyjątkowo pilne zadanie, ponieważ według danych ze spisu powszechnego z 1921 r. 33% mieszkańców naszego kraju stanowili **analfabeci**, czyli osoby niepotrafiące czytać i pisać. W niektórych województwach wschodnich (poleskie, wołyńskie) odsetek analfabetów sięgał 50%. Znacznie lepiej było w regionach znajdujących się niegdyś w zaborze pruskim. W województwie śląskim, włączonym do Polski w 1922 r., odsetek analfabetów wynosił zaledwie 1,5%, a w poznańskim – 7,5%. Po zaborcach pozostała również niedostateczna i nieregularnie rozłożona sieć szkół.

W 1919 r. został wydany **dekret o obowiązku szkolnym** dotyczącym dzieci w wieku od 7 do 14 lat, które miały uczęszczać do finansowanej przez państwo **szkoły powszechnej**. Dopiero jednak w 1932 r. wprowadzono reformę, która doprowadziła do uporządkowania ustroju szkolnego. Jej twórcą był ówczesny minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego **Janusz Jędrzejewicz**, dlatego też często tę reformę nazywa się **reformą jędrzejewiczowską**. Utrzymywała ona 7-letnią szkołę powszechną, przy czym ostatnia klasa była przeznaczona dla uczniów, którzy nie zamierzali już kontynuować nauki. Po ukończeniu sześciu klas szkoły powszechnej uczniowie mogli zdawać egzaminy do 4-letniego gimnazjum. Po ukończeniu gimnazjum i zdaniu egzaminu zwanego

TEKST ŹRÓDŁOWY

Fragment wspomnień Janusza Jędrzejewicza.

W myśl powyższych wskazań nauka historii, nie odrywając się w ogólnym zarysie od zasady ciągłości [...], winna przepracować należycie wybrane przekroje historyczne, doprowadzając uczniów do istotniejszego wżywania się w studiowanie okresu, do zaznajamiania się z aktorami tych czasów, do przemyślenia ich roli i znaczenia, wreszcie do zrozumienia tego dorobku dziejowego, jaki w rzeczywistości wniosły prace i wysiłki największych ludzi epoki.

Tę zasadę uświadomienia sobie przez uczniów wagi ludzkiej osobowości w toku dziejów pragnąłem zrealizować przede wszystkim w nauce historii i literatury polskiej i w tzw. nauce o Polsce, której zadaniem było zaznajomienie młodzieży z zasadniczymi zagadnieniami życia państwowego we wszelkich jego przejawach.

Zależało mi na tym, aby podkreślić znaczenie i rolę bohaterów w formowaniu naszego dorobku historycznego i nauczyć szanować i kochać tych, których wielkość i ofiarne wysiłki składały się na siłę moralną i wielkość Rzeczypospolitej [...].

W tym zrozumieniu rzeczy obok wielkich polityków, artystów i uczonych pragnąłem specjalnie uwzględnić rolę wysiłku zbrojnego w odzyskaniu naszej niepodległości poprzez historię naszych powstań narodowych i wielką pracę wodzów tych powstań, a więc Kościuszki, księcia Józefa, Dąbrowskiego, Traugutta, aż do Piłsudskiego włącznie [...].

To ostatnie właśnie było jednym z istotniejszych powodów burzy, która zarówno od strony prawej, jak i lewej opozycji została przeciw mnie rozpętana.

1. Jakie były podstawowe założenia reformy Jędrzejewicza w nauczaniu historii?
2. Na które zagadnienia kładziono szczególny nacisk w nauczaniu historii po reformie Jędrzejewicza?

▶ Uczniowie szkoły powszechnej w Sitnicy-Wsi.

◀ **Janusz Jędrzejewicz** (1885–1951), minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego.

potocznie małą maturą można było kontynuować naukę w dwuletnim liceum, które kończyło się pełną maturą. W szkołach po reformie Jędrzejewicza bardzo duży nacisk kładziono na wychowanie państwowe i obywatelskie.

Znaczną rolę w dziele likwidacji analfabetyzmu i w podniesieniu poziomu edukacji w Polsce miało wojsko. Powoływani do armii niepiśmienni poborowi kierowani byli na kursy pisania i czytania.

Wszystko to spowodowało, że w dwudziestoleciu międzywojennym udało się w znacznym stopniu zlikwidować analfabetyzm. W 1939 r. odsetek osób niepotrafiących czytać i pisać wynosił 15%. Niemal całkowicie udało się natomiast zlikwidować analfabetyzm wśród dzieci i młodzieży.

Do najważniejszych wyższych uczelni należały **Uniwersytet Jagielloński**, **Uniwersytet im. Stefana Batorego w Wilnie**, **Uniwersytet im. Jana Kazimierza we Lwowie**, **Uniwersytet Warszawski** i powstały już po odzyskaniu niepodległości **Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu**.

Nauka w dwudziestoleciu międzywojennym

Przodującymi ośrodkami naukowymi były Warszawa i Lwów. To tam ukształtowała się oryginalna lwowsko-warszawska szkoła filozoficzna. Działali w niej przez

▼ Uniwersytet im. Jana Kazimierza we Lwowie w dwudziestoleciu międzywojennym.

jakiś czas znani myśliciele, m.in. **Tadeusz Kotarbiński** i **Władysław Tatarkiewicz**.

Ogromne sukcesy nie tylko w Polsce, lecz także w Europie i na świecie odnosiły warszawska szkoła matematyczna i powstała nieco później lwowska szkoła matematyczna. Twórcami tych szkół byli matematycy, tacy jak **Wacław Sierpiński**, **Stefan Banach** czy **Hugo Steinhaus** [czyt. sztajnhaus]. Polscy matematycy cieszyli się światową renomą i brali aktywny udział w międzynarodowym życiu naukowym.

W Warszawie w 1932 r. z inicjatywy Marii Skłodowskiej-Curie otwarto **Instytut Radowy**, któremu najwybitniejsza polska badaczka podarowała jeden gram radu (wart wtedy około pół miliona dolarów).

Polscy biolodzy i lekarze wnosili swój wkład w rozwój światowej medycyny. Profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza **Rudolf Weigl** [czyt. wajgl] dzięki badaniom nad zakażonymi wszami stworzył skuteczną szczepionkę przeciwko durowi brzusznemu (tyfusowi). Lekarz mikrobiolog **Ludwik Hirszfeld** zasłynął pracami nad ustalaniem grup krwi i nad konfliktem serologicznym.

Technika

Polska była w dwudziestoleciu międzywojennym krajem zapóźnionym technologicznie i gospodarczo. Z trudem nawiązywano rywalizację w dziedzinie techniki z przodującymi gospodarkami Europy i świata. Mimo tych trudnych warunków polskim inżynierom i konstruktorom udało się odnieść kilka znaczących sukcesów. Do największych z nich należy zbudowanie parowozu Pm36, zwanego Piękną Heleną, który zdobył złoty medal na Wystawie Techniki i Sztuki w Paryżu. Przez kilka lat doskonałą opinią cieszyły się wyroby polskiego przemysłu lotniczego: samoloty serii RWD, wojskowe myśliwce PZL P-11 oraz wyjątkowo udane bombowce **PZL 37 „Łoś"**.

WARTO WIEDZIEĆ

Na początku lat 30. wielki sukces odniósł tajny zespół polskich kryptologów. Tworzyło go trzech młodych matematyków z uniwersytetu poznańskiego: Marian Rejewski, Jerzy Różycki, Henryk Zygalski. Udało się im złamać najbardziej skomplikowany wówczas szyfr wojskowy – niemiecką Enigmę. Enigma służyła do szyfrowania depesz. Niemcy uważali ją za cud techniki, niemożliwy do podrobienia. Dzięki polskim kryptologom wybudowano kopię maszyny szyfrującej. Od tej chwili stało się możliwe odczytywanie niemieckich tajnych wiadomości. Przed samym wybuchem wojny kopię Enigmy oraz dane matematyczne dotyczące sposobu jej działania Polacy przekazali angielskiemu wywiadowi.

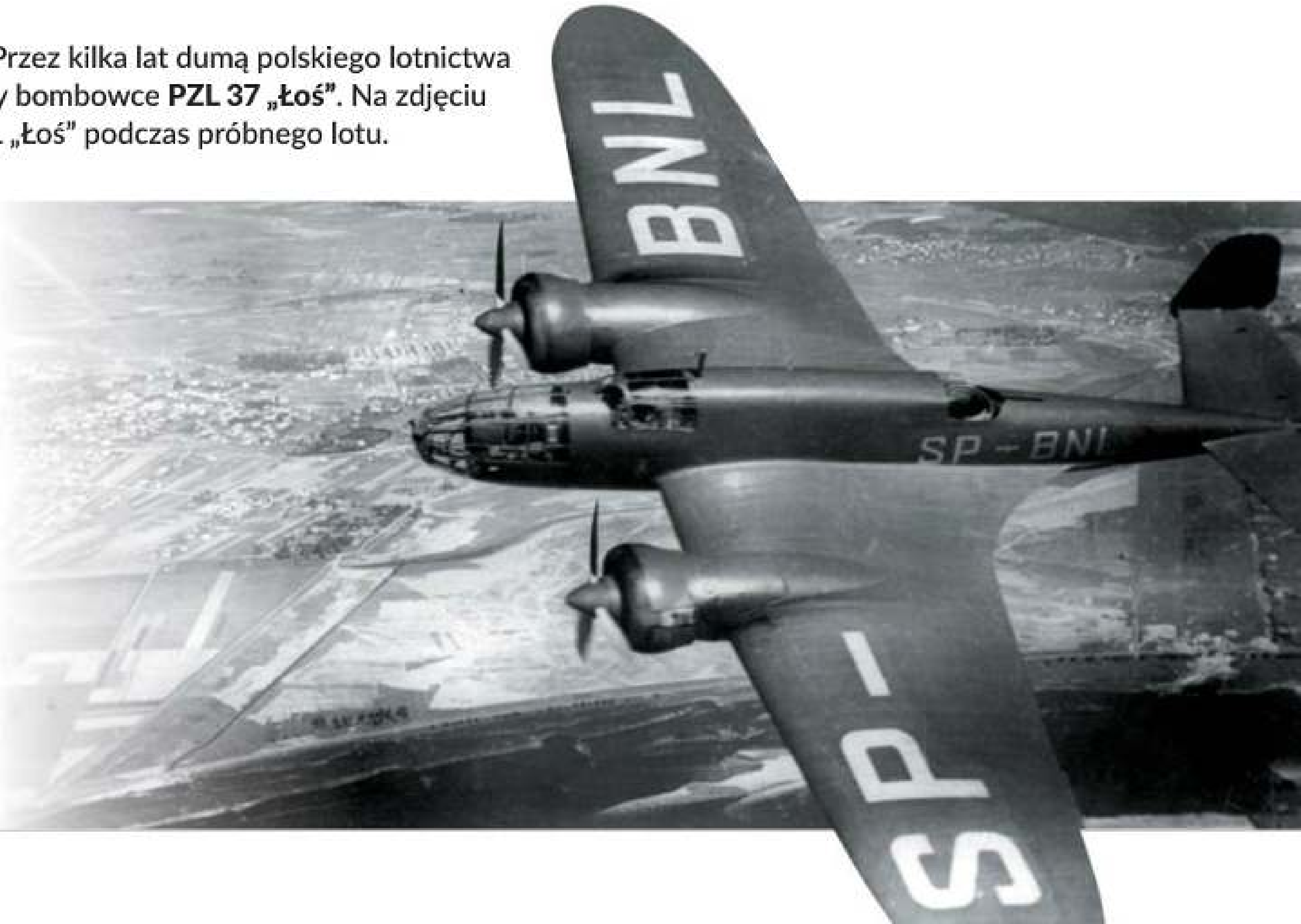

▶ Przez kilka lat dumą polskiego lotnictwa były bombowce **PZL 37 „Łoś"**. Na zdjęciu PZL „Łoś" podczas próbnego lotu.

▲ **Stefan Banach** (1892–1945). Genialny matematyk, samouk, który został profesorem.

Literatura i sztuka

Do najsłynniejszych polskich pisarzy dwudziestolecia międzywojennego należeli **Władysław Stanisław Reymont** i **Stefan Żeromski**. Obydwaj zdobyli rozgłos i uznanie jeszcze przed wybuchem I wojny światowej. W 1924 r. Reymont został uhonorowany Literacką Nagrodą Nobla za powieść *Chłopi*, powstałą w latach 1904–1909. Uznanie zyskały **Maria Dąbrowska** i **Zofia Nałkowska**.

W życiu kulturalnym Polski dwudziestolecia międzywojennego ważne miejsce zajmowała poezja. W 1919 r. wokół czasopisma **„Skamander"** ukształtowała się grupa poetycka o tej samej nazwie. Do **Skamandra** należeli m.in. **Julian Tuwim**, **Kazimierz Wierzyński**, **Jan Lechoń**, **Jarosław Iwaszkiewicz** i **Antoni Słonimski**.

Teatr Polski w Warszawie stał się jedną z najnowocześniejszych scen teatralnych w Europie. Do najważniejszych scen warszawskich należał też Teatr Ateneum, kierowany przez **Stefana Jaracza**. Jedną z najwybitniejszych osobowości świata teatru był **Leon Schiller**. Jego przedstawienia – przede wszystkim *Dziady* Adama Mickiewicza, owacyjnie przyjmowane przez publiczność – zalicza się do najważniejszych wydarzeń artystycznych w międzywojennej Polsce.

Dużym powodzeniem wśród mieszkających w stolicy Żydów cieszył się Teatr Żydowski, który tworzyła i w którym występowała **Ester Rachel Kamińska**. Z Teatrem Żydowskim była też związana jej córka – Ida Kamińska.

W dwudziestoleciu międzywojennym rozwijały się polskie malarstwo i rzeźba. Najwybitniejszymi malarzami tego okresu byli: **Tadeusz Makowski** (tworzący przede wszystkim w Paryżu), **Jan Cybis**, **Józef Czapski** i wspominany już **Stanisław Ignacy Witkiewicz**. Wśród rzeźbiarzy wyróżniali się przede wszystkim **Xawery Dunikowski** i **Wacław Szymanowski**.

Najbardziej znanymi polskimi muzykami byli kompozytor i pianista **Ignacy Jan Paderewski** oraz kompozytor **Karol Szymanowski**.

Kultura masowa

W dwudziestoleciu międzywojennym dynamicznie rozwijała się **kultura masowa**. Konsekwentne likwidowanie analfabetyzmu zaowocowało wzrostem czytelnictwa prasy.

Popularność zdobyło także radio. Pierwsza próbna audycja została wyemitowana w 1925 r., a nadawanie regularnego programu rozpoczęło się w kwietniu 1926 r., po wzniesieniu **masztu radiowego** w podwarszawskim **Raszynie**. Z Polskim Radiem związanych było wielu wybitnych artystów, m.in. Jan Parandowski, Jarosław Iwaszkiewicz, Maria Dąbrowska, Władysław Szpilman czy Stefan Jaracz.

▲ Wóz transmisyjny rozgłośni krakowskiej Polskiego Radia w 1938 r., odbiornik radiowy z lat 30. XX w. (z lewej).

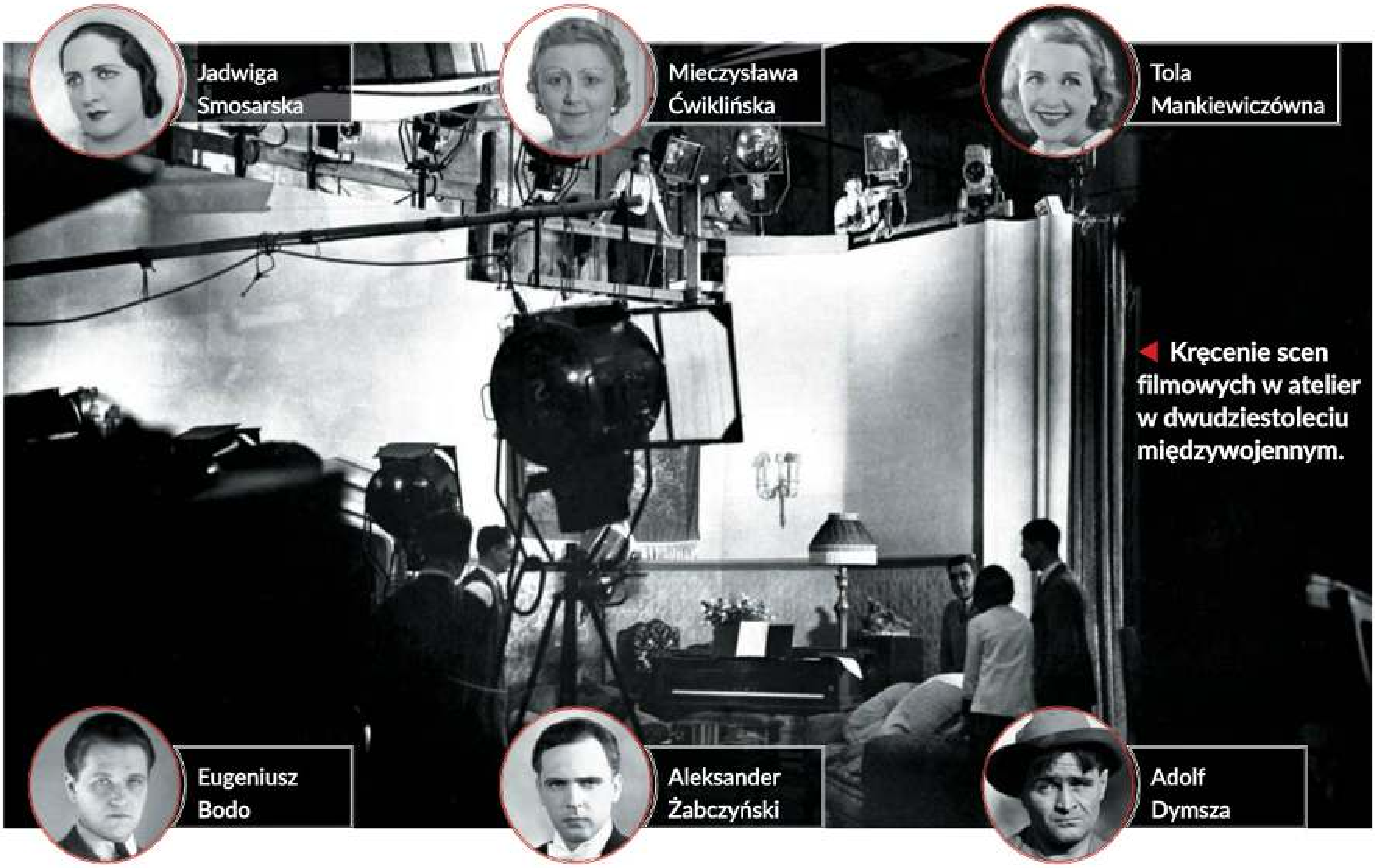

◀ Kręcenie scen filmowych w atelier w dwudziestoleciu międzywojennym.

Popularnością cieszyło się także kino. W 1924 r. istniało w Polsce około 400 sal kinowych, a w 1939 – już ponad 800. Oprócz filmów zagranicznych wyświetlano w nich też produkcje polskiej kinematografii, przede wszystkim lekkie komedie i melodramaty. W filmach, takich jak np. *Manewry miłosne*, *Pani minister tańczy*, *Dodek na froncie*, grała plejada polskich aktorów: **Jadwiga Smosarska**, **Tola Mankiewiczówna**, **Mieczysława Ćwiklińska**, **Eugeniusz Bodo**, **Aleksander Żabczyński** i **Adolf Dymsza**.

W ostatnich latach przed wybuchem II wojny światowej podjęto w Polsce próbę uruchomienia telewizji. W sierpniu 1939 r. wyemitowano nawet pierwszą próbną audycję, ale dalsze prace przerwał wybuch wojny.

WARTO WIEDZIEĆ

Ogromnym powodzeniem wśród publiczności cieszyły się w Polsce lat 20. i 30. **kabarety**. Można było w nich posłuchać piosenek, obejrzeć pokazy taneczne, skecze i scenki dramatyczne. Do najsłynniejszych kabaretów należały warszawskie: Qui pro Quo, Pikador czy Sfinks. Dla Qui pro Quo teksty tworzyli wybitni poeci i pisarze, m.in. Julian Tuwim i Marian Hemar, muzykę zaś komponował Jerzy Petersburski. Motywy przedstawień często były związane z polityką.

Sport

Sport w dwudziestoleciu międzywojennym odgrywał znaczącą rolę w kształtowaniu postaw patriotycznych i dumy narodowej, a kibicowanie polskim zawodnikom stało się niemal patriotycznym obowiązkiem. Pierwszy medal olimpijski (srebrny) zdobyła dla Polski podczas letnich igrzysk olimpijskich w Paryżu (maj–lipiec 1924 r.) ekipa kolarska w wyścigu na dystansie 4000 m na dochodzenie. W następnych latach po złote medale na letnich igrzyskach olimpijskich sięgali: **Halina Konopacka** w Amsterdamie w 1928 r., **Janusz Kusociński** w 1932 r. w Los Angeles. Ogromną popularnością cieszyła się **Stanisława Walasiewiczówna**, która oprócz wielu medali mistrzostw Europy zdobyła także olimpijskie złoto w Los Angeles. W sportach zimowych wyróżniał się **Stanisław Marusarz** (wicemistrz świata w skokach narciarskich).

Polacy odnosili międzynarodowe sukcesy w dyscyplinach lotniczych. W 1932 r. **Franciszek Żwirko** i **Stanisław Wigura** wygrywali zawody na polskiej konstrukcji samolocie RWD 6. Światową sławę zdobyli również polscy baloniarze, m.in. **Franciszek Hynek**, który dwukrotnie (w 1933 i 1934) wygrał prestiżowe zawody balonowe Gordona Bennetta.

▼ **Janusz Kusociński** (1907–1940). Zdobywca złotego medalu w biegu na 10 000 m na olimpiadzie w 1932 r., wielokrotny mistrz Polski.

▲ **Halina Konopacka** (1900–1989). Pierwsza polska złota medalistka olimpijska – w 1928 r. ustanowiła rekord świata w rzucie dyskiem.

▲ **Stanisław Marusarz** (1913–1993). Czterokrotny olimpijczyk, wicemistrz świata w skokach narciarskich w Lahti (1938).

▲ **Franciszek Żwirko i Stanisław Wigura**. Polscy piloci sportowi. Zwycięzcy wielu zawodów lotniczych. Zginęli w katastrofie lotniczej.

◀ **Stanisława Walasiewicz** (1911–1980). Zdobyła złoty medal w biegu na 100 m na olimpiadzie w 1932 r. W 1936 r. wywalczyła srebro.

▶ **Eugeniusz Lokajski** (1908–1944). Mistrz Polski w rzucie oszczepem, olimpijczyk z 1936 r.

ZAPAMIĘTAJ

- W II Rzeczypospolitej kultura polska mogła rozwijać się bez przeszkód. Wspierana była przez państwo.
- Dzięki wprowadzeniu reformy oświaty udało się znacznie zmniejszyć odsetek analfabetów.
- Rozwijała się kultura masowa, zwłaszcza popularne stały się radio i kino.
- W dwudziestoleciu międzywojennym wiele sukcesów odnieśli polscy inżynierowie i konstruktorzy. Polska mogła się też poszczycić znakomitymi sportowcami, odnoszącymi sukcesy międzynarodowe.

PYTANIA I POLECENIA

1. Na podstawie wiadomości uzyskanych na lekcji opisz sposoby walki z analfabetyzmem stosowane w międzywojennej Polsce.
2. Wymień nazwiska polskich uczonych dwudziestolecia międzywojennego i dziedziny, w których oni zasłynęli.
3. Wymień i opisz najszybciej rozwijające się formy kultury masowej w Polsce lat 20. i 30.

44 Polska polityka zagraniczna w latach 1918–1939

■ Przypomnij cele polityczne Francji i Wielkiej Brytanii po zakończeniu wielkiej wojny.

Polska polityka zagraniczna w pierwszych latach niepodległości

Jednym z podstawowych założeń polskiej polityki zagranicznej u progu dwudziestolecia było **utrzymanie systemu wersalskiego**. Nie spełniał on co prawda wszystkich nadziei Polaków (poza granicami pozostały Gdańsk, większość Śląska, Warmia i Mazury), jednak gwarantował Polsce istnienie i zdecydowanie osłabiał Niemcy – najgroźniejszego poza Rosją sąsiada Rzeczypospolitej. Polska dyplomacja mogła więc całą swoją uwagę skierować na wschód i próbować przygotować Polskę na ewentualne zagrożenia płynące z tej strony.

Tych zagrożeń nie było mało. Chociaż od podpisania traktatu ryskiego w marcu 1921 r. formalnie pomiędzy obu krajami panował pokój, to jednak cały czas sytuacja na pograniczu była napięta. Na polską stronę przechodziły sowieckie oddziały dywersyjne, które próbowały wzniecać niepokoje w polskiej części Białorusi i Ukrainy. Wystąpienia te zmusiły rząd w Warszawie do powołania specjalnej formacji – **Korpusu Ochrony Pogranicza** – która wzięła na siebie ciężar obrony granic.

Z tego względu Polska musiała szukać sojuszników politycznych, a przede wszystkim militarnych. Pierwszym krokiem w tym celu było zawarcie **polsko-francuskiego sojuszu** w lutym **1921 r.**, zakładającego współdziałanie polityczne i wojskowe. Sojusz, zwłaszcza z punktu widzenia Francji, był skierowany głównie przeciwko Niemcom, ale zawierał również zapis o postawie rządu francuskiego w obliczu ewentualnego wybuchu wojny polsko-sowieckiej. Według zapisów traktatu Republika Francuska miała dopilnować, aby Niemcy nie wykorzystali zaangażowania Polski na wschodzie i nie zaatakowali Rzeczypospolitej od zachodu.

Drugim sojusznikiem w obliczu ewentualnej wojny z Rosją sowiecką miała zostać **Rumunia**, podobnie jak Polska obawiająca się swojego wschodniego sąsiada. Traktat sojuszniczy został podpisany w marcu **1921 r.** Stanowił, że w razie ataku na jednego z sygnatariuszy drugi pospieszy mu z pomocą. Spośród pozostałych sąsiadów jedynie Łotwa przychylnie odnosiła się do Polski. Z Czechosłowacją dzielił Polskę konflikt o Zaolzie, a z Litwą – o Wileńszczyznę.

Porażki i sukcesy polskiej dyplomacji w latach 20.

Konferencja w Locarno okazała się jedną z najboleśniejszych porażek dyplomacji polskiej. Podpisany wówczas tzw. pakt reński gwarantował granice niemiecko-francuską i niemiecko-belgijską, nie potwierdzał zaś granic Niemiec z Polską i Czechosłowacją. Dawało to Niemcom prawne możliwości rewizji granic z tymi państwami. W następnym roku Niemcy zostały przyjęte do Ligi Narodów, a nawet do Rady Ligi, podczas gdy Warszawa o miejsce w tej organizacji bezskutecznie zabiegała już od początku lat 20.

Dnia **10 lutego 1925 r.** rząd Rzeczypospolitej podpisał **konkordat** (umowę) ze Stolicą Apostolską. Kościół otrzymał w nim duże przywileje (swoboda działalności duchowieństwa, obowiązkowe nauczanie religii w szkołach). W zamian państwo polskie uzyskało diecezje dostosowane do granic Rzeczypospolitej, co oznaczało ich akceptację przez Watykan. Na terenie Polski miało odtąd istnieć pięć metropolii: gnieźnieńsko-poznańska, krakowska, warszawska, lwowska i wileńska. Stolica Apostolska bezpośrednio swoim zarządem objęła teren Wolnego Miasta Gdańska.

Polityka marszałka Piłsudskiego

Marszałek Piłsudski zdawał sobie sprawę, że sojusz z Francją coraz bardziej się rozluźnia i że stopniowo zbliża się ona politycznie do Niemiec. Uważał, że bezpieczeństwo Polski zależy od poprawnych stosunków z obydwoma wielkimi sąsiadami – Niemcami i Związ-